

12

FOLIA HISTORICA

MAĞYAR NEMZETI MÚZEUM

FOLIA HISTORICA 12

MŰZSÁK KÖZMŰVELŐDÉSI KIADÓ
BUDAPEST, 1984.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Főszerkesztő:

Fülep Ferenc

Szerkesztőbizottság:

Rózsa György

Simon V. Péter

Szerkesztő:

Haider Edit

Fényképek:

Erdőkürti Zsuzsanna

Karáth József

Németh Gábor

Rajz:

F. Dózsa Katalin

ISSN 0133–6622

TARTALOMJEGYZÉK

<i>NÉMETH Mária</i> : Habánok és más fazekasok Sárospatakon XVI–XIX. század	7
<i>F. DÓZSA Katalin</i> : A polgárosodás kezdeteinek hatása a viseletben. Férfi és női divat 1778–1814 között	27
<i>BASICS Beatrix</i> : Weber Henrik történelmi tárgyú grafikái a Történelmi Képcsarnok gyűjteményében	93
<i>HÉRI Vera</i> : Az 1885-ös Általános Kiállítás érmei	109
<i>TEMESVÁRY Ferenc</i> : Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből V.	123
<i>RÓZSA György</i> : Százéves a Történelmi Képcsarnok	173
<i>KOVÁCS Tibor</i> : Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1983. évi tevékenységéről	185

INHALT

<i>Mária NÉMETH</i> : Habaner und andere Töpfer in Sárospatak im 16–19. Jahrhundert	7
<i>Katalin F. DÓZSA</i> : Die Wirkung der Aufklaerungsideen auf die Kleidung. Herrn- und Damenmode zwischen 1778–1814.	27
<i>Beatrix BASICS</i> : Henrik Weber's historische Graphiken in der Sammlung der Historischen Bildergalerie	93
<i>Vera HÉRI</i> : Ungarischen Ausstellungsmedaillen 1885	109
<i>Ferenc TEMESVÁRY</i> : Beiträge zur Geschichte der Ungarischen Waffenfabrik V.	123
<i>György RÓZSA</i> : Die hundertjährige Historische Bildgalerie	173
<i>Tibor KOVÁCS</i> : Über die Tätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1983	185

CONTENTS

<i>Mária NÉMETH</i> : Habans and other potters in Sárospatak during the 16th–19th centuries	7
<i>Katalin F. DÓZSA</i> : Influence of the beginning of bourgeois civilization on the costume. Male and female fashion between 1778 and 1814	27
<i>Beatrix BASICS</i> : Graphical works of Henrik Weber with historical topics in the collection of the Historical Gallery	93
<i>Vera HÉRI</i> : Medals of the 1885 General Exhibition	109
<i>Ferenc TEMESVÁRY</i> : Chapters from the history of the Hungarian Arms Factory V.	123
<i>György RÓZSA</i> : The Historical Gallery is 100 years old	173
<i>Tibor KOVÁCS</i> : Report on the activity of the Hungarian National Museum in 1983	185

СОДЕРЖАНИЕ

<i>М. НЕМЕТ</i> : Хабаны и другие гончары в Шарошпатаке в XVI—XIX. вв	7
<i>К.Ф. ДОЖА</i> : Влияние возникновения буржуазии на развитие моды. Мужская и женская мода в 1778—1814 гг	27
<i>Б. БАШИЧ</i> : Графики Генриха Вебера с историческим сюжетом в собрании Исторической галереи	93
<i>В. ХЕРИ</i> : Медали Всеобщей выставки 1885-го года	109
<i>Ф. ТЕМЕШВАРИ</i> : Из истории Венгерского оружейного завода, ч. V.	123
<i>Дь. РОЖА</i> : Столетие Исторической галереи	173
<i>Т. КОВАЧ</i> : О деятельности Венгерского Национального музея за 1983 г	185

Németh Mária

Habánok és más fazekasok Sárospatakon XVI–XIX. század

Az eddigi feldolgozások sűrűn megemlékeztek a habánok történetéről, hiteléről, elnevezésük eredetéről, művészetéről, de kifejezetten a sárospataki habánok történetével, hatásukkal csak néhány munka foglalkozik.¹ A szakirodalom az elnevezést illetően a "habán" kifejezést használja, ezért én is ennél maradtam, noha a források "újkeresztények"-ként említik őket. Magyarországon éles különbséget kell tenni az anabaptizmus, mint vallási mozgalom és a habánok történetileg kialakult, etnikailag egységes csoportjai között. Egybehangzó vélemények szerint az anabaptizmus a felső-magyarországi városokban már az 1520-as évek elején megjelent, de egyidejű habán telepek keletkezéséről nem tudunk. Zárt habán csoport először 1546-ban települt be Morvaországból a Nyitra megyei Szobotistra. A következő években pedig már Pozsony, Nyitra és Trencsén megye több helységében is megtalálhatók. A morvaországi szigorú rendeletek következtében pedig 1628-ig valamennyien áttelepültek.²

A sárospataki habán telepítés I. Rákóczi György nevéhez fűződik. Noha 1643-ban már folytak tárgyalások, a habánok csak 1645-ben jelentek meg csoportosan Sárospatakon, ahol közel negyed évszázadon át éltek. Sárospatak és környékének több évszázadon át egyik legismertebb ipara a fazekasság. A mezővárosi kézművesipar fejlődésének lehetőségeit általában a helyi nyersanyag, s a földesúri uradalmak igényei határozták meg. Sárospatak esetében mindkettő adott: a nyersanyag, az agyag szinte korlátlan mennyiségben állt a város határában (Bodrog), felvevőpiacként pedig a hatalmas Rákóczi uradalommal számolhatunk. Már a habánok megjelenése előtt is működtek Sárospatakon fazekasok, sőt valószínűleg céhet is alkottak. Miksa 1572. aug. 21-én Sárospatak városának és Kispataknak szabadalmakat adományozott, közöttük a céhállítás jogát is.³ Több nyomtatott közlés hivatkozik az e

szabadalomlevél alapján kiállított fazekas céhlevélre, de őzési helyét nem jelölik meg. Maguk a pataki fazekasok is hagyományként őrizték, hogy kiváltságuk e korból származik, s ezt későbbi, 1723-as céhlevelükben írásba is foglalták. Egykorú adatunk azonban a céh alapítással kapcsolatban nincs. A sárospataki fazekasok céh kiváltságait valószínűleg a kassai fazekascéhtől kapták meg.⁴ Ezt a feltevést megerősíti, hogy az ekkor működő pataki céhek nagy részének a kassai anyacéh adta tovább az őt megillető jogokat.⁵

A sárospataki fazekasokra vonatkozó első feljegyzések a 17. századból maradtak fenn. 1631-ben készült összeírás szerint⁶ a városban 3 fazekas található: egy az Alsó Hostáton és kettő a kispataki Tótszeren. Az 1632-es évben névszerint 5 fazekast írtak össze: Fazekas Pal, Fazekas Janos, Fazekas Mihály, Fazekas Istvan és egy másik Fazekas Janos. Kettőről megjegyzik, hogy "mesterségével zolgal", azaz készítményeit adja, a többi "szert jár", mint a nem mesterember jobbágyok.⁷ Az összeírások a Sárospatak környékén élő mesterekről is megemlékeznek. Így pl.: 1632-ben Ardón "Rl. (relict) Fazekas Marthonne"-t említik, aki az 1631-es összeírásban név nélkül szerepelt fazekas özvegye lehet; ezenkívül Petrahón, Ujhelyen, Berzelen, "Kis Toronia"-n (Kistornya), "Benie"-n (Bénye) dolgoztak ekkor fazekasok.⁸ 1633-ban, s 1648-ban is Sárospatakon 5 fazekas tartott fenn műhelyt.⁹ Az 1648-as összeírásban szereplő fazekasok közül ketten, Fazekas Istvan és Fazekas Janos a Tótszeren laknak, mindketten "Fazekas mestersegevel zolgal"-nak.¹⁰ A másik három fazekasról nem tesznek külön említést. Ujhelyen 1648-ban "Fazekas Georgy haza"-t említik, és Fazekas Mihálynét, aki özvegy.¹¹ Az ardói összeírás Fazekas Istvanról tud, aki "Varhoz valo fazekas", tehát a vár szükségleteire termel, ill. szerepel egy özvegyasszony – "Rl. Fazekas Balintne" –, aki valószínűleg férje műhelyét vitte tovább, "legint tart", s szintén a várnak dolgozik.¹²

Az összeírásból levonható következtetések szerint a legrégebb fazekas települési helynek a kispataki Tótszer látszik. Ezen kívül Alsó Hostáton fordul elő fazekas, a városnak pontosan a későbbi fazekas településsel ellentétes pontján. Ardó, Petrahó, Ujhely fazekasait ekkor szintén a patakiakhoz tartozóknak kell tekintenünk. Ugy tűnik, hogy a kutatások számbeli ingadozásai is ugyanazoknak e három-négy helységen belüli vándorlását mutatják. E fazekasgóc létszáma átlagosan 5 mester körül mozgott. Idegen legényt nem tartottak, ha igen – erre egy esetben volt példa –, azt az összeírás is feltüntette. Ezt a létszámában ugyan kevés, de minőségileg kiváló edényeket készítő fazekasságot meglepetésszerűen érte, fejlődésében visszavetette, a sárospataki fazekasság korszakát pedig kettévágta az 1645. évi habán telepítés.

A habánok sárospataki letelepítéséről először 1643-ban folytak tárgyalások az egyik morva határszéli közösséggel, Bogádi Andrásnak, a fejedelem Trencsén megyei uradalmi tisztviselőjének a közvetítésével. A tárgyalások azonban ekkor még nem vezettek eredményre.¹³ Csak 1645-ben került sor a habánok sárospataki áttelepülésére Csejtéről.¹⁴ I. Rákóczi György Christop nevű emberének adta az utasítást, hogy mennyi és minémű mesteremberek menjenek Patakra. A habánok megérkezésük után egy ideig a Sárospataktól kb. 20 km-re lévő Borsiban szálltak meg. "Az új keresztényeket jo leszen Borsiban most szállítani őket. . .", ill. ugyanennek a levélnek a végén: "Im most 8die bocsátottuk el Klubucucski uramat reggel 6 órakor. Mennyi új kereszténynek kell alámenni registromát viszi Klubucucski uram."¹⁵ Megérkezésükről Lorántffy Zsuzsanna férjéhez írott leveléből tudunk: ". . . az ui keresztények el hoztak Borsiba. . ."¹⁶ 1645. nov. 13-án ír Debreczeni Tamás, a fejedelem uradalmi tisztviselője arról, hogy a habánok hozzáfogtak sárospataki településük építéséhez, mégpedig a számukra már 1643-ban is kijelölt helyek egyikén, Hécén.¹⁷ A telep építésén 1646 nyarán még dolgoztak. Egy 1646-os feljegyzés szerint a vár porkolábjának szánt egyik házat engedték át nekik: ". . . Vitezleo Fekete Janos hiuünknek Saros Pataki Varasunk kapuiabeli Porkolabunknak. . . conferaltunk volt néki. . . , az mely házat. . . Heycze neuő uczában, azt az Uy kereszténynek lakó helynek kellett conuertalnunk, melyben már benneis laknak. . ."¹⁸ Fekete János, valamint Farkas Tamás és András – akik szintén az említett helyen laktak – az 1648-as sárospataki urbáriumban szintén háztulajdonosokként szerepelnek. Tehát a habánoknak elvett házak helyébe másikat kaptak. Ez az összeírás azonban a habánokat még nem említi.¹⁹ Az építkezés valószínűleg ebben az évben be is fejeződött: ". . . elis hanták veztettek az elebbi Eppoletet és az eo modok Zerent eppitik, . . ."²⁰ ill. "Fekete János Uram Hazan megh telepettek az Uy keresztények. . ."²¹ A telepet a későbbi urbáriumok egészen 1785-ig "újkeresztény udvarnak", "Curia Anabaptistarum"-nak nevezik.²²

Az 1645-ös habán telepítés előtt is dolgoztak már Sárospatakon habán mesterek, pl. molnárok, ácsok. I. Rákóczi György feltehetően az alvinci közösségből küldte őket Patakra, s kijövetelük előtt Gyulaféhvárrótt megállapodást kötött velük az elvégzendő munkára. Ez is a habánok kiváltságos helyzetét mutatja, mert az erdélyi városokból kirendelt mesterekkel általában nem kötöttek szerződést. 1631-ben "faragó molnárok" dolgoztak Sárospatakon. Munkájukról Chernel György prefektus levele számol be: "Az sarazmonot el vegezthek Imar az Ui keresztények, az mi a prolekos dolog körülöthe leszen, azt imar az Molnaris veghez viszi."²³ A szerződés egykori

létére a Rákóczi levéltár 1632-ből fennmaradt jegyzékében adatok találhatóak, de az anyag nincs meg.²⁴ Habán fazekasárut először a sárospataki vár 1639. máj. 1-i inventáriumában említene: "Fejér mazu Rostelos Labas Uy kereszttyenek Csinalta Csesze No. 62." –, de ezek feltehetően még az alvinciek készítményei voltak.²⁵

A habánok betelepítésének egyik célja az volt, hogy a pataki jobbágyok között levő mesterembereket, akik addig mesterségükkel szolgáltak, s ezért a jobbágykötelezettségektől mentesültek, robottól "szabadosok" voltak, feleslegessé tegyék. Debreczeni a habánoktól maximális szolgáltatásokat akart kicsikarni. Mivel a sárospataki habánoknál az elvégzendő munka mennyiségét az alvinciekéhez hasonlóan akarták megállapítani, Debreczeni azt szorgalmazta, hogy a számvevők az alvinciek legnagyobb évi szolgálatát kutassák fel, és azt vegyék alapul a sárospataki habáokkal történő megállapodásnál.²⁶

I. Rákóczi György 1647. dec. 17-én adta ki függőpecséttel ellátva a letelepült habánok adománylevelét.²⁷ A sárospatakon kelt adománylevel szerint "... a morva testvéreket, akiket háborús viszontagságok lakóhelyükről elűztek és akik különösen Magyarországon szétszóródtak, felkerestük, és egy családban a fennhatóságunk alatt álló felsőmagyarországi részekre bebocsátani rendeltük, Sárospatak városunk közönségesen Hécének mondott területén letelepítettük, és elhelyezésükről gondoskodtunk."²⁸ Az adománylevel pontjai a habánokra nézve igen előnyösek voltak; 4 házat kaptak, egymással összefüggő négy jobbágytelken, ingyen. Az adománylevel – mint említettem – felsorolja azokat is, akik korábban e házakban laktak: "... jóindulatuknál fogva ... négy egésztelkes házat adományozunk. Ezek a házak azok, melyek egyikében Parlagi Péter; másikában Vámos Mihály, Sipos Ferenc utóda, harmadikában ... Fekete János, negyedikében Farkas Andras és Thamas lakozának. Mindenik egymás szomszédságában levő ház. ..."²⁹ A terület később még bővült valamit, mert az 1657-es összeírás szerint a telek 5 parasztfunduson van.³⁰ A megélhetést biztosító ingatlanokat szintén ingyen kapták, mindenféle földesúri tehertől mentesen: "... terület jut birtokukba szőlőskertül nekik és utódaiknak a hogykai birtokrésztől, melyet a pataki kaszáló majd a vajdák rétje, a Regeczi hegyről lefutó Hogyka felé vezető patak mente a diófáig, délfelé Szabó Czákányos János Pogánykúti hegyfokban levő szőlője határol."³¹ A legelő rétek alján megkapott szántóföldek mellett "... a Csonkás nevű erdő a hozzá tartozó kaszálóval, szénásréttel úgy, amint a Bodrog kétfelé osztja. Határa az Agócs birtok vagy Kopaszló; Vajda birtok, Szárazér, Katonák rétje s a mellette levő régi út a Bodrog folyóig." "... ezeket bármilyen néven nevezendő haszonnal, jövedelemmel, gyümölcs-

csel nekik ajándékozzuk.”³² A habánok egyedül a szőlő és a szántó után tartoztak dézsmával: ”Ezzel szemben nekünk és utódainknak a föld és szőlős-kert terméséből tizedet adnak.” ”Fentebb említett házakban, területjeikben, birtokjaikban őket vagy utódjaikat senki zavarni ne merészelje. Őket s valamint birtokaikat, minden rendes vagy rendkívüli adó alól, minden taxa, hadiadó, kamara haszna. . . alól felmentjük, kivéve az előbb említett tizedet.”³³ Mindezek ellenében a habánok féláron tartoztak minden kívánt árut a vár szükségletei szerint átengedni, ill. a tőlük kívánt munkát elvégezni.³⁴

A habán telep történetében az 1645–1660-ig terjedő időszak viszonylag nyugodt. A jezsuiták 1663-as pataki megjelenése és működése vezetett ahhoz, hogy a század végén a feljegyzésekben már nem tesznek róluk említést. Ezért vett fel a város a hécei újkeresztény kúria és az ahhoz tartozó ingatlanok tulajdonjogáról, az adománylevél sorsáról 1767. júniusában tanuvallatási jegyzőkönyvet. A meghallgatottak valamennyien tudtak az adománylevél tartalmáról.³⁵

A pataki közösségnek kétféle tisztviselői voltak: egyháziak és világiak, azaz gazdasági ügyekkel foglalkozók. A közösség vezetését a vének gyakorolták, fontosabb ügyekben megkérdezésük nélkül a tisztviselők nem dönthettek. A tisztviselőket a közösség szavazással választotta meg. A sárospataki habánok vezetője a név szerint is ismert Stilmar György volt, akít az összeírások ”öreg gazdájok”, ”fő gazdájuk”-ként említenek. Valószínűleg Stilmar tárgyalta Debreczenivel a közösség kötelességeit és jogait illetően.³⁶ Szembetűnő a közösségi bíráskodás. Az előljárók, a vének is, csak kisebb jelentőségű ügyekben dönthettek. A jelentősebbekben a közösség hozott ítéletet szavazással. Ezt a bíráskodási gyakorlatot a sárospataki habánok szerződésileg ki is kötötték: a ”testvérek” feletti bíráskodás joga nem a földesurat, hanem a közösség előljáróit illeti, tehát mentesültek az úriszéki bíráskodás alól.³⁷ Stilmar Györgyön kívül még a prédikátor, Liszebuecher Jakob neve ismert.³⁸

A közösség egyik fő foglalkozása a szőlőművelés volt. Az 1657-es összeírásból kitűnik, hogy nem kész szőlőt kaptak, hanem telepítésre alkalmas területet, elpusztult parlagot, amit maguknak kellett rendbehozni, újratelepíteni. Ezért majd 10 évig dézsmamentességet élveztek.³⁹ A szőlőművelésen kívül jelentős szerepet játszott életükben a mezőgazdasági munka is. ”Ezen kívül kegyelmes asszonyunk engedelmeiből is Kis-Patakon bizonyos helyben vagyon majorjuk és kertjük.”⁴⁰

Az 1657. évi összeírás 50 dolgozó főt tüntet fel: ”Summa facit person(arum) No. 50.”⁴¹ – s két csoportra osztja őket: csaknem 1/3-uk a telep háztartásával kapcsolatos teendőket látta el.

”Főgazda Stilmar György No. 1.

Kulcsár No. 1.

Pap No. 2.

Kapus No. 1.

Czirkalo No. 1.

Szecs-kametaló No. 1.

Kocsis No. 1.

Béres No. 2.

Kertész No. 1.

Sörfőző No. 1.

Sütő No. 3. Mindenik Asszony ember akik kenyeret sütnék.”⁴²

Feladatuk volt a telep lakói- és az állatállomány biztonságáról, összes szükségleteiről való gondoskodás, ide sorolván a lelki és szellemi gondozást is, hiszen a két papot és az iskolamestert is ebben a kategóriában említik: ”Ugyan közöttük nagyon egy Schola mester is, ki az apró férfi és leány gyermekeczkéket tanította.”⁴³ Valamennyien Stilmar György főgazdának tartoztak engedelmességgel: ”Ezek derekasan a főgazdától dependeálván tőle is értenek, paranczolatiahhoz accomodalliak magokat.”⁴⁴ A másik rész – 34 fő – különféle iparos, akik valamennyien értékesítésre termeltek. Szakmák szerinti megosztásuk a következő:

”Item ezen Uy Keresztyének között vadnak mester emberek sequento modo:

Varga mester No. 1. – leginye No. 3.

Timár mester No. 1.

Posztócsináló No. 1. leginye No. 2. (nincs most)

Kovács mester No. 1. leginye No. 3.

Kerékgyártó No. 1.

Bodnärmester No. 1.

Késcsináló No. 1. leginye: No. 6. (nincsen most)

Molnár mester No. 2.

Szabó No. 1.

Fazekasmester No. 1. leginye No. 4.

Takács No. 2.

Borbély No. 1. leginnye No. 2.”⁴⁵

Ha igaz, hogy a fejedelem kívánsága szerint válogatták őket össze – ”Mennyi új kereszténnek kell alámenni regestromát viszi Klubucucski uram” –, akkor ez a felsorolás részben utal a várháztartás szükségleteire. Valószínű azonban, hogy nem pusztán a vár szükségletével áll kapcsolatban a mesterségek ilyen

összetétele. A legtöbb legénnyel, legnagyobb iparoskapacitással a késeken kívül az önellátó iparágakban találkozunk (varga, borbély, kovács). A sárospataki vár átalakítása is ebben az évtizedben folyt. Mégsincs közöttük ács, kőfaragó vagy kőműves. Ez inkább azt jelzi, hogy a habán telep mesterei nem annyira a vár szükségleteinek, hanem inkább az uradalom lakossága mindennapi igényeinek a kielégítésére törekedtek. Tehát nem véletlen, hogy többek között a késest találjuk a legtöbb legénnyel dolgozók között, hiszen a korabeli Magyarországon a posztó mellett az egyik legkeresettebb behozatali cikk a kés (kasza, fémesszerek stb.) voltak.⁴⁶ A felsorolt mesterségek részben már a habánok betelepítése után honosodtak meg Sárospatakon. A posztócsinálók és a takácsok kivételével pedig valamennyien céhet is alkottak. Így pl. a fazekas céh céglevele 1572-ből, a pataki céhmesterek hitformája 1623-ból való.⁴⁷ Ezen mesterségek többsége azonban olyan természetű, hogy tárgyi emlékként termékeikből nem sok maradhatott fenn. Az első pataki nyomda 1666. évi, tehát egykorú leltára említ pl. egy újkeresztény által készített szarú nyelű kést, amely egy későbbi bejegyzés szerint elveszett: "Uy Kereszten csinalta szaru nyeleö kés nr. 1. nintsen."⁴⁸

Figyelmet érdemelnek a vallási előírások is, melyek tiltották, hogy életet veszélyeztető eszközökhöz, fegyverekhez nyúljanak, vagy ilyet készítsenek. Erre utal Chernel György levele is: "Az Por thörö monott fel nem vallaiak, azt mondgiak soha nem czinalthak, nemis lattak, nemis czinalnak eök affelet, mert a Puska Por Éltek veszedelmére valo, . . ."⁴⁹ Chernel egy későbbi levelében kéri a fejedelmet; készíttessen a habánokkal ágyúkhöz való kötelet, de figyelmezteti is egyben, hogy ". . . az Uy kereztiének ha ezekben vehetik hogy Algiukhoz lesznek soha megh nem cinalliak, csak azt kell nekik mondani, hogy Pincekhez és Vizi molnokhoz való lesznek."⁵⁰ Közösségi gazdálkodásra utal a pénz egyéni használatát tiltó előírás. Chernel György írta a fejedelemhez intézett egyik levelében, hogy a habánok Patakon befejezték a munkát, de "Az ui kerestieneknek En Patakon meg fizetem volna, de nem vettek el azt mondthak eök el nem költhetik."⁵¹

A pataki habánokra vonatkozóan a legtöbb adat a fazekasokról maradt fenn.⁵² Ez természetes is, hiszen Sárospatak gazdasági életét a XVI–XVII. században a szőlőművelés, halászat, malomkőbányászat mellett leginkább a fazekasság jellemezte. A habán fazekasok szervezetét a következőképpen rekonstruálhatjuk: Az összes fazekas fölött egy vezető felügyelő állt, kinek feladata a munkafolyamat megszervezése, a munka kiosztása volt, de ügyelt a különböző nyersanyagok helyes felhasználására, ill. hogy ebben az iparágban is betartsák a közösségre érvényes szabályokat. A nyersanyag be-

szerzéséről általában két személy gondoskodott. Az agyagot a közösség pénzből vásárolták meg, így az értékesített termékekből szerzett jövedelem is közös vagyonnak számított. A termelés munkamegosztáson alapult, ami kiterjedt a legkisebb munkafázisokra is: pl. formák-mintalapok elkészítése, öntés, korongolás, mázak összeállítása, díszítés, égetés stb. Munkamegosztás létezett oly módon is, hogy egyesek edénykészítéssel, mások kályhacsempék, kályhák készítésével, rakásával foglalkoztak. Az előállított termékeket akár piacra, akár rendelésre készültek, nem az egyén, hanem a közösség tulajdonának tekintették, ezért mesterjegyet soha nem találunk rajtuk, még a dekorátort sem jelölték.⁵³

A sárospataki habán fazekasok termékeinek egyik első említése Debreczeni 1647. évi leveléből való: "Az savanyú víznek való korsokban ma égetnek hatot ki ez tökéletlen úy Keresztének és mingiarast kültön küldöm."⁵⁴ Leginkább azonban kályhák, kályhacsempék készítésével foglalkoztak. Már a habánok betelepítése előttről is szép számú adatunk van kályha (kemence) rakásról⁵⁵, ezek jelentős részét azonban a habánokkal újrarakatták mint az a levelezésből ill. az inventáriumokból kiderül. Lorántffy Zsuzsanna pl. Munkácsra rendelt kályhacsempéket: ". . . az Uy keresztények micsodas kalyhat csinálnak mostan, az Munkacsi hazakban készítettessen azaz ha vagyon készen, azon szekereken külgjön, az Leanyok második hazaban egy kemenczére való bokány kalyhakot."⁵⁶ Egy 1655-ös levélben pedig: ". . . az ui Kereszten fazekast küldgie borsiban az Palotaban rakja fel az kemenczet ugyan Josef bontotta is el, tudgya mennyi kalyhabul telik ki."⁵⁷ A fazekasok termékeinek említését megtaláljuk a XVII. század végi, XVIII. század eleji várléltárakban is. 1685. nov. 12-én írták össze a külső várnak a piac felőli bástyájában tárolt tárgyakat, közöttük 105 újkeresztény készíttette fehér tányért és 3 tálat. A vár 1712. évi leltára 5 emeleti teremben sorol fel habán kályhát, melyek egy része az 1714-es inventáriumban is megtalálható, mint mázas kályha. Érdekes azonban, hogy a legkorábbi, 1701-es leltár ezekre vonatkozóan csak a "zöld kalyhas kemencze" megjelölést használja.⁵⁸

A XVII. századra jellemző, hogy a megrendelők között elsősorban előkelő magyar családokat találunk, akik főleg házasságkötések alkalmával rendeltek készleteket.⁵⁹ A habán és főként a későhabán edények azonban nemcsak a nemesi, hanem a mezővárosi háztartásoknak is kedvelt darabjai voltak. A XVIII. századtól a megrendelőket főleg a polgárság, a céhek körében találjuk meg.

Sok habán fazekas edény maradt fenn protestáns egyházi használatban. Ennek oka részben az, hogy a református egyházak szertartásaikhoz

„... mindennemű edényeket, akár üveg, akár fa, vagy arany, Ezüst és cserép legyenek, vagy rézből vagy bármiféle ércből készültek” használtak, ahogy erről már az 1562-es debreceni hitvallás is rendelkezett.⁶⁰ Erre szép példa a tatai mészáros céh kannája, amely ajándékozás révén került a mádi református egyházhoz. Az egyházközösség leltára 1806-ban így említi: ”Vagyon egy régi, csorba, drótos, új keresztyén kanta. . ., virágokkal egészen bé tarkázva, mészáros címerrel, tudniillik egy festett bárdal, egy késsel és két vagdalóval, egy aczállal. . .”⁶¹ A bodrogkeresztúri eklézsia 1806-os leltárában pedig: ”Egy nagy ujj keresztyén korsó, drótos, fedeletlen, öz, szarvas, unicornis, pellikán madár van reá festve ezen esztendő számmal 1701.”⁶² A sárospataki Tiszáninnyi Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Múzeumában a fent említett tatai mellett egy mezőzombori és az átányi egyházból került be egy-egy habán kancsó.⁶³ A habán kerámia jó minőségével és elterjedtségével magyarázható, hogy vallási különállásuk ellenére viszonylag nagy számban fordulnak elő református úrasztali edények között. A habánok munkáját igen nagyra becsülték. Az ”új-keresztyén” jelző értékmérőt is jelentett, a tárgy finomabb, jobb kivitelű volt, legalább háromszor annyit ért, mint más közönséges cseréparu.⁶⁴ Ezt legjobban az bizonyítja, hogy még évszázadok múltán is az újkeresztény, keresztény elnevezést alkalmazták a kiemelkedően jó minőségű fazekas árura. Néhai Polyák János és felesége sárospataki polgárok 1801. febr. 28-án kelt inventáriumában bútorok, csipkés lepedők mellett a következőkről is olvashatunk: ”Három keresztény korsók, más két korsó kisebb egy nagyobb zöld korsó. . .”⁶⁵

A sárospataki habán telep történetében az 1645–1660-ig terjedő időszak tekinthető nyugodtnak és biztonságosnak. A jezsuiták 1663-as sárospataki megjelenésétől azonban kezdetét vette a habánok üldözése, erőszakos áttérítésük az ”igaz hitre”. Ez először a vagyonközösség, majd a habán telep felbomlásához vezetett. A telep lakosainak egy része elmenekült, a többiek – elsősorban a városi polgárokkal, mesterembekkel meginduló összeházasodás révén – fokozatosan beolvadtak a sárospataki lakosságba.⁶⁶ Így a habán művészet (fazekasság) szigorú tradíciói – pl. a figurális ábrázolásra vonatkozó előírások⁶⁷ –, melyek a minőséget, formát, díszítést stb. is előírták, lassan enyhülni kezdtek, művészetük elmagyarosodott, s feloldódott a népművészetben. A régi edényformák megmaradtak ugyan, de a motívumvilág (rajz- és színezés) erősen megváltozott, eldurvult. Elsősorban a népművészetrel való kölcsönhatás tartotta fenn a mázkészítés forrásait is. Erről Szerencsi Mihály sárospataki fazekasmester naplójából⁶⁸ szerezhetünk tudomást. Szerencsi 12 újkeresztény máz összetételét ismerteti, így pl.: ”Uj Keresztény írni való

zöld máz”, "Uj Keresztény Sárga máz”, "Az Uj Keresztény fekete mázról”, "1-ső az új Kerestény Fejér mázról" stb. Az említett színek felhasználásra is kerültek egy Szerencsi által 1838-ban készített céhkorsón.⁶⁹ A habán hatás másik szép emléke egy fehér bokály,⁷⁰ amely a múlt század közepéről származik, színeiben, ornamentikájában egyaránt a habán motívumok uralkodnak.

JEGYZETEK

1. *Román János*, A habánok Sárospatakon (Sárospatak 1959) 40.
Román János, A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése. *Ethnographia* LXII. (1951) 3–4. szám. 294–350.
Román János, Források és regesták Sárospatak 16–18. századi mezővárosi protokollumában. (Sárospatak 1965)
Román János, A sárospataki kerámia. *Magyar Népművészet* XXI. (Budapest, 1955)
Baán Kálmán, A sárospataki habánok. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. 8–9. szám, 19–20.
Détsy Mihály, Adalékok a sárospataki újkeresztények (habánok) történetéhez. A Hermann Ottó Múzeum Évkönyvei 11. (Miskolc 1972) 124–135.
L. Harsányi István, Sárospataki kalauz. (Sárospatak 1928) 93.
2. Erre vonatkozó irodalom pl.: *Dr. Áldassy Antal*, Anabaptizmus Magyarországon a XVI–XVII. században. *Katholikus Szemle* 1893. 805–838.
Spitzer Mór, Néhány adat Felső-Magyarország agyagiparának történetéhez. *Művészi Ipar* III. (1887) 107–110.
Spitzer Mór, A habánok története Magyarországon és a habán majolika. *Művészi Ipar* V. (1889) 161–176.
Szimonidesz Lajos, A magyarországi anabaptisták irodalma és könyveik. *Magyar Könyvszemle*, 1944. 134–147.
Séni Valér, Az anabaptizmus (Budapest 1907)
Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytár 1608–1657. (Budapest 1900) 322. 1635:26. tc. stb.
3. Országos Levéltár (továbbiakban OL) Magyar Kancelláriai lt. A. 57. Libri Regii 3. köt. 1552–1575. Miksa 19572. aug. 21-i kiváltságlevele Sárospataknak.
4. Kassa 1556-os tűzvészében a fazekasok – valószínűleg még a 15. sz.-ból származó céh iratai is eltűntek. Ennek pótlására a céh elöljárói 1574-ben új céhartikulusok megállapítása és adományozása végett a városi tanácshoz fordultak, mely a még emlékezetben lévő régi artikulusok alapján az új rendtartást 1574. szept. 15-én adta ki. Lásd:
Mihalik József, A kassai fazekas céh. Múzeumi és Könyvtári Értesítő, II. (1908) 152–156.
5. Sárospatakon a fazekasok előtt a szabók alapítottak céhet 1569-ben, 1574-ben a kovácsok, 1578-ban az ötvösök kiváltságlevelüket II. Rudolftól kapták. Benne megemlítve a főbírónak adott céhalkotási jog. Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Levéltár: (továbbiakban Sp.Lt.) A(I)48.II.
1607-ben a borbélyok, 1608-ban a csizmadiák, lakatosok alkottak céhet. Kassa szerepére lásd:
Román János, Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI–XVII. században. In: *Jobbágytelek és parasztság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéhez.* (Budapest 1966) 561–627.

6. *Makkai László*, I. Rákóczi György gazdasági iratai (1631–1638) (Budapest 1954) 172–173.
7. Uo. 185. "Fazekasok No. 5: Fazekas Pal, Fazekas Janos, Fazekas Mihaly, Fazekas Istuan, Fazekas Janos. Ez cött personak fazekasok, kettei az mestersegevel zolgal, az teöbbsi szert jár."
8. Uo. 194., 252., 266., 193., 207., 229., 220., 291., 182., 203.
9. Uo. 236. "Extractus summararius urbarii. . . anno domini 1633." "Patakon vagion – fazekasok 5."
Uo. 309. "Fazekas – no. 5."
10. Uo. 258.
11. Uo. 285.
12. Uo. 268.
13. OL Archívum Familiae Rákóczi de Felső-Vadász (továbbiakban AFR) fasc. 10. No. 114, 115, 117, 119.
Détshy Mihály, i.m. (1) 125.
14. I. Rákóczi György a csejtei telep környékén táborozott 1645. júl. végétől aug. végéig. Jellemző az átköltözés gyorsaságára, hogy az újkeresztények már aug. 25-én útnak indultak Sárospatakra, amikor a fejedelem elegendő számú szekeret és kíséret tudott számukra biztosítani.
Kirner A. Bertalan, Baptista krónika 2. kiad. (Budapest 1935) 132–133.
Áldássy Antal, i.m. (2) 83.
Román János, i.m. (1) 1959, 7–8.
Ez volt a második fejedelmi telepítés. Az első Bethlen Gábor nevéhez fűződik, aki 1621-ben telepített habánokat Alvincra. Mindkét telepítés Csejteről történt, s csaknem azonosak a telepítések adománylevelekben rögzített feltételei is, ami bizonyítja, hogy I. Rákóczi György számára Bethlen Gábor volt a követendő példa ebben az esetben. Az erdélyi habánok jogait, mesterségük gyakorlását, hitéletük szabadságát stb. az 1622-es törvény, valamint a Bethlen által 1622. jún. 4-én kiadott adománylevél biztosítja. *Szilágyi Sándor*, Erdélyi Országgyűlési emlékek, 8. köt. (Budapest 1882) 1622: 23. tc.
Az adománylevelet közli *Dr. Áldássy Antal*, Az anabaptisták kiváltságlevele, Történelmi Tár, 1892. 367–370.
15. *Szilágyi Sándor*, A két Rákóczi György családi levelezése Monumentha Hungariae Historica Magyar Történelmi Emlékek, 24. köt. (Budapest 1875) 348–349. I. Rákóczi György levele feleségéhez: 1645. aug. 6.
16. OL AFR, fasc. 12. fol. 97–98. Lorántffy Zsuzsanna 1645. szept. 31-i levele.
Détshy Mihály, i.m. (1) 126.
Ezt követően még egy levélből értesülünk, hogy az első csoport után a többiek is úton vannak: ". . . az új keresztényeket Kovács Péter által a ki posta is vala, most is 30 szekérral küldünk."
Szilágyi Sándor, i.m. (15) 348. I. Rákóczi György 1645. aug. 28-i levele.

17. *Détsy Mihály*, i.m. (1) 128.
18. *Román János*, i.m. (1) 1959. 8–9.
OL, Neo-Registrata Acta (továbbiakban NRA) fasc. 1773. No. 15.
19. *Makkai László*, i.m. (6) 254., 258–259. Valamennyien a "Neycze ucza"-i összeírásnál:
"Fekete Janos uram háza
Farkas Andras
Farkas Thamas"
Sp.Lt.: Protocollum Iudiciis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak Tom. 1579–1754. (Kézirattár: 1940) (továbbiakban Sp Prot + kötettség) 192., 216.
20. OL AFR, fasc. 12. fol. 519–520.
Détsy Mihály, i.m. (1) 128.
Történelmi Szemle 1876. 639–640. Debreczeni Tamás levele (1648)
21. *Román János*, i.m. (1) 1959. 8–9.
22. *Katona Imre*, A habán kerámia Magyarországon, 2. javított, bővített kiad. (Budapest 1976) 17.
Détsy Mihály, i.m. (1) 129.
23. OL AFR, fasc. 3. No. 26.
24. OL AFR, fasc. 3. No. 85, 86, 87.
Consignatio litterarum diversarum etc. "Pataky uy Keresztyen Molnarok Conventioja No: 2."
Détsy Mihály, i.m. (1) 124.
25. OL, Urbaria et Conscriptioes (továbbiakban U et C) fasc. 41. No. 1. 15.
26. *Détsy Mihály*, i.m. (1) 130.
27. OL, Kamarai lt. Acta Jesuitica Irregistrata, fasc. 1. fol. 395.
OL NRA, fasc. 1773. No. 15.
Román János, i.m. (1) 1959. 10.
Kürner A. Bertalan, i.m. (14) 134–135.
28. *Détsy Mihály*, i.m. (1) 126.
29. Uo.
30. OL, U et C. fasc. 41. No. 3. "... házok éppen eöt parasztfunduson vagyon. . ."
"Sárospatak, vaár és szárazhíd 1657. Az Pataki Felső Hostaton Hejczén leveö Uy Keresztinek száma és szolgalttiok rendi."
Román János, i.m. (1) 1959. 10.
Kürner A. Bertalan, i.m. (14) 140–142.
Katona Imre, i.m. (22) 17.
31. OL, U et C. fasc. 41. No. 3.
32. Uo.
33. Uo.

34. Uo. "Ezen Uy keresztyenek mestersegek szerinth valo Szolgaltatiok ha mikor kívántatik az várhoz minden nemü mívet es munkat fél áron tartoznak praestalni; azmint masoknak czelekedüdnék." "A mesterségekben való bármely munkát ők és utódaik, féláron kötelesek végezni velünk. . ."
- Román János*, i.m. (1) 1959. 19–20.
Détshy Mihály, i.m. (1) 130.
35. *Román János*, i.m. (1) 1965. 178–180.
 pl.: "Iső tanu: ". . . az Héjczén levő Uy Keresztének Curiaja, mely most Tranczon Herczeg birtoka alatt vagon az Uy Keresztényeket illette volna. . ." stb.
36. OL, U et C. fasc. 41. No. 3.
Détshy Mihály, i.m. (1) 126.
Katona Imre, i.m. (22) 17.
37. OL, U et C. fasc. 41. No. 3.
38. *Kirner A. Bertalan*, i.m. (14) 140–142.
39. *Román János*, i.m. (1) 1959. 14–20.
40. Uo.
Baán Kálmán, i.m. (1) 19–20.
41. OL, U et C. fasc. 41. No. 3.
42. Uo.
43. A közös iskolák még a Morvaországban 1578-ban kiadott iskolarend szerint működtek és a tanítók köteleességét, munkáját többször, így pl. az 1640-ben Szobotisten kiadott, a közösség életének minden területére kiterjedő rendelkezések is szabályozták.
- Földes Éva*, Comenius és az anabaptisták, *Pedagógiai Szemle XXI.* (1971) 4. szám, 309–321.
44. OL, U et C. fasc. 41. No. 3.
45. Uo. Egy 10 évvel korábbi összeírás szintén említi egy újkeresztény borbélyt: *Makkai László*, i.m. (6) 388. XV. Ecsed. 1647. ápr. 24.
46. *Zimányi Vera*, Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. (Budapest 1976) 150.
47. *Bakos József, dr.*, A pataki múlt hétköznapijai (Adalékok Sárospatak gazdaságtörténetéhez) A sárospataki Ref. Gimn. néprajzi szemináriumának kiadványai II. (Sárospatak 1950) 25.
 A céhek története jól nyomon követhető: Sp. Lt.:
 Sp Prot. 5.: 106–109., 129–132, 147–153. (1685–1786)
 Sp Prot. 2.: 129. "CHE. Mesterek HITI Formaja." stb.
 A sárospataki fazekas céh céhlevele: Zemplén megye Levéltára, Sátoraljaujhely, Loc. 60. No. 43. I–XXII.
Zemplén vármegye monográfiája (Magyarország vármegyéi és városai) szerk.: Borovszky Samu (Budapest é.n.) 436.

- Visegrádi János*, Zemplén vármegyei céhlevelek. Sátoraljaújhelyi róm. kath. főgimn. értesítője, 1908/09. (Sátoraljaújhely 1909)
48. *Takács Béla*, Comenius sárospataki nyomdája (Sárospatak 1958) (A sárospataki nyomda története 1650–1671) 28.
  49. Mindkét levél a pataki telepítésnél korábbi időből való, de a betelepültek is ilyen előírásokhoz tartották magukat. OL AFR, fasc. 4. No. 39.
Chernel György levele, 1631. aug. 1.
  50. Uo. 1634. febr. 22.
Détshy Mihály, i.m. (1) 125.
  51. OL AFR, fasc. 31. pall. 1. No. 31. Chernel György levele 1631. szept. 8.
  52. Lásd 47. jegyzet!
Sp. Lt. Sp Prot. 5. 106–153.
  53. Hasonló felosztással találkozunk az alvinci telep esetében is. *Bunta Magda*, Az erdélyi habán kerámia (Bukarest 1973) 16.
Mesterjegyet csak a 18. századtól használtak: *Csányi Károly*, A magyar kerámia és porcelán története és jegyei (Budapest 1954) 21.
  54. OL AFR, fasc. 16. fol. 227–228.
Gazdasági levelezések: Debreczeni Tamás levele, 1647. okt. 5.
  55. 1620. "... az fazekassal is elvezetem az kályhák felöl. ..." *Szilágyi Sándor*, I. Rákóczi György (1593–1648) (Budapest 1893) 76.
1638. "... urunk önagságaháza: egy lengyelországi kék, fehér és sárga mázas kemencével. ..."
"... az asszonyun első uj ház lengyel kályhával, harmadik uj háza (ugyanolyan csak zöldmázás kemencével), negyedik uj háza (ugyanolyan, csak kemencelábbal)" *Makkai László*, i.m. (6) 312–313.
1647. "A belső várban ebédlő palota pohárnokszobával és 4 lakószoba, mindezekben festett ajtók, üvegablakok, mázas kemencék. ..."
Makkai László, i.m. (6) 388.
  56. OL AFR, fasc. 23. fol. 11., 111. Lorántffy Zsuzsanna levele, 1647. nov. 16.
  57. OL AFR, fasc. 23. pall. D. fol. 371. Lorántffy Zsuzsanna levele, 1655, nov. 21.
Détshy Mihály, i.m. (1) 132.
  58. OL AFR, fasc. 33. No. 366.
OL Kamarai lt. Archivum Patakiense Rakocziano – Saros-Patak, 1712, 1714.
OL U et C. fasc. 154. No. 70.
  59. *Bárányné, Oberschall Magda*, Az iparművészet irányváltozása. In: Magyar Művelődéstörténet IV. köt. szerk.: Domanovszky Sándor 565–608.
G. Aggházy Mária, Magyarországi barokk művészet (Budapest 1960) 3–54.
  60. *Kiss Áron*, A 16. században tartott magyar református zsinatok végzései (Budapest 1882) 152.

61. Budapest, Iparművészeti Múzeum, Adattár: *Takács Béla*, Adalékok a magyar ref. egyh. ingó műemlékeinek történetéhez (kézirat) KLT 379/135–136 Mád. 1806. (továbbiakban Ip.M. Adattár)
Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Múzeum (továbbiakban Sp. Múzeum) Itsz: F. 1924.I. felirata: "BetSÜLETES: MISZAROS CIHINEK: KORSOJA: Tata: VARA: KERUL: Uram : Aldy-megH: az Te: Javaidal: BennünKet Keztünk: Mesmieg: Mesaros Janos: ANNO: 1674."
62. Ip.M. Adattár: KLT 379/40. Bodrogeresztur, 1806.
63. Sp Múzeum, Itsz: F. 1961. 79., F. 1904.I.
64. Az országgyűlések a habán termékek árát is szabályozták: *Szilágyi Sándor*, i.m. (14) 1625. máj. 1–29. = 296. "a fazekasokról", 1629. máj. 24.–jún. 17. = 348., 464., 468.
1627. okt. 24. XI. Articulus = *Kirner A. Bertalan*, Baptista nyomokon (Budapest 1938) 20.
65. Sp.Lt. Sárospatak város levéltára, Testamentumok I. B és C.
66. Uo. Keresztelési anyakönyvek 1665. 13., 1667. 25.
Román János, i.m. (1) 37.
Katona Imre, Habán művészeti emlékek Magyarországon (Budapest é.n.) 18–19.
67. A figurális (ember- és állatábrázolás) hiánya vallási előírásokkal magyarázható. Pl. a XVII. századi prédikációs könyvek tiltják híveiket a képek tiszteltétől és készítésétől.
Bunta Magda, i.m. (53) 64.
68. Szerencsi Mihály sárospataki fazekasmester naplója, 1809. közli: *Wartha Vince*, Az agyagipar technológiája (Budapest 1892) 214–219.
69. Sp. Múzeum, Fazekas Ifjú Társaság céhkorsója, 1838.
Román János, i.m. (1) 1955. 5. kép, 43.
70. Sp. Múzeum, Itsz. 43.
Román János, i.m. (1) 1955. 7. kép.

Habaner und andere Töpfer in Sárospatak im 16–19. Jahrhundert

In Ungarn muß man den Anabaptismus als religiöse Bewegung von den Habanern als einer historisch entstandenen, ethnisch einheitlichen Volksgruppe klar unterscheiden. Der Anabaptismus erschien in den Städten Oberungarns bereits von den 20er Jahren des 16. Jahrhunderts an, die geschlossenen Siedlungen mit ihrer charakteristischen Lebensform entstanden aber später. Die erste einheitliche Gruppe der Habaner siedelte im Jahre 1546 von Mähren nach Szobotist im Komitat Nyitra über, aber die Habaner tauchten in den darauffolgenden Jahren auch auf dem Gebiet der Komitate Pozsony und Trencsén auf. Infolge der harten Maßnahmen in Mähren zogen alle zurückgebliebenen Gruppen am Anfang des 17. Jahrhunderts nach.

Die Ansiedlung der Habaner in Sárospatak knüpft sich an den Namen von György Rákóczi dem Ersten. Einer der Gustbeamten des Fürsten führte Verhandlungen über die Einwanderung mit einer Gemeinde an der Grenze bereits von 1643 an, aber die Einwanderung erfolgte erst 1645. Durch die Ansiedlung der Habaner wollte man jene Leibeigene in Sárospatak ersetzen, die wegen ihr Handwerk von Frohndienst befreit waren, um Letztere zur Frohnarbeit zurückzwingen zu können.

Im Dezember 1647 erließ György Rákóczi der Erste in der Burg von Sárospatak eine Urkunde mit einem angehängten Siegel bekräftigt über die Privilegien der Habaner. Die einzelnen Punkte der Schenkungsurkunde waren sehr vorteilhaft für die Habaner. Sie erhielten preisfrei 4 Häuser auf vier zusammenhängenden Grundstücken. Die zur Selbsterhaltung dienenden Immobilien – Weingarten, Acker, Wald und Wiese – erhielten sie ebenfalls preisfrei und ohne jegliche gutsherrlichen Lasten. Allein nach dem Weingarten und nach dem Acker mußten sie Zehntabgabe leisten. Dafür waren die Habaner verpflichtet, alle gewünschten Arbeiten für halben Preis auszuführen und alle Fertigware laut den Ansprüchen der Burg zu überlassen.

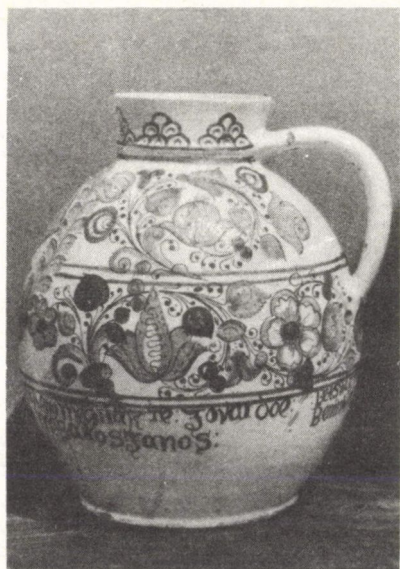
Die Gemeinde Sárospatak hatte religiöse und weltliche Würdenträger. Letztere beschäftigten sich mit wirtschaftlichen Angelegenheiten: Die Würdenträger wurden von der Gemeinde durch Abstimmung gewählt. Der gemeinschaftliche Charakter der Urteile fällt anfallend. Die Vorgesetzten durften nur in weniger wichtigen Fällen selbst urteilen, über die bedeutenderen Angelegenheiten entschied die Abstimmung der Gemeinde. Diese Praxis der Jurisdiktion ließen sich die Habaner sogar im Vertrag sichern: das Recht der Gerichtsbarkeit über den "Brüdern" gebührt nicht dem Gutsherren, sondern der Gemeinde. Dadurch waren sie von der Macht des Patrimonialgerichtes befreit.

Die Hauptbeschäftigung der Gemeinde war der Weinbau. Aus der Conscription von 1657 geht klar hervor, daß sie keine fruchtbare Weingebiete, sondern zu bebauende Brachfelder erhielten, die sie selbst urbar machen mußten. Daher waren sie auch noch 1657 von der Zehntabgabe frei. Außer dem Weinbau spielte auch Ackerbau in ihrem Leben eine wichtige Rolle. Der Fürst in hatten sie eine Meierei und einen Garten in Kispatak zu verdanken.

Die Conscription von 1657 zeichnet 50 Erwachsenen auf, von denen 34 Männer irgendein Handwerk führen: sie sind Schuster, Gerber, Tuchmacher, Schmiede, Wagner, Binder, Messerschmiede, Müller, Schneider, Töpfer und Weber. Diese Aufzählung weist zugleich auch auf die Ansprüche des Haushaltes in der Burg hin. Die erwähnten Berufsarten bürgerten sich in Sárospatak teils vor, teils nach der Einsiedlung der Habaner ein. Die Handwerker schufen sich Zünfte bis auf die Tuchmacher und die Weber.

Aus den religiösen Vorschriften der Siedlung ist derjenigen, sehr bemerkenswert welche untersagt, daß die Mitglieder der Gemeinde Geräte gebrauchen oder solche verfertigen, die ihr Leben gefährden. Der Verbot des individuellen Gelderwerbes läßt ebenfalls auf einen gemeinschaftlichen Charakter des Wirtschaftens folgern.

In der Geschichte der Habaner-Siedlung in Sárospatak kann man eine vollkommen ungestörte Etappe nur in den 15 Jahren nach 1645 feststellen. Nach der Erscheinung der Jesuiten im Jahre 1663 erfährt man immer wieder von ihrer Verfolgung, begleitet von der Beschlagnahme ihrer Bücher. 1671 wurde auch ihr Gottesdienst endgültig verboten. Von 1666 bis 1680 wirkte Jannes Grueber als Missionär und Seelsorger im Kreise der Habaner. Wahrscheinlich bringt er die Habaner zum katholischen Glaubensbekenntnis über, da man in den späteren Aufzeichnungen kaum noch einen Hinweis auf die Habaner findet.

1–2. Habán korsók a sárospataki Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei-ből. Ltsz. F.1924.1. Ltsz. F.1904.1.

3. Habán korsók a sárospataki Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei-ből. Ltsz. F.1963.60. F.1947.65. G.1962.15.

F.Dózsa Katalin

A polgárosodás kezdeteinek hatása a viseletben.

Férfi és női divat 1778–1814 között

1789. május 5-én a XVI. Lajos által összehívott Rendi Gyűlésen a francia arisztokrácia teljes udvari díszöltözékben – tollal díszített kalapban, hímzett ragyogó színű selyemruhákban, ékszerekkel –, a főpapság a vörös minden színébe játszó uszályos öltözékekben pompázott. A harmadik rend, a polgárság viszont fekete posztóban és fekete filckalapban kellett hogy megjelenjen, egy régebbi ruharendelet alapján, melyet Dreux-de Brézé márki, XVI. Lajos szertartásmestere elevenített fel.¹

A márki fontoskodása azonban nem várt vihart kavart. A polgárság vezére, Mirabeau gróf gyűjtő hatású beszédben tiltakozott a megkülönböztetés ellen, melynek eredményeként a Rendi Gyűlés eltörölte az öltözködési előírásokat.

A viseletnek ugyanis mindeddig rangjelző feladata volt, amelyet részletesen rögzítettek ruharendeletekben. Ezeket ugyan 10–20 évenként meg kellett újítani, ami arra is utal, hogy rendszeresen áthágták őket, mégis, a polgárság és a parasztság túlnyomó része társadalmi és anyagi okokból sokkal egyszerűbben öltözködött, mint az arisztokrácia, amely fenntartotta a maga számára a legpompásabb és legkényelmetlenebb öltözékek jogát. A drágakövekkel, arannyal, ezüsttel hímzett és szövött kelmék gazdagságukat, a kényelmetlen formák – uszály, magas sarok, abroncsos szoknya stb.– azt a tényt bizonyították, hogy nem kell dolgozniuk.

A XVII. század közepétől az európai divat vezetője Franciaország. XIV. Lajos, a "Napkirály" ugyanis maga körül olyan fényes udvart alakított ki, melyet Európa szinte minden uralkodója mintaképének tekintett. A másik divatközpont Velence, a fényűző karneválok és ünnepségek városa, amely a keleti öltözködés közvetítője is. Keleti jellegű a magyar és a lengyel viselet is, amellyel azonban e tanulmány keretében nem foglalkozom, legfeljebb utalok hatásukra.

A XVIII. század második felében új divatirányítóként jelentkeznek Anglia, ahol az egyes osztályok közötti éles különbségek a polgári forradalom hatására fellazultak. Az angol nemesség, amely korántsem kötődik olyan szorosan a királyi udvarhoz, mint a francia, falusi birtokain szívesen utánozza a polgárság egyszerűbb öltözkését. Az urak púderozatlan haját, kihajtott galériú szövetcabátot, riding-coat-ot (lovaglókabát) és bőrnadrágot viselnek széleskarimájú filckalappal, amely a nap ellen védi meg őket. A hölgyek hajukat alig rizsporozzák és tupírozzák, széleskarimájú szalma-, vagy filckalapot hordanak, fűzőjük lazább, szoknyájuk kevésbé bő, mint a franciáké.

A kontinenst hamarosan elbűvöli az új, kényelmesebb stílus, s 1780 körül Párizsban kitör az "anglománia". A felvilágosodás, elsősorban Rousseau tanainak hatására a XVIII. század közepétől az előkelőségek ugyanis érdeklődni kezdenek a "nép" iránt, s a büzt és elhanyagoltságot takaró pompa helyett egy egészségesebb életmód vágya ébred bennük.

A XIV. Lajos előír egy különösen pompás és drága öltözkétypust, a "grand habit"-ot (grand parure, costume court, grand robe, habit de cour még tovább variálható stb. neveken is ismert), amelyet az udvari ünnepélyek alkalmával viselnek. A régensi címet viselő orleansi herceg már lazítani kezdi az öltözék szigorúságát, létrehozva a negligé-nek (hanyag) vagy deshabilité-nek (levetkezett) nevezett viseletet, amelyet jelenlétében is hordhatnak a kifejezetten nagy ünnepségek kivételével. Így a nők megszabadulhatnak a fűző kényelmetlenségétől egy keleti eredetű, bő köntössel, az andrienne-nel vagy más néven contuche-al. Ez a bő köpeny különböző neveken (levantine, a levite" stb.) és némileg változó formákkal az egész XVIII. században továbbél.

A XVIII. század utolsó harmadában a negligé öltözék élesen elkülönül a grand parure-tól és az ún. demi-galatól is, amely, mint a neve is mutatja (fél-gála) a kettő között helyezkedik el. A deshabilité jórészt népi eredetű formákkal gazdagodott, mint a caraco nevű kis kabátkával, a kivágást takaró kis kendőcskével, a fisú-vel és a féllábszárig érő szoknyahosszal. Valószínűleg népi eredetű a visszagyűrt ruha is ("robe retroussé dans les poches") mert az utcán gyalogosan járók hajtották fel felsőszoknyáikat azért, hogy ne sározzák be. Ebből fejlődik aztán a "robe a la polonoise", majd a "robe a la reine".² A formák "népiesedésével" párhuzamosan az anyagok is egyszerűsödnek: a selyem helyett terjednek a pamut alapanyagú vékony "indienne"-szövetek. Ez az eredetileg valóban Indiából származó anyagtípus a XVII. század végén jelent meg, de széles körben a XVIII. században vált népszerűvé. A nyomott kartonok, áttetsző mousseline-ok,³ fehér linon-ok viszonylag olcsók, s így a kevésbé tehetősek számára is hozzáférhetőek, de könnyedségük, habosságuk

világító szép színeik és mintáik miatt az arisztokrácia számára is kívánatosak. A fejlett európai selyem- és szövetipart védelmezve eleinte adminisztratív módon próbálnak védekezni ellenük: Franciaországban pl. 1697–1715 között 25 rendelet jelent meg, amelyben gályarabsággal fenyegették a kereskedőket, s az indienne-t viselő nőket pedig azzal, hogy a nyílt utcán bárki letépheti róluk a tiltott anyagot. Utoljára 1755-ben ítélték el egy szerencsétlent ezért gályarabságra,⁴ de a pamut mégis terjedt, mert a főrangú hölgyek is sportot űztek abból, hogyan játsszák ki a rendeleteket. 1759-ben végül a tiltásnál sokkal jobb módszert találtak; (amire az angolok már jóval korábban rájöttek) ugyanis manufaktúrát nyitottak gyártására. Az indiai és az angol pamutipar előnyét azonban már nem tudták behozni.

A férfidivatban még látványosabb az egyszerűsödési folyamat. A redingote-ra franciásodott ridingcoat különösen Goethe 1774-ben megjelent híres regénye után lett népszerű, mivel főhőse, Werther is azt viselte: "Nehezen szántam rá magam, hogy megváljak egyszerű kék kabátomtól, mert az volt rajtam, amikor először táncoltam Lottével. De egészen megkopott, újat kellett varratnom, de éppen olyant, mint a régi volt, hátul galléros, elöl hajtókás, a hozzávaló mellény, nadrág is éppen olyan sárga színű."⁵

Az angol polgári filozófus, John Locke, majd Rousseau irányítja a figyelmet a gyermekek sanyarú sorsára is, akiket eddig kis felnőtteknek tekintettek, s pontosan úgy is öltöztettek. Az 1770-es évek végén megszabadítják őket először a papa és a mama kényelmetlen öltözékeitől:⁶ a kisfiúkra egy kihajtott gallérú bő zubbonyt és bokáig érő nadrágot, "a la matelot" (matrózszerűen), a kislányokra egybeszabott, övvel összefogott könnyű pamut ingruháat adnak. Az előbbi a pantalló, az utóbbi a klasszicista divat előzménye.

A divat demokratizálódását segítik elő a most feltűnő divatlapok is.

1778-tól 1787-ig jelenik meg az első, divatrajzokat is közlő lap, a "Galerie des Modes et Costumes" Párizsban. Nyomában gombamódra szaporodnak a rövidebb, hosszabb életű hasonló kiadványok, közülük a legrangsabbak: a Journal des Luxus und der Moden (Weimar 1786–1827), Gallery of Fashion (London 1794–1882), The Lady's Magazine (London 1770–1837),⁷ The Lady's Monthly Museum (1798–1832), Journal des Dames et des Modes (Paris 1797–1839) és az Allgemeine Moden-Zeitung (Leipzig 1799–1903).

A döntő változások 1778–1780 körül kezdődnek.

Marie Antoinette, aki 1789-ig vitathatatlanul a divat koronázott uralkodónője, élenjár az öltözködés egyszerűsítésében. 1778-ban állapotosan

a "levite" nevű bő köpenyt viseli.⁸ Kedveli az 1778 körül feltűnt fehér mousseline-ből vagy linonból készült kerek derekú, ráncolt, fűző nélküli ingruhát, a chemise-t is, mely az antikmánia⁹ hatására valószínűleg a levite-ből fejlődött ki. 1783-ban udvari festőnője, Vigée-Lebrun egy olyan képet állít ki a Salon-ban, amelyen a királyné chemise-t visel. A botrány óriási, hamarosan kénytelenek a festményt kicserélni, pedig maga a chemise ekkor már igazán megszokott látvány a Champs Elysée-n sétáló polgárhölgyeken.

1784-ben mutatják be Beaumarchais művét, a Figaró házasságát. A Galerie des Modes-ban ebben az évben szinte minden modell erre, az uralkodóosztálynak bájos fricskát hányó műre utal a "Bazille kalap"-tól a "Figaró mellény"-ig és "Suzanne ruha"-ig.

1786-ban Párizsban jár Benjamin Franklin az Amerikai Egyesült Államok követeként, s divatba hozza a puritánok fekete posztókabátját és fekete filckalapját.¹⁰ De a színek már korábban elsötétednek. A ragyogó pasztellszínek helyét a sötétbarna, sötétzöld, sötétlila foglalja el, különböző, egymásra licitáló alkalmi, bolondabbnál bolondabb neveken, mint pl. az Operaház égése, üszökszín¹¹, a dauphin kakija, a Monsieur szilvája, vagy a bolha számtalan változata (fiatal, öregbolha, bolhahas stb.). Egyre inkább kedvelik a fekete színt is. A fényes nevet viselő, de gyenge anyagi körülmények közt élő ifjak szívesen öltönek fekete abbé ruhát. Okkal vagy ok nélkül az előkelőségek sietnek gyászba öltözni. 1786-ban pl. a portugál király halála miatt sötétedik meg az egész francia udvar. 1787-ben már kifejezetten divatszín. "A lelegegásabb divatfiainkat nem is látni másban, mint fekete posztófrakkban, kékkal vagy vörössel bélelve és szegélyezve" tudósít a Journal des Luxus novemberben.¹²

Mind a férfi, mind a női divat élesen kettéválik egy díszes "a la francaise" és egy kényelmesebb "a la anglaise" öltözékre.

"Ne várjanak ez alkommal divattudósítást tőlem. Párizs egy hónap óta nem a szülővárosa és bölcsője a divatnak," – írja a Journal des Luxus párizsi levelezője 1789. július 17-én.¹³

Annyi azonban mindenesetre történik, hogy az "úr szilvái" és a "madárkaki" színeket felváltja az a "La Republicaine", az "a la Egalité", "a la Carmagnole", azaz a kék-vörös-fehér színösszetétel, s kokárda nélkül nem ajánlatos utcára lépni. Sőt, októberben már arról tudósít a Journal, hogy "A Stutzerek¹⁴ nagyobbik része manapság a párizsi polgárórség ruháját viseli: királykék kabátot fehér hajtókával és béléssel, vörös gallérral, sárga gombokkal Párizs város címerével; fehér mellényt és nadrágot"¹⁵ – bár hozzát teszi, hogy civileknek ez tulajdonképpen nincs megengedve.

A továbbiakban is végigkövethetjük a francia forradalom eseményeit a divattudósítás tükrén keresztül.

1791 januárjában, a Journal így mérgelődik: "Nevelés, hogy a párizsi piperkőcök és divatdámák, akik eddig annyit törődtek a divattal, most azt affektálják, hogy csak a legegyszerűbbet kedvelik."¹⁶ Különösen a divatfiakra mérges a tudósító, akik szerinte úgy néznek ki, mint a matrózok. Februárban ismét reménykedik "A mi párizsiaink énekelnek és táncolnak, a hölgyek ismét puccoskodnak, ami jó jel."¹⁷ 1792 nyarán viszont elmenekül Marie Antoinette hirhedt szabónője, Rose Bertin, ami, hogy a divatlap megfogalmazásánál maradjunk, már nem jó jel. Igaz, ugyanakkor megkísérli a menekülést maga a királyné is. Ami még rosszabb jel. Ugyanabban az évben tűnnek fel a sansculotte-ok, piros frigiai sapkában, a rövid, népi mellényben, a carmagnole-ben és az egy darabból álló nadrág- és harisnyában,¹⁸ a "pantalón"-ban.

"Valószínűleg ez az utolsó levelem Párizsból és a szerencsétlen Franciaországból"¹⁹ írja a Journal tudósítója 1793 márciusában. S májusban a Párizsból rovat mellett annyi áll: VACAT!²⁰ azaz üres, vagy megszűnt, ami a forradalom történetét ismerve valóban érthető.

Annál több a jelentenivaló Londonból. 1793 márciusában, a Journal azért dohog, mert a divat új fővárosában a hölgyek egészen magas derekú, kerek ruhákat hordanak, ami "Semmi kétség, nagyon hasznos, mert elrejtí a férjezetlen kisasszonyok félrelépéseinek édes gyümölcsét", de azt is hozzát teszi, hogy a ". . . Matrimonial Magazine"²¹ ugyanakkor egy másik, az egész nemzet számára rendkívül öröndetes magyarázatát adja . . . ugyanis a szép York hercegnő már meglehetősen előrehaladott, mindjobban láthatóvává válik másállapotát utánozzák ezzel az új divattal"²² A divattörténetben gyakran származtatnak egy-egy új formát híres személyiségtől, nem ritkán valakinek a terhességéből. A magas derekú klasszicista ruha megjelenésének York hercegnő másállapotához való kapcsolása hála Bertuch pontos tudósításainak, elfogadhatónak tűnik. Mégis, nem arról van szó, hogy egy bájos fiatalasszony szeszélye változtatta meg a vasfűzős, abroncsszoknyás divatot, hanem az általunk nyomon követett sok éves "fellazítás" eredményeként lett népszerű a társaság ifjú kedvencének állapotos viselete. Hogy ez a ruha milyen lehetett pontosan, arra egy egri kriptalelet²³ ad útmutatást: a 20 éves Bato Ferencné Koczka Juliannát ugyanis ilyen, magas derekú, oldalt bővíthető, elől-hátul ráncolt szoknyájú ruhában temették el 1791-ben. (Tudomásunk szerint nincs is hasonló darab más gyűjteményekben).

1793 augusztusában a Journal boldogan jelenti: "Hölgyeink terhesdivatának befellegzett. Boldog, aki még időben kihasználhatta. Mindenesetre néhány kellemetlen esetben segített."²⁴

1794-ben azonban a rövid derekú ruhák már a berlini divathölgyek körében hódítanak, s a szerkesztő, Bertuch megtalálja a magyarázatát is sikerük titkának: "A rövid angol derekak, amelyek csupán az ingnek egy változatai, keskeny övvel a mell alatt leszorítva, talán az antik, görög viselet fantasztikus utánzása miatt népszerűek, és a londoni díszbabák abszurd, párnákkal is kitömött terhes divata hozta forgalomba."²⁵

1794 júniusában (egy hónappal a jakobinus diktatúra bukása előtt!) Párizsban is megjelennek, jövendő francia nemzeti viseletként (!) "Húszszínű selyem pantallót hordanak a hölgyek, a fölött egy egészen finom mousseline ruhát, az egyik oldalon térdig felrúcolva és egy agraffe-al rögzítve . . . A derék egészen rövid, és háromszínű övvel összekötött."²⁶

Az ókori görög viselet utánzásának vágya most már egyértelművé válik. A direktórium megerősödése után Párizs is alkalmassá válik arra, hogy a divatirányítást visszaszerezze. A kissé nehézkes angol divatot könnyeddé, légiessé varázsolják, úgy akarnak kinézni mint a görög mitológia gráciái. A "merveilleuse"-nek, csodálatosnak becézett nő nem jólőtözött, hanem jólvetkezett. Nem a reprezentáció, hanem arcának, testének szépsége, arányainak kiemelése a célja, ezért a habkönnyű ruha fölé semmit sem hajlandó magára venni, még 1799 különösen zord telén sem, nehogy a vattázott kabát eltakarja a szépségét.²⁷ Párja, az "incroyable", azaz hihetetlen, szinkronban a nevével valóban hihetetlen megjelenésű: csapzott hajával, nyakát, állát is takaró többszörösen megtekert nyakkendőjével, rendetlen kabátjával és a még mindig szokatlan pantallójával. "Mi haszna ezeknek a hosszú nadrágoknak azonkívül, hogy több szövet szükséges hozzájuk? Ugyanakkor megkevesebb harisnya kell"²⁸ dohog 1795-ben a Journal, és azt javasolja, a férfiak is inkább az ókori tunikát hordják.

Az ötlet nem vált be, pedig olyan támogatója is volt, mint David, a híres festő, aki maga is tervezett tunikás "francia nemzeti viselet"-et. Az antik szobrok hatása másképpen jelentkezett: "Az elegáns urak kabátja vállban nagyon széles, csípőben pedig nagyon szűk"²⁹ írja 1803 májusában a Journal des Dames. A vattázott kabátokkal és a nagyon szűk, főleg fehér nadrágokkal próbálták az ókori szépségeidét lemásolni.

A politika azonban változatlanul élénk nyomot hagy a divatban. Már a XVIII. század második felében is gyakori, hogy egy-egy új divatötletet az aktuális eseményről neveznek el. Most azonban az aktuális elnevezés

formai változást is takar. Így 1799-ben, amikor az angolok az abukiri-öbölben megsemmisítik a francia flottát, Londonban feltűnik az ún. Military Styl, azaz az egyenruhák utánzásának divata, amely a franciáknál 1804 körül csúcsosodik. 1799-ben Napoleon az abukiri vereség ellenére győz a török fennhatóság alatt álló Egyiptomban, s ezért a következő évben minden "a la mameluck", vagy "a la turque". "Különösen Bonaparte Consulesse példájára, aki az ura iránti szerelemből minden török viseletet előnyben részesít."³⁰

1808 telén paszománygombolású redingote jelenik meg "a la polonaise" (állítólag fazonját a Varsóban állomásozó francia tisztek küldik Párizsba)³¹ és 1809 júniusában az Allgemeine Modenzeitung-ban³² egy zsinórdíszes trikó pantalló jelenik meg huszárcsizmával. amit majd csak egy év múlva vesz át a két Journal,³³ de az 1809. májusi magyar nemesi felkeléssel itt is egyértelmű az összefüggés.

1800 óta Josephine a divatirányító, nem utolsósorban Napoleon kívánságainak is eleget téve. Az első konzul 1801-ben St. Quentin-ben járva, megígéri az éhező selyemgyári munkásoknak, hogy a nők az angol szövetek és linonok helyett ismét a francia selymet fogják hordani. "Vajjon elég-e ahhoz a hatalma, hogy szavát meg tudja tartani? Mindenesetre nem túl hangosan beszélt"³⁴ tamaskodik a weimari lap, mégis, ez egyszer az uralkodónak lesz igaza.

A francia hölgyek már 1803-ban előnyben részesítik a lyoni selymet, amely hamarosan tért nyer a pamutanyagok mellett. Napoleon nem adminisztratív rendeletekkel kényszerítette rá akarátát a divatra, hanem Josephine bája segítségével, illetve a császárrá választása után pedig az udvar új reprezentációs igényeivel. Nem csak egyre több a nehezebb selyem és bársony, de a könnyed mousseline-t is felváltja a perkál, utánozva a méltóságteljesebb selyem esését.

1809-ben Napoleon elválik Josephine-től, s az új feleség, Maria Luisa nem alkalmas a divatkirálynő szerepére. A divatváltozások lelassulnak, a bájos gráciákat az anyagok elnehezülése és a historizáló ötletek (reneszánsz buggyos ujjak, fodorgallérok stb.) folytán az a veszély fenyegeti, hogy groteszk törpékké válnak.

Angliában mindvégig kissé eltérően fejlődik a divat. Egyrészt 1805-ig megőrzik az udvari viseletben az abroncsos szokhyát, másrészt viszont kevésbé redőztek a ruhák, s lágyan rásimulnak az angol nők kissé szögletesebb formáira. 1809 után egyre több angol divatkép jelenik meg az európai divatlapokban, de a két irányzat 1814-ig birkózik egymással.

A férfidivatban a franciák vezetnek továbbra is. "A franciák úgy mentek keresztül a forradalmon, akár az arany, amit a tűzbe tesznek, hogy a végén ismét franciák legyenek"³⁵ – azaz ismét csak a legújabb divattal törődnek. Valóban, 1809 és 1814 között mintha még többet változna a férfidivat, mint előzőleg.

1814-ben, Napoleon bukásával azonban megváltozik a helyzet. Párizs hosszú időre elveszti irányító szerepét. Először a Bécsi Kongresszuson megjelenő angolok veszik át a vezetést, majd több mint egy évtizeden keresztül Bécs és másodhegedűként Berlin.

1814 nem csupán azért zárja le a korszakot, mert a Bécsi Kongresszus új politikai, gazdasági konstellációt teremt, hanem azért is, mert egyre jobban megerősödik az eddig szórványosan jelentkező, romantikus igény a specifikus nemzeti viseletek megteremtésére.

Ha stíluskritikai szempontból vizsgáljuk a korszakot, az 1778–1793 közötti időszakot a copf, illetve későrokokó "címkével" láthatjuk el. De a megszokott directoire és empire elnevezések pontatlanok, s csupán politikai tartalmúak. Helyettük az 1793 és 1814 közötti korszakra a klasszicizmus elnevezést javaslom, mert annak szinte minden kritériuma – az arányosságra, harmóniára való törekvés, az antik formák kedvelése – jellemzői a divatnak is.

A tanulmány következő része "adattár"-ként segítséget kíván nyújtani a korszak viseleti anyagához, illetve férfi vagy nőalak ábrázolásához s nem utolsósorban a helyyél-közzel ma is élő népviseleti elemek származásának megállapításához. Tekintettel arra, hogy a divat ekkor még nem változik jelentősen évenként, igyekeztem összefogni több évet s a csomópontokat megkeresni úgy, hogy a szövegben esetleg egy új formát korábban említék, míg a rajzon akkor jelenik meg, amikor az a legjellemzőbb.

A bemutatás szempontjai az alábbiak:

	Női	Év	Férfi
	Általános jellemző, stílusjegyek		
1. Fej	a) hajviselet b) hajdíz c) főkötő d) kalap		a) hajviselet b) kalap
2. Derék			2. Kabát b) felöltő

3. Szoknya

4. Kabát b) sál

5. Anyag – motívumok, színek, díszítések

6. Kiegészítők

- a) cipő
- b) napernyő
- c) legyező
- d) kesztyű
- e) muff
- f) táska
- g) ékszer
- h) egyéb

3. Ing b) nyakkendő

4. Mellény

5. Nadrág b) harisnya
c) kamásni

6. Anyag – színek, minták

7. Kiegészítők

- a) cipő
- b) bot, ernyő, kard
- c) gomb
- d) óra, lánc, lorgnon
- e) egyéb

Az egyes pontokat, alpontokat csak akkor írom ki, ha az előző évhez képest van valami változás. A lapszámen jelzett szám annak a rajznak a száma, amelyen a jelzett formát megtalálhatjuk.

NŐI DIVAT

1778–79

1. Fej

1–7.

6.

a) a haj esetleg paróka: fehérre púderozott, tupírozott és különféle töltelékanyagokkal (párna, lószőr stb.) magasított. Elöl hátrafésülik, kétoldalt és hátul hengeres csigákba tekerik, alul lebegő fürtökkel, vagy visszahajtott tarkókonttyal (chignon). Az udvari viseletnél különösen magas, a negligé-nél alacsonyabb és szürkére púderozott.

1.

b) a hajtömeg tetején virág és levél girlandok, strucctollak és egészen fantasztikus egyéni fejdíszek, sokszor napi aktualitással pl. a Belle-Poule hadihajó modellje, amely a francia flotta újdonsága volt 1778-ban.

4. c) nagyméretű, erősen ráncolt főkötők, szélükön fodorral, a haj csúcsán, vagy ferdén a homlokba lefelé, rendkívül változatos formákkal és nevekkal. Negligé-nél a legjellemzőbb az ún. Baigneuse, (fürdőző), amely emlékeztet egy fejre tekert kendőre.
- 3.

d) kalap a gálához nem szokásos, formája a főkötőhöz közeli, fodros karimával, tolldíszekkel, ferdén a homlok felett. 1779-ben lovagláshoz sima fekete filckalap.

2. Derék

1. erősen összeszorítja a testet, felynomja a mellet vagy a beledolgozott fémpántokkal, vagy külön fűzővel. Elöl fűzőtt, esetleg háromszög alakú betéttel, vagy hátul rejtett fűzéssel.
9. Mélyen a szoknyába nyúlik V alakban, kivéve a chemise-t, az ingruhá, amelynek a dereka kerek és nincs alatta fűző;
10. a caraco-t, ami átmenet a kabát és a ruhaderék között, elől el van kerekítve, csipőnél lazán a testre simul, háta redőzött, bő, és a polonaise-t, ami elől a caraco-hoz hasonló, ovális vagy szögletes kivágással, egy vagy több sor fehér batiszt vagy linon fodorral, bodorral.
- 1-4. A váll keskeny, hangsúlytalan, az ujj könyökig ér, tölcseralakban fodrokkal bővül, esetleg félkartól enyhén buggyos
- 1-2. vagy sima lerakott kettős manzsettával díszített.
- 3.

3. Szoknya

1. nagy gálához széles, lapos abroncsos forma, két szoknya egymás felett, az alsó földig ér, de a lábfej kilátszik, vízszintesen tagolt fodrokkal, bojtokkal és girlandokkal, a felső uszályos, vagy V alakban nyitott, vagy függönyszerűen kétfelé redőzött, esetleg csak hátul külön uszályként van a szoknyához erősítve. A negligé-hez kerek, kevésbé bő, boka fölé vagy féllábszárig érő alján redőzésekkel, vízszintes fodrokkal. Esetleg széles, a szoknya aljáig érő kötény, zsebekkel. A "polonaise" hátul függönyszerűen három ívbe redőzött, hasonló "robe a la reine"-nél viszont a hátsó rész ívelten szabott is.
- 3., 4.
- 4.
- 3.

4. Kabát

7. a "levite" és a "levantine" lazán testesimuló, esetleg szőrmevel díszített néha csuklyás, van ujjas és ujjatlan változata. A "circassienne" jobban testes szabott, hátul lehet polonaise-es megoldású is. A "pelisse" háromnegyedes hosszú-
- 8.

ságú bő köpeny, esetleg csuklyával vagy szőrmeszegéssel.

3. b) Háromszög alakú fodros, testreszabott vállkandó, és a
4. mély kivágásban a férfiak nyakkendőjéhez hasonló kis összefogott kendőcske.
5. Anyag középnehéz selymek, atlasz, taft, gros de Naples,³⁶ az ingruha pamutmousseline, linon. Világos, pasztellszínek: mattsárga, halványkék, lila, zöld. A negligénél csíkos, virágos és palmettás, törökös minta. Gálánál rengeteg díszítés, fodrok, bodrok, zsinór, bojt, természetes rózsacsokrok.
6. Kiegészítők a) hegyes, pici orrú cipők, mélyen kivágva, vagy a harántot fedve, szalagcsokor, csat vagy rozettadísszel. Erősen befelé dőlő, középmagas ívelt sarokkal.
- 3., 4. b) boternyő, nagyon hosszú nyéllel, kis emyőrésszel, nagyon magas, gombfejű sétabot.
4. c) közepes méretű, áttört küllőjű, festett borítójú legyező,
3. d) színes bőr (sárga, zöld) könyökig érő kesztyű,
1. e) negligé-hez kis szőrmemuff,
2. g) nyakban keskeny szalag vagy gyöngysor,
- 3., 1. h) derékon ferdén átvetett, csípőnél megcsomózott vállszalagszerű sál, echarp
- 5.

1780–82

- 5., 6. Az ún. "robe a la turque" megjelenése, ami olyan, mintha az uszályos felsőszoknya és a "levite" keveréke lenne.
1. Fej a) fejtetőn kevesebb tupír, negligé-nél szőke vagy szürke púder
- 5–7. c), d) főkötők, kalapok mind az archoz közel, ferdén a homlok felett.
2. Derék a negligé-nél kevésbé merev, nem nyúlik olyan mélyen a szoknyába, egyre több a kerek derék is. Caraco testhez simul, ráncolt, kis fodorszerű csípőrésszel. Kivágás több-

- nyire kerek, szélén fodorral. Váll kissé hangsúlyozott. Sima, hosszú ujj, csuklónál fodorral.
3. Szoknya kerek, hátul kissé kiemelt, különösen a "robe a la turque"-nél.
5. Anyag a "robe a la turque" bársonyból, atlással bélelve, az alsóruha is atlasz.

1783–85

Erősödik az angol és a népi hatás. A robe anglaise és a française élesen kezd különválni.

1. Fej fent alacsonyabb, oldalt szélesebb a frizura, az arc körül laza gyűrűkkel, hátul a férfiak copfja, a catogan.
- 10.
7. c) kevesebb a főkötő, és azok formája is közelít a fodros karimájú kalapokhoz.
- d) kalapok fejrésze laposabb, karima szélesebb sok a nagy, ívelt karimájú sima angol szalmakalap.
- 9.
2. Derék a kivágást gyakran fehér ráncolt vékony pamutszövetből készült fisű takarja, ráncolt, bő ujj, szalagokkal két helyen összefogva, "manches a l'enfant" (gyermek ujjak). Legtöbbször ingruhánál.
- 9.
3. Szoknya általában kevésbé bő. A "robe française"-nél még a gála is lehet rövid, ha nem kettős a szoknya, a negligé mindig, kerek és vízszintes fodrokkal díszített. A polonaise elveszti a hármas tagoltságát, inkább lazán feltűzött, turnürszerű. A "robe anglaise" földig ér, hátul uszályos, hátsó részénél erősebben ráncolt, tuműrös, ugyanúgy a "robe a la turque". Az "anglaise" is lehet kettős, vagy csak külön uszályos hátsó résszel. Egyre több a hosszú vagy térdig érő kötény.
4. Kabát – egészen bő Domino farsangra. Ujdonság az elől nyitott, caracoszerű kétsoros kosztümkabát férfigallérral, alatta kétsoros férfimellény "au grand Figaro" lovaglóöltönyként. Pelisse és fodros válkendő még mindig van.

5. Anyagok általában könnyebbek, habosabbak a selymek is, sok a pamut. Színek sötétednek kék-zöld-sárga-narancs, lila-zöld színösszeállítások. Sok a pettyes.

5. Kiegészítők 14 e) egészen nagyméretű szőrmemuffok.

1786–88

A három alapvető ruházatkodási forma: 1. hagyományos grand parure. 2. A robe anglaise, amelybe beleolvad a franciás negligé, a caraco, a hozzá szintén hasonló robe a la turque, ami lassan átveszi a grand habit szerepét is. 3. A robe chemise. Az antikizálódás első jelei. A férfiak ruházatának átvétele a nadrág kivételével, a negligé-nél.

1. Fej

a) nincs fehér haj, leggyakrabban szőke vagy barna, esetleg szürke, de van természetes hajszín is. Kétoldalt még szélesebb, fent egészen lapos. Hátral sokszor szabadon, laza fűrtökben,

14.

13.

c) főkötők kisebbek, már nincsenek ferdén feltéve. A grand parure részei, vagy kalap alá kerülnek. Ha önmagukban vannak, nagyon díszítettek. Új forma a "casque a la Romaine" – azaz római sisak, átmenet a kalap és a főkötő között, atlaszból készül, s a római sisak formáját utánozza.

14.

d) sok a szalmakalap, egészen nagy, dúsan díszített fejjel, selyemmel, fátolszövettel bevonva. Deshabillé-hez a férfiak kerek Castor kalapja.

11.

2. Derék

alig merevített, de a mellnél erősen felpolcolt, az anyag ráncolásával, vagy a fisüvel, amelybe kis párnát, vagy drótot tesznek a merevítés érdekében. Ujdonság a csúcsos végű fekete atlasz vagy taft fűződerék, majd ennek változata, egy alul-felül csúcsos széles fekete öv. 1788-ban jelenik meg a "chemise greque", ez már valódi, a szoknyával egybe szabott ingruha, amelyet csak az öv szorít össze a derékban. Angliában már egy kicsit rövidebb a derék. A caraco testhez simul, egyik változata kosztümkabátszerűen férfigallérral és csípőfoddorral, a másik változata elől nyitott,

12.

12.

13.

14. hátul csak egy kis elálló, frakkszerű lebennyel. Magas nyakú, kihajtott galléros, sűrűn redőzött férfiing, hasonló fehér nyakkendővel, kosztümkabáthoz, redingote-hoz.
3. Szoknya – keskenyebb, több a bokát takaró hossz. A turnür erős. A férfias stílus kivételével általában vízszintes fodrokkal díszített.
4. Kabát testhez álló redingote kihajtott férfigallérral, esetleg több gallérral, elől végig, vagy a szoknya közepétől nyitva, esetleg karéjos széllel, nagy gombokkal. Néha kétsoros férfimellénnyel.
- b) Angliában indiai Shawl – egy könnyű, puha, selyemhez hasonló gyapjúszövet (kasmír) hosszúkás kendő, palmetta vagy más keleti szövött mintákkal a két végén. Pamutmousselineből utánozzák.
5. Anyag – télen bársony, atlaszselyem, de Londonban télen is virágos mousseline és gaze.³⁷ A redingote selyem, vagy finom posztószövet, ún. manchester. Pettyes, csíkos, virágos minták, gálára virág vagy arabeszkmintás hímzés. Új divatszín a nacarat- egy világospiros, azonkívül világossárga, sötétzöld, királykék és lila.
6. Kiegészítők a) Angliában újdonság az alacsony, szélessarkú sétacipő,
13. b) a napernyő bojtjának magassága és az ernyője kisebb,
11. sétabot keskenyebb és alacsonyabb, esetleg hajlított fogóval,
15. f) kis selyemtáska, virágmintás hímzéssel.
11. g) óra láncsal, esetleg kettő is, redingote-hoz.
- h) az echarp lehet indiai sál, festett, nagy gombok.

1789–1795

1793-tól párhuzamos az "a la grecque" divattal.

1. Fej a) természetes hajviselet terjed, laza hullámokban az arc körül, alig tupírozva, vállig ér.

- b) hajdíszek kisebbek.
16. c) főkötők fejrésze magasabb, frígiai sapkára emlékeztetnek, egyik fajtája a "Bonnet a la Houssarde", huszárfőkötő, ami valóban hasonlít a zacskós süveghez.
17. d) kalapok feje keskenyebb, csúcsos, karimájuk kevésbé ívelt.
- 2. Derék** – kerek, csak a szélesebb övhöz hasonló fűződerekak csúcsosak. Hosszan lelógó szalagcsokros övek. Caraconak hátul egészen kicsi lebenykéje van. Kerek nyak, többsoros fodorgallérral (colerette) újdonság a fisüserüen redőzött áthajtott sárgallér pamutmousselineból, 1791-től.
17.
12., 19.
16.
- 3. Szoknya** – kevésbé bő, kerek, de nincs turnür, földig ér, általában alul vízszintes fodor vagy arabeszk minták, esetleg rojtokkal.
Földig érő kötény még bál ruhánál is.
- 4. Kabát** a redingote gallérja felhajtott, a férfiakét utánozza. 1789-ben jelenik meg a háromszög alakú indiai sál.
- 16.
- 5. Anyag** újdonság a tarlatane, egy vékony, gázszerű pamutanyag. 1789-ben a legdivatosabb színek a kék-vörös-fehér. 1792-től a barna, rózsaszín, fehér és fekete.
- 6. Kiegészítők** a) nincs cipőcsat, általános a szalagdíszes lapossarkú "a la grecque" cipő
h) "A francia nemzeti kokárdát a hölgyek reggeli öltönyükön általánosan viselik"³⁸ tudósít a Journal des Luxus 1790 májusában.

1794–95

Az átmeneti korszak görögös divata.

- 1. A fej** – alig tupírozott, kis fej, lépcsőzetesen vágva, szélfúttá benyomással, vagy kis gyűrűbe fésülve. Párizsban az új divatszín a szőke. Parókát ismét hordanak, de divatfrizúrával, hogy többféle formát viselhessenek.

19. b) elöl vízszintesen szalag a hajba fűzve, csokorra kötve, csipkedéssel, esetleg magas strucc tollal.
c) közepes méretű lapos, fodros főkötők, kerek fejfel, de van még frígiai sapkához hasonló forma is.
18. d) többféle kalap – az egyik turbánszerű, hosszú tollal.
17. disszel, aztán a magas tetejű Castor kalap, van sállal átkötött is. A bárka- vagy ernyős kalap³⁹ előzményeként az egyik típus karimája elöl szélesebb, és kétoldalt sállal van összefogva.
- 2. Derék** a szoknyával együtt szabott, laza redőkbe szedett, szalag-övel összefogott. A mell csúszik felfelé, az angoloknál általában a mell alatt el van vágva. Van laza, könyök alá érő fodros végű ujj és kis, buggyos is.
- 3. Szoknya** elöl enyhén redőzött, hátul erősebben. Az angoloknál bővebb, inkább emlékeztet még a terhességre, gyakran uszályos. Gyakori, hogy két szoknya van egymás felett, és a felsőt féloldalasan felráncolják, vagy megtűzik. A franciák akkor is, ha csak egy szoknya van. A díszruha szintén kettős, de a felső elöl nyitott, a "robe a la turque" klasszicizált változata, a név is megmaradt.
18. **4. Kabát** – az angoloknál sok a rövid, mell alá érő sálgalléros spencer, de lehet férfifazonú is, vagy szőrmével bélelt. Azonkívül hosszú köpenyek.
25. **5. Anyag** – új anyag a hurkolt selyemtrikó. Sok a fehérhímzésű vékony línó, batiszt, mousseline, aprópettyes vagy kisvirágos mintákkal. Gálára brossirozott atlasz, bársonyszegésekkel és díszítésekkel, esetleg bársony felsőszoknyával.
- 6. Kiegészítők** a) újdonság a rózsaszín, testre simuló selyemtrikó "pantalon"
17. b) a napernyő ernyőrése egészen kicsi, a bot alacsony, vékony,
d) rövid, csuklóig érő kesztyű
e) a muff valamivel kisebb, de még mindig nagyméretű
g) karperecek a felső karon is.

20. A merveilleuse korszaka, a meztelen divat kezdete.
1. Fej
21. a) görögös konty, arc körül rövidre vágott fürtökkel,
b) görögösen szalag befűzve a kontyba, vagy diadémszerű fejdísz.
24. c) főkötők kicsik, követik a fej vonalát, sisakszerűek.
20. d) kalapok fejrésze kerek, vagy egészen lapos, egyik típusa
23. elöl egészen magasan ívelő karimával. Másik az ún. "Minerva-sisak". Angliában már majdnem bárkakalap, és tolldíszes magasabb turbán.
22. magasabb turbán.
2. Derék
21. mell alatt, keskeny övvel. A kerek, vagy V alakú kivágásban a fisű helyett kis háromszögletű sál, felpolcolás eltűnt. Több a kihajtott kis gallér. Rövid sima vagy buggyos ujjak.
3. Szoknya
- 22., 23. az angol formája nehezkesebb, elöl alig, hátul erősen redőzött. A franciáknál keskeny puha redőkben simul a csipőre. Elöl földig ér, hátul kis uszályal. Több kötény, vagy a térdig érő, esetleg háromszög alakú tunika.
- 21.
4. Kabát
23. spencerek, redingote-ok gallérja felállítva, az utóbbiak hátul sűrűn redőzve.
- b) Nagyon sok a sál, a kabát felett is.
5. Anyag
- franciáknál egészen áttetsző, könnyű anyagok. Sok a fehér, és az egészen világos pasztellkék, rózsaszín, sárga. A ruha alján színes bordűrök lila, liláskék, nacarat. Görögös geometrikus díszítések (meander, zeg-zug stb.) vagy arabeszkes hímzés.
- 21.
6. Kiegészítők
- 24., 20. a) görög szandál, egy lapos talp szalagokkal a lábhoz és a lábszárhoz rögzítve, vagy lapos, sarkatlan papucscipő, szintén szalagokkal rögzítve.
22. b) a napernyő már nem bot típusú, fogója és ernyőrése kisebb, újdonság a billenő fogójú, ún. knicker.
23. f) kis munkakosár a karon
- b) a lábujjakon is gyűrűk
- h) keskeny, hosszú boa, gyűrűkkel leszorított atlaszból, palatine-nek hívják.
- 23.

- A meztelen divat csúcspontja. Angliában erősödik a historizálás Stuart gallérral és hasítékos, reneszánsz ujjakkal.
1. Fej
29. megjelenik az egészen rövid, göndör, szélfútta, ún. Titus frizura, hátulról, a forgótól előrefésülve.
25. b) széles, pántszerű szalag, nemcsak strucc, hanem más tolldíszek is a hajban, kalapon.
2. Derék 22. télen hosszú, szűk ujjak, a kézfejet is betakarják.
4. Kabát "csak azok a párizsi hölgyek hordanak szürke selyemkabátot, akiknek nem mindig áll rendelkezésükre kocsi, a vattázott fehér atlaszspencereket a legfélelmetesebb hidegben is csak az idősebb hölgyek veszik fel" –írja a Journal des Luxus februárban!⁴⁰
- b) A hideg ellen egyedül a kasmírsálakkal védekeznek, de hordanak csipkével szegett florsálat és selyemsálat is.
5. Anyag – új divatszín a chamois, (zerge) főleg a sálnak, de a cseresznyepiros és palackzöld kasmírsál is kedvelt.
6. Kiegészítők d) fehér trikó kesztyű
g) karika fülbevaló

1800–1801

Nagyon sok a törökös forma, vagy elnevezés.

1. Fej
28. a) haj egy kicsit hosszabb elöl, göndör, dús frufruval,
b) kerek, arc körül fodros főkötők, szalagdísszel, nevük "fichu a la mormota"
26. c) angol szalmakalap, kisméretű bárkaszerűség, keskeny karimával. Másik típus a tok, fejfel egybeszabott kis karimával, ezt hordják egyik szemre húzva, féloldalasan is. Hordanak lapos turbánt magas tolldísszel, "a la mameluck"
- 27.
2. Derék
25. egészen rövid, mell alatt elvágott, az egybeszabott ingruha eltűnik. Előfordul kis fűzés a derékon, főleg a "robe a la

- 26.a turque"-nál, amely a mellrészt fedi, csak a szoknya van elől nyitva. 1801-ben kis, rövid fűző jelenik meg, tulajdonképpen melltartó funkciót tölt be. A kerek, vagy V alakú kivágás mentén kettős vagy sima csipkefodor, esetleg felálló gallér. Színes kis selyemsál a nyakban. Ujdonság a hosszú, több buggyból álló ujj, "a la mameluck", és a kis hasítékokkal díszített.
30.
27.
28.
- 3. Szoknya**
26. elől alig ráncolt, hátul erősen, uszályos. Sok a kettős vagy tunikás megoldás. A tunikák sokszor aszimmetrikusan szabottak és redőzöttek, sálszerűen.
- 4. Kabát**
hosszú, keskeny testreszabott redingote-ok, kerek vállú gallérral (pelerine), esetleg több gallér egymás felett, lehet szőrmevel szegett is.
- b) Sálak – görgösen redőzve, tűvel (agraffe) rögzítve, vagy az övbe tűrve. Ujdonság az "au filet" áttört hurkolt sál.
- 5. Anyag**
– általában fehér mousseline vagy linon, és színes selyem felsőruha, tunika vagy sál, azonos színű díszítésekkel, sőt cipővel, kesztyűvel. Új divatszín az egyiptomi földszín és a ponceau, a pipacspiros. A díszítések általában aszimmetrikus elrendezésben virággirlandok, csipkerátétek.
- 6. Kiegészítések**
26. c) kis, fehér florral és nacarat selyemmel hímzett legyezők
26. d) felső kar közepéig érő kesztyűk
e) még mindig nagy muffok
27. f) puha, szabott tarsolyok, különféle formában a karra akasztva
g) aranyláncon kerek üveg "lorgnette"

1802

Angliában erősödik a historizálás

- 1. Fej**
29. – Terjed a Titus-fej, bár még szégyellik: "Azok a hölgyek, akik Titus-fejet hordanak, a nagy hőséggel mentetetik

magukat ugyanakkor azonban olyan szűk és mélyen az arcot takaró mormota-leffentyűket (a szerkesztő a mormota-főkötőket gúnyolja így) hordanak, amik a hőséget még fokozzák, s inkább alkalmasak a fagyponthoz közeli hőmérsékletre, mint az olvadáspont körülihez!”⁴¹ írja a Journal des Luxus. A hajukat erősen olajozzák, hogy a belefűzött szalagok ne csúszzanak el.

b) virág, levél a homlok felett

c) a fejen könnyű kis sál, hímzett tüll, ezt is fisü-nek hívják,

31. d) flitterrel díszített turbán, szélesebb karimájú szalma-
30. kalap, majdnem bárka, a Minerva továbbfejlődéséből.

2. Derék rövid a mellrész, nagyon mélyen kivágott, de fátyollal el-
28., 29. takarják. Álló gallér kereteli a kivágást.

3. Szoknya Utcán a szoknya boka fölé ér! "Hamarosan a kötények
egészen a grand parure tartozékai lesznek"⁴²

4. Kabát – kis, áttetsző anyagból hátul gombolódó, a kivágást el-
takaró, elől zárt, fodros gallérú "apácaserű" guimpe (ere-
detileg az apácák mellét eltakaró kendőt hívták így) vagy
hasonló, de mell alá érő canezou, ami a spencer vékony
anyagából készült változata. Térdig érő redingote-k felálló
vagy fodros magas gallérral, esetleg féloldalas záródással.
A selyemből készült hasonló kabátokat "Douillette"-nek
hívják. Angoloknál csípőig érő vállgallér.

5. Anyag Még mindig vezet a pamut: "Mousselin és Krepflor volt és
marad a fő viselet"⁴³ szögezi le a Journal des Luxus január-
ban. De terjed a fehér angol hímzett tüll, a ruhákat ék-
kövekkel (topáz, gránát) és gyöngyökkel díszítik.

6. Kiegészítők a) színes, barna, olajzöld, sárga harisnyák

29., 30. b) rövidnyelű, kis napernyő

b) láncon, többsoros gyöngysoron órát vagy keresztet hordanak nyakban.

A historizálás áterjed a francia divatra is.

1. Fej 33. fonott színes, lapos konty a tarkó felett
- d) a Journal des Luxus szerint minden kalapot és sapkát Párizsban ferdén, a balszemre húzva viselnek.⁴⁴ Nyáron széles karimájú lapos fejű szalmakalap, a kínai kulikalapra emlékeztet.
- 27.
2. Derék hátul, a váll és a derék között egymást keresztező, a szabást hangsúlyozó szalagdísz, többsoros fodorgallér a nyakban. Ujjak nagyon rövidek, buggyosak, vagy a buggy alatt hosszú sima ujjal folytatónak, vagy vállban kissé húzott, ún. sonkaformájúak.
3. Szoknya – kicsit nehezül, több a rövid, boka fölé érő, sőt júniusban a Journal des Dames még gálaöltözékként is rövid modellt mutat be.⁴⁵
4. Kabát – Angliában ismét bővebb, térdig érő pelisse
- b) a sál többnyire hosszúkás, de gyakori a kis, színes háromszögletű selyemfisú a nyakban.
5. Anyag – Több a selyem. Uj divat a sötét alapon (pl. fekete vagy sötétpiros) kis virágmintával nyomott vászon, a calico.
6. Kiegészítők b) "A napernyők az idén kisebbek, mint bármikor eddig" Journal des Luxus szerint⁴⁶

1804–1805

Párizs egyértelműen vezet, a reprezentáció erősödik, a ruhák kezdenek súlyosabbak lenni, a görög mintát felváltja a római.

1. Fej. – a római frizurákat utánozzák, sok a fonott haj, a homlok felett is, pántként. Angliában nincs Titus, a franciáknál is rendezettebb, kissé hosszabb gyűrűkbe fésülve.
- b) antik diadém, gyöngy vagy aranyháló a hajban.

31. d) a turbánok kicsik, és nagyon bonyolultan redőzöttek. A kalapokat fehér strucc tollak díszítik, sokkal kisebbek, 1804 második felétől a kis karimájú, vagy karimátlan sapkaszerű bársony tokkalapok.
- 2. Derék** néha egy kicsit ívelten lenyúlik. A kivágást felállított csipkegallér, a Medici gallér keretezi. Nagyon kedvelt a mameluck-ujj, ettől kezdve végig az egész korszakban.
31.
39.
- 3. Szoknya** kissé trapézformában szabott, elől nagyon keveset ráncolt. Sima tunikák, egyik változat hátul szalagokkal megkötött. Gálához külön a derékhoz kapcsolt uszály. Fél gálához csipkével szegett kötény.
- 30.
- 4. Kabát** – térdig, vagy bokáig érő, elől elkerekített "dolmán" nevű perkál kabát. Prémmeel szegett fűsük. Az angoloknál Military Styl-ű zsinórozott, magasnyakú spencer, huszárdolmány-szerű, a németeknél is terjed. A redingote-k, douillettek vállgallérja (pelerine) nagy.
- 5. Anyag** a gálaruha alsó ruhája fehér krepp, színes zseniliával, ezüsttel vagy arannyal hímezve vagy átszőve, az uszályos felső "robe" atlasz vagy bársony, hasonló szegéllyel díszítve. Estére paillette-el vagy fémszállal hímezett anyagok, nappal fehérhímzések, apró virágmintával. Terjed ruhaanyagként az áttört csipkemintás trikó. Törökös, palmettás vagy babérleveles virágos hullámíves, arabeszk minták, nappal farkasfog. A fehér mellett arany, ezüst, almazöld, rózsaszín nacarat, lapiskék.
- 31.
- 6. Kiegészítők** a) selyem, nankin, pamut vagy bőr színes puha cipőcskék, a harisnyával azonos divat színben, de egyeztetik a kesztyű színével és a többi díszítéssel is. "Gálára vörös barna harisnyát és cipőt, negligé-hez hússzínűt hordanak."⁴⁷
- c) egészen pici legyezők
- d) húszínű áttört trikó kesztyűk
- g) a nyak körül szorosan gyöngnyaklánc.

Historizálás erősebben jelentkezik.

1. Fej
33., 38. a legjellemzőbb a hátul fonott kerek kontyba fésült frizura, elől néhány kis gyűrűvel. Ujdonság a "Coiffure a la Ninon" egy teljesen barokk, oldalt loknikba rendezett hajviselet,
35. c) kis, a fej formáját követő főkötő, az arc körül fodorral,
32. d) kerek fejű szalmabárka, vagy a karimával egybeszabott, csőszerű selyem szövet "capotte" elől esetleg arcfátyollal. A sisakforma is újra megjelenik. Minden karima nagy és teljesen takarja az arcot.
2. Derék
33. kicsit hosszabb derekak is vannak, néha karéjos kis lebe nyekkel meghosszabbítva. Hátul derékig fűzve. Ujjak kis hasitékokkal, elütő színű betétekkel, kis epoettel, a "la espagnole"
3. Szoknya lefelé bővül, alul több sor fodor vagy bodor. Alatta fodros alsószoknya vagy alsóruha.
4. Kabát
– Ujdonság a "fichu-cannezou", mellet takaró, fodros gallérú, elől zárt, hátul gombolt, vékony mellényke. A vállgallér, a pelerin önállósul, betakarja a vállat külön köpenyként, de Párizsban rövid, mellig érő vállgallér is van, man-tille néven. Londonban földig érő, a kivágásnál kezdődő vállgallér.
32. b) mindenhez hordják a hosszú sálat, akkor is, ha a nyakban van kis háromszögletű kendő. Hosszú, keskeny szőrme-palatine, sokszor bonyolultan az alakra tekerve.
5. Anyag karéjos díszítések, szoknyavégződéses, sok a naturális rózsadisz.
6. Kiegészítők
34. a) bokáig érő színes bőrcipők
b) hosszúnyelű napernyő
34. f) hosszúkás táska a karon.

1807

1. Fej
36. a) Titus "tres bouclés" azaz nagyon fürtös, és kissé hosszabb, főleg a galához hordják.
d) kalapok karimája már kisebb, nem takarja az arcot.
2. Derék
34. rövid, általános a nagy, négyszögletes kivágás, de általában kis kendő takarja.
3. Szoknya
– bővül és rövidül, alja kerek, hossza egyforma elől és hátul.
4. Kabát
van ujjas fisü is.
b) a *palatine* szélesebb, leggyakrabban róka, elől megkötik.
5. Anyag
32. újdonság a fehér perkál⁴⁸ fehér hímzéssel, lyukhímzéssel, aszúrral. Rengeteg a szőrmeszegély. Palmettasor a szoknya alján.
Több szín is, legdivatosabb a mustársárga-fehér, a kék-rózsaszín, fehér-rózsaszín, *chamois*-fehér, őszibarack-*chamois* színösszeállítás. "Minden ruha és minden *douillette*, *redingote* a *la espagnole*"⁴⁹ írja a *Journal des Dames* 1807. januárban.
6. Kiegészítők
a) fehér harisnya, elütő színű, lapos, harántpántos cipők,
d) egészen a rövid ujjig érő hosszú kesztyű
h) sálszerű övek a mell alatt, hosszan lecsüngve.

1808

- A sziluett kezd keményedni.
1. Fej
a Titus hosszabb. Turbánszerűen csavart többágú fonatok a homlok felett
b) sok a virágdísz, a Titus-ban is, virágkoszorúk diadém-szerűen
d) kalapok kisebbek, általános az egészen lapos kis turbán égnék meredő tolldíszel "a *la polonaise*" vagy kis, szintén

34. tollas tokok és a kis különkarimás capotte-ok. A bárkalap karimája is kisebb.
2. Derék
39. sok a magas nyak, több sor fodorral, vállgallérkákkal, sok a hosszú, kézfejet is takaró és a mameluckujj.
3. Szoknya
elől teljesen sima, hátul kevésbé ráncolt. A Journal des Luxus szerint "vagy nagyon rövid a l'enfant (gyermek) szoknyák vannak, vagy kétujjnyival hosszabbak a tavalyinál."⁵⁰
4. Kabát
37.a – redingote sálgallérral, vagy keskeny állógallérral, prémmel. Év végén zsinórozott, "a la polonaise"
b) egészen hosszú, sálszerű fisü, hasonló prémstóla is. Nagy háromszögletű kendők a téglalapalakúak mellett, mindenhez hordják, kabáthoz is.
5. Anyag – sok a kettős ruha, az alsó mousseline, a felső perkál, fehér hímzéssel. Selyemruhát is szegnek prémmel. Gálához fehér selyem, szőlőleveles aranyhímzéssel. Ujdonság a ruha közepén függőleges csíkban való díszítés. Alul virággirland, karéjos díszítés, fodor. Van párhuzamos, ferde vonalban rendezett díszítés is.
6. Kiegészítők g) hosszú, többsoros nagyobb gyöngy, golyólánc,
h) kezükben zsebkendő, szélesebb öv a mell alatt, csattal hajból fonott öv.

1809

Ujból kettős irányítás, az angoloknál egészen lágy, természetes a sziluett, a franciáknál keményebb.

1. Fej 38. Ninon frizura ismét felbukkan és elég népszerű
b) gyakori a tődíz, az aigrette vagy a hosszúkás toll, pl. paradicsommadár
d) a kalapok karimája kicsi, csak keretezi a fejet, kivéve nyáron, mert a nap elleni védelemhez átveszik az angolok szélesebb karimájú szalmakalapját. Az angolok egy kes-
- 37.

keny karimájú, hengeres fejű, cilindyszerű kalapot is kedvelnek.

- 4. Kabát** – újdonság egy teljesen szőrmevel bélelt nagygalléros bő köpeny, a "Witshoura". A redingote többgalléros, mint a férfiak carrick-ja, van egy kevésbé testre simuló változata is.
- 5. Anyag** 41. – a kasmírt a merinojuh gyapjából utánozzák, ezért már ruhaanyagként is használják, sétaruhára és félgálára. Sétaruha nankinszövetből is. Újdonság a perzsaszőrme (asztrakán). Sok a szalagsokordisz, a szoknyán elől függőlegesen is elhelyezve.
- 6. Kiegészítők** a) bokáig érő, oldalt gombolt kis csizmák, "bottines" vagy "brodequines".
b) ismét boternyő.

1810

- 1. Fej** Titus nincs, helyette egy hosszabb, állig érő fürtös frizura a l'enfant (gyermek)
39. c) sisakszerű főkötő, homlok felett egyenes merev, lerakott fodorral
d) kalapok fejrésze nagyobbodik, gömbalakúak.
- 2. Derék** "a derekak rövidebbek, mint valaha" Journal des Luxus⁵¹
- 3. Szoknya** "Az uszály a gálához kötelező, de ha nincs uszály, akkor bokáig ér a szoknya" folytatja a Journal des Luxus az új divat bemutatását.
- 4. Kabát** "Semmi sem olyan változatos, mint a fisü"⁵² olvashatjuk a Journal des Damesban, tulajdonképpen minden fodros batiszt vagy linon sált, sőt canezout fisünek hívnak.
- 5. Anyag** sok a hímzés, különösen a gálaruhánál, amelynél már nem csak a szegélyt, de az egészet ellepik a díszítések "Egy grand parure ruha annyira dúsan díszített arannyal és ezüsttel, hogy az ember jóformán csak találgathat, hogy milyen az alap, sőt a cipő és a toque is gazdagon ezüsttel hímzett, a

nyakat pedig szép briliánsok fedik.” Még mindig a palmetta a legkedveltebb. ”Aki el akarja vinni a pálmát, annak pálmával kell kihimeztetni a ruháját”⁵³, szellemeskedik a Journal des Luxus. A divatszínek nyáron – még mindig a fehér, mellette égszínkék, télen szürke, rózsaszín, égbék, sárga és fekete.

6. Kiegészítők
39.a

b) angoloknál ívelt csúcú (szamárhátíves) napernyő.

1811–1812

- 41., 43. Egymás mellett él még a kétféle divat, a grácia és a groteszk, törpeszerű sziluett.
1. Fej
43. 1811 második felében kezdik feltornyozni a haját a fejtetőre, csúcúkonttyal ”a la chinois”, elől csak egy-két fürtöcskével.
40. d) kalapok fejrésze is magasodik, elől ívelt, ernyős karimával, virággal vagy tollal díszítve.
2. Derék
40–41. Magas sima, keskeny mellrész, néha melltartószzerűen szabott, redőzött. Nagyon mély kivágás, de legtöbbször fodros gallérú kis fátyolbetéttel (colerette) takarva. Rengeteg a kemény nyakfodor nyáron is.
42. d) sima, ráncolás nélküli hosszú, kézfejet takaró ujjak, esetleg olasz reneszánszra emlékeztető ovális hasítékokkal.
- 41.
3. Szoknya a grácia típusú hosszabb, a törpe rövidebb, boka fölé ér, vagy féllábszárig. A grand parure uszálya külön hátul a derékhoz gombolható. Báli ruhák is rövidek. Legtöbbször két szoknya egymás felett, a felső jóval rövidebb, gyakran elütő színű.
4. Kabát újdonság a ”capuchon” – csuklyás kabát és a bővebb ”levantine”.
- b) Elöl sálszerűen átkötött fisű, kockás anyagból.
5. Anyag – sok a fehér perkál, a kettős szoknyáknál az alsó is perkál. Kockás anyagok fisűnek, díszítésnek, sőt teljes ruhának is.

Csíkos, zezzugvonalú szalagdíszek, rátétek. Még mindig sok a fehér, de rózsaszín, zöld, kék is van. A szoknyák, felöltők alján merev, többsoros bodrok, fodrok.

6. Kiegészítők
41.a

b) csúcsos, "a la chinois" napernyő a francia divatban is.

1813–14

A francia divatban győzött a törpe.

1. Fej
43.

a) feltornyozott kontyok, elől sima, vagy legfeljebb egy hatoska

42.

d) a kalapok fejrésze magas henger, karima nagy, takarja az arcot.

2. Derék

Journal des Luxus 1813 márciusában fűzöt mutat be! "Az a szép idő elmúlt, amikor a hölgyek alakját nem szorította össze a fűző, ma már meglehetősen sok hölgy akad, aki természetes könnyedségét és kellemét fűzővel eltakarja és átigazítja."⁵⁴ Ujdonság egy széles sálgallér, amely gyakran karéjos.

43.

3. Szoknya

hossza a boka fölött, sok a karéjos végződésű, lefelé erősen bővül.

4. Kabát

1813 végén magas, állógallérú redingote, esetleg féloldalas zárással.

5. Anyag

"szín par excellence fehér"⁵⁵ szögezi le a Journal des Dames. Túlnyomórészt perkál, finom fehér és lyukhímezéssel karéjos, zezzug végzésekkel.

6. Kiegészítők
43.

a) kamásni oldalt gombokkal, szalagos "balerina" cipő,
b) bot helyett összecsavart emyőjű hosszú napernyő,

43.

f) lapos, szögletes kézben hordott táska

h) cvikker szintén a kézben.

FÉRFIDIVAT

1778–1784

44. A grand parure-hoz és a demi galához a "habit a la française"-t, a negligé-hez az "anglaise"-t hordják.
- 46.
1. Fej
44. a) legtöbbször paróka, fehérre púderozott, elől felfelé fésülve, magasra tupírozva, kétoldalt vízszintes hengeres csigákba rendezve, hátul szalaggal összefogva vagy visszahajtva (catogan). Az angolok a "negligé"-nél és a polgárság (Werther) egyenes, vállig érő nem összefogott hajat viselnek.
- 50.
44. b) háromszögletű, structollal díszített kalap, de általában a kézben tartják, nem viselik a fejükön. Angoloknál kerek karimájú, lapos, hengeres fejű filckalap.
- 46.
2. Kabát
- a "habit a la française"-hez justeaucorps vagy frakk, mindkettő keskeny vállú, derékig testhezálló, onnan kissé eláll, gallér nélküli, elől végig nyitott, hátul deréktől kétoldalt egy-egy lerakott betéttel bővül. Csuklóig érő ujjakon visszahajtott manzsetta, az elütő színű selyembélés jól látszik.
44. A frakk elől hátrafelé kerekített, és legtöbbször nincs is gombolása. Az angol redingote bővebb, kétsoros (bár ezt is legtöbbször nyitva hordják), kihajtott széles gallérral és hajtókával. A felső kabát bő, a redingote-hoz hasonló, csak hosszabb. Van egy ujj nélküli redőzött köpeny is.
- 46.
- 45.
3. Ing
- Vékony fehér vászon, mousseline vagy linon, magas nyakkal, a franciás csipkezsabóval és az ujjnál fodorral, az angolos kihajtott kis gallérral és azonos anyagú nyaksállal.
- 46.
4. Mellény
- testhez simul, combkezdetig ér, magasan, majdnem a nyaknál gombolódik, kis gombokkal, néha a legfelső gombok nyitva maradnak.
5. Nadrág
- térdnadrág (culotte), térdnél hasíték gombolással vagy csattal. 1780-tól nagyon szűk.
- 44.
- b) fehér térdharisnya

- 6. Anyag** a francia öltözékek világos, pasztellszínű selyemből, bársonyból dúsan hímezve vagy csipkével díszítve a gombolás mentén és a kézelőnél. Legtöbbször a kabát és a nadrág egyszínű, a mellény elütő, de lehet azonos anyagból is, gyakori a szegélydísz. Angolosnál szövet: a vastagabb manchester és a vékonyabb casimir, esetleg bőrnadrág, sötétebb színek, fekete is, és a Werther-féle kék-sárga színösszeállítás.
- 7. Kegésztők**
44. a) cipő – hosszított orrú, harántot fedő, nagy szögletes csattal, kis lapos sarok (udvarinál piros). Az angoloshoz térdig érő, visszahajtott szélű lovaglósizma is lehet.
- 46., 44. b) negligé-hez magas bot, díszruhához keskeny, könnyű kard
- e) díszruhához ferde vállszalag, echarp

1785–88

Erősödik az angol befolyás.

- 1. Fej** – elől alacsonyabbra tupírozott, s többnyire szürkére púderozott.
47. c) újfajta, elől-hátul félkörívesen felhajtott kalap "a la Androsmane" (a Napoleon kalap előzménye). Kerek fejű és karimájú "Jockey"-kalap, de csak csizmával együtt.
46. **2. Kabát** – az udvari frakk magas, álló gallérral, angol frakk sok zsebbel, bővebb szabással, keskeny kihajtott gallérral. Bokáig érő, nagy galléros, egyenes szabású felsőkabát.
48. **3. Ing** – háromszögletű nyaksál is van az angoloknál
- 4. Mellény** – rövidebb, csípőig ér.
- 5. Nadrág** nagyon szűk, gomb és szalagdíszel. Németországban ún. magyar nadrág, amely hosszabb, s a vége a csizmába kerül.
48. b) negligé-hez csíkos harisnya
- 6. Anyag** – udvarihoz saját színében pettyes, csíkos bársony, természetes hímzett mintákkal – pl. búzakarász, pipacs, elütő színű

mellényekkel, azokon alakos hímzésekkel, még metszeteket is másolnak. Sötétebb színek – lila, sötétzöld, sötétvörös, fekete és nacarat. Negligé-nél sötét színű szövetek, sok a csíkos, egyszerre többféle csíkos is, pl. mellény, nadrág, sőt kabát is.

7. Kiegészítők a) cipők csokordísszel, vagy ovális csattal. Egyre több a csizma a szalonokban is.
47. b) keskeny, gyakran bambuszbot elefántcsont vagy arany gombbal,
c) nagyméretű gombok, hímzés vagy festés dísszel, aranyból, ezüstből vagy gyöngyházból.
48. d) két óra, láncsal, a nadrág két oldalán jól láthatóan.

1789–95

1. Fej 49–49. h) haj lapos, oldalt kicsit széles, kicsit szögletes a fej, vállig ér, de hátul lehet még copf.
50. b) Castor-kalap – ívelt karimával, magas, hengeres fejjel, legtöbbször fekete, háromszögletűt csak gálához.
2. Kabát 50. – megjelenik a mai frakkforma (angolhoz), a derékban elöl vízszintesen elvágva, kétsoros gombolással, álló, magas gallérral és kihajtott széles hajtókával, keskeny vállal, hosszú, szűk ujjakkal.
- b) Testhezálló nagykabát, több egymásrafektetett gallérral (carrick) 1791-ben.
3. Ing b) csokorra kötött fehér vagy színes sál felpolcolva "Hogy a nyakat jó divatosan vastagga és merevvé tegyék, divatfiaink a nyakkendőjük alá pamuttal átvarrt selyempárnácskát dugnak"⁵⁶ pletykálkodik a Journal des Luxus 1791. novemberben
4. Mellény 50. – csipőig ér, hosszabb, mint a frakk eleje, kis gombokkal nyakig zárt.

- 5. Nadrág** – valamivel hosszabb, mint a térd, csattal vagy szalaggal zár, 1792-ben jelenik meg a "pantalon". "Ez a viselet nagyon idegenül, affektáltan néz ki, bár bizonyos eleganciát kölcsönöz viselőjének, amelyre "angol"-jainknak ugyancsak szűksége van, mivel divatjuk minden, csak nem elegáns"⁵⁷ legalábbis a Journal szerint.
- 6. Anyag** sötétebb, de elütő színek, a kék-vörös-fehér mellett sötétbarna frakk, sárga mellény, vörös frakk, fekete mellény és nadrág. Apró virágos selyemhímzés gálához, de azonkívül a mellényeken is, elegánsabb alkalmakra.
- 7. Kiegészítők**
50. a) féllábszárig érő, lapos sarkú, puha, visszahajtott szárú csizmák,
 c) kerek, lapos fémgombok
 d) csak egy óra, és kevésbé feltűnően elhelyezve 1792-től,
 e) nagyméretű muff, kokárda a kalapon vagy kabáton.

1796–99

Az igazi, rendetlen "incroyable" korszaka

- 1. Fej**
52. a) újdonság a lépcsőzetesen vágott, elől rövidebb "szél-fúttá" frizura, hátul kis copffal. 1797-ben jelenik meg az egészen rövid, hátulról előrefésült Titus, ami 1799-re általánossá válik.
53. b) kalap fejrésze szélesebb
- 2. Kabát**
- 52., 53. bővebb, hosszú, kézfejet is takaró újjal, a redingote széles, kihajtott gallérral, a frakk felálló, 1799-től keskeny gallérral, de széles hajtókával.
- 3. Ing**
- 52., 53. több sorban megkötött sálkendő, mintha meg lennének fázva, színes selyemből közepén elálló két kis csücsökkel.
- 4. Mellény**
- egészen rövid, derékig ér, széles, kihajtott gallérral, hajtókával, vagy sálgallérral, kétsoros. Esetleg kettő egymás fölött.
- 5. Nadrág**
- különböző hosszúságban térd és boka között.

6. Anyag – túlnyomórészt manchester vagy casimir, a mellény is, esetleg fehér pikémellény. Sötétbarna, sötétkék, sötétszürke, fekete kabátok világos mellénnyel és nadrággal. Sok a csíkos, kockás. Ha két mellény van, akkor alul van egy fehér, felül kockás szövet. Mellények nem hímzettek már.
7. Kiegészítők
52. a) túlnyomórészt csizma, vagy mélyebben kivágott, hegyesorrú cipő
52. b) rövid, bunkóhoz hasonlító bambuszbot
53. d) óra a zsebben, lánc is alig látható. Egy üvegű lorgnette láncon
- e) egyik fülben karikafülbevaló

1800–1801

Rendezettebbé válik az összkép.

1. Fej
54–55. a) rövid, de göndör rendezettebb Titus, oldalt mélyen az arcba nyúló barkóval.
54. b) széles fejű, ívelt karimájú cilinder
2. Kabát – kevésbé bő, jobban testre simul, frakk szárnyai keskenyebbek, gallér egészen magasra felállítva, hajtóka keskenyebb. Rövid, derékig érő frakkhoz hasonló spencer, de annak szárnyai nélkül, felsőkabátként, a frakkon.
3. Ing – kerek fodor az ingen,
b) nyakkendő csak fehér és kissé rendezettebb.
4. Mellény – egészen rövid
5. Nadrág – több a bokáig érő, nagyon szűk
6. Anyag – mellények túlnyomórészt fehér pikéből.

1802

A katonai egyenruhák utánzása.

1. Fej 55. b) kétcsúcsú, ún. Napoleon kalap.

- 2. Kabát** frakkok elől is rövidek, szárnyaik egészen kicsik, szorosan a testre simulnak, vállban szélesebbek, kétsorosak, felgombolva.
- 3. Ing** gallér a nyakkendő alatt felállítva, kis, keményített csúcsa az áll mellett kilátszik (fátermőrdér)
- 4. Mellény** – alig ér a mell alá, álló egyenes gallérral
- 6. Anyag** – sok a fekete szövetfrakk arany gombokkal
- 7. Kiegészítők** a) hegyesorrú, ívelt szárú huszárcsizma, újdonság a cipőhöz viselt kamásni.

1803–1806

- 56.** Napoleon visszaállítja a parókás rokokó udvari viseletet, csak a szabás modern.
- 1. Fej** a) rövid haj, a göndör fürtök takarják a homlokot, udvarihoz paróka, vagy fehérre púderozott haj, hátul copffal.
- 2. Kabát** derékban szűk, vállban széles, testre simul ráncatlanul, hegyesen ráncolt sonkaujjakkal, magas, de lazán felhajtott gallérokkal, 1806-tól egyre több a spencer.
- 3. Ing** – túlnyomórészt zsabóval, félfodorral, ujjnál is fodros.
- 5. Nadrág** – több a térdnadrág, a pantalló kevésbé elegáns, van egy bővebb hosszú, és egy szűkebb féllábszárig érő típusa.
- 6. Anyag** – udvarihoz kis virágokkal hímzett, sötét selyem vagy bársony, fehér selyem mellénnyel.
Sok a fehér térdnadrág, a mellénynél felül van a fehér, alul a mintás. De 1806 januárjában már azt jelenti a Journal des Luxus "A selyemnadrágokat és mellényeket, amelyeket olyan nagyon kedveltek eddig, már csak a boltiszolgák viselik. Most a fekete casimir nadrág és mellény, fekete posztó kabát és alatta még egy fehér mellény a megfelelő. Mivel a hölgyek is ezeket a színeket hordják, egy divatosan öltözött társaság látványa nem éppen kedvderítő"⁵⁸
- 7. Kiegészítők** a) cipő ismét takarja a harántot
c) lapos, sárga gombok.

1807–1808

1. Fej
59. a) haj ismét kissé rendetlenebb, rómaiás hatású Titus már gálához is.
c) cylinder széles és magas, szélesebb karimával.
2. Kabát
58. dereka kissé lejjebb van, nem simul annyira testre, frakk eleje mélyebben kivágott, kevésbé felállított keskeny gallér keskeny reverrel. Ujjak nem annyira ráncoltak. A gálafrakk továbbra is magas, álló gallérral.
4. Mellény
59. – egy ujjnyival hosszabb, mint a frakk, egyenes gallérral, hajtóka nélkül.
5. Nadrág
59. térd alá érő szűk változat, szalagcsokorral, natur vagy rózsaszínű selyemharisnyával, vagy a csizmáig érő szűk pantalló.
6. Anyag
sok a szövet, bársonygallérral. Nadrágok sötétebbek, legkedveltebb a sötétszürke, mellény főleg csíkos szövetből. Divatszínek – csokoládébarna, umbra, olivazöld.

1809

1. Fej
61. a) angoloknál új hajviselet – rövid haj elől a homlokból kifésülve, és felfelé tupírozva.
2. Kabát
59. társaságban kigombolva viselik. A gallér és a hajtóka között egy kis háromszög – végig jellemző továbbra is. Kissé bővebb szövetredingote.
5. Nadrág
– ismét hosszú, bokáig ér, szűk, oldalt néha csíkdíszítéssel.
6. Anyag
a kabátokat és a spencert szőrmevel díszítik "Piperkőceink követik a nők szőrmedivatát . . . amihez azonban a nép még nem szokott hozzá; Megy az incroyable a lisztpiac mellett, s ha fekete prémet hord, minden oldalról azt kiabálják: "Cica, cica!", Ha fehéret. . . nézd csak M. Titust, a vállain a nyuszikájával!"⁵⁹

1810

- Ismét kizárólag a franciáké a vezető szerep.
1. Fej – franciák is kifésülik a homlokból a hajukat
b) Napoleon kalapot csipkével díszítik.
  2. Kabát 60. újdonság az elől teljesen nyitott frakk, gálafrakkról ismét hiányzik a gombolás.
  4. Mellény – nappalra kétsoros, széles hajtókás gallérral.
  5. Nadrág "divatfiaink pantallója szélesebb és hosszabb"⁶⁰ tudósít augusztusban a Journal des Dames.
  6. Anyag – gálafrakk és mellény apró virágokkal hímzett, anyaga sötét bársony vagy szövet.
  7. Kiegészítők d) nincs kamásni.

1811

1. Fej haj hosszabb.
b) cylinder több, változatos formában, keskeny vagy szélesebb fejjel, karimával.
2. Kabát 63. váll szélesebb és bővebb, ráncolódik, nem fekszik fel a testre. A carrick felöltő és spencer terjed.
3. Ing Nyakkendő: "Divatfiaink nyakkendője fehér alapon fehér kockás, vagy fehér alapon keskeny bordó csíkkal" jelenti a Journal des Dames októberben⁶¹
5. Nadrág – tovább bővül, derékban is szövet.
6. Anyag ismét több kockás mellény, csíkos nadrág.

1812

2. Kabát 64. – a frakk dereka hosszabb, takarja a mellényt. Ujjak vállban kereken ráncoltak. Gálafrakkot nyitva viselik, de van rajtuk nagy, kerek gomb.

- 3. Ing – gallérok nagyobbak, jobban látszódnak, mert a nyakkendők vékonyabbak. Nyakkendők színesednek.
- 4. Mellény – egészen rövid, sálgalléros
- 5. Nadrág a hosszú pantalló ráborul a lábfejre, még a csizma fölött is hordják.

1813–14

Az angol befolyás ismét erősödik.

- 2. Kabát újdonság a "habit redingote" – átmenet a frakk és a redingote között, később jaquette néven. Bővebb, selyemmel bélelt redingote.
- 3. Ing mintás, keskenyebb nyakkendő
- 4. Mellény – egysoros, keskenyebb vagy felálló gallérral.
- 5. Nadrág – a pantalló vége kamásniszerűen gombolva, mintha a kettő összeolvadt volna.
- 7. Kiegészítők e) cvikker

JEGYZETEK

1. *Braun-Ronsdorf, Margarete*, Modische Eleganz (München 1963) 10. és *Boehn, Max von*, Die Mode Menschen und Moden im neunzehnten Jahrhundert 1790–1817. (München 1920) 90.
2. A "robe a la polonaise" elnevezésnek nincs köze a lengyel viselethez. Boucher szerint 1772-ben Lengyelország 3 részre osztása alkalmával nevezték így el a 3 részre tagolt szoknyát. *Boucher, Francois*, Histoire du Costume en Occident de l'antiquité a nos jours (Paris 1965) 300. A "robe a la reine" jelentése: a ruha, ahogy a királynő hordja.
3. A mousseline eredetileg pamut volt, végig így is használok, a linon szintén vékony pamutzövet.
4. *Boehn, von Max*, Die Mode Menschen und Mode im achtzehnten Jahrhundert. (München 1928) 160.
5. Közli: *Brobj-Johansen, Rudolf*, Az öltözködés története. (Budapest 1969) 245.
6. *Boehn, von Max*, Modespiegel. (Berlin, Hamburg 1919) 128.
7. A The Lady's Magazine ugyan előbb jelenik meg, mint a Galerie des Modes, de nem közöl divatrajzokat, csak jóval később.
8. *Boucher, Francois*, i.m. (2) 303.
9. A görög és római alkotások iránti lelkesedésről, az antikmániával most nem kívánok részletesen foglalkozni, v.ö. *Zádor Anna*, A klasszicizmus és romantika. (Budapest 1976)
10. A puritánok az 1640-es angol polgári forradalom idején politikai és vallási meggyőződésüket fejezték ki a disztelen öltözékükkel, s Amerikába kivándorolva megőrizték viseletüket.
11. Mindkettő abból az alkalomból, hogy kigyulladt az Operaház.
12. Journal des Luxus und der Moden, 1812-ben Journal für Luxus, Mode und Gegenstände der Kunst, 1813–1826. Journal für Literatur, Kunst, Luxus und Mode. Szerk.: Bertuch, F. J.; 1787. nov. 387. a továbbiakban J.d.L.
13. J.d.L. i.m. 1789. aug. 345.
14. Stutzer – a piperkőcök egykorú német neve.
15. J.d.L. i.m. 1789. okt., de a tudósítás aug. 30-i keltezéssel. 445.
16. J.d.L. i.m. 1791. jan. 26.
17. J.d.L. i.m. 1791. febr. a tudósítás jan. 6. keltezésű. 1791.
18. J.d.L. i.m. 1792. ápr. 218.
19. J.d.L. i.m. 1793. ápr. Tudósítás kelte március 22. 228.
20. J.d.L. i.m. 1793. május, 264. június, 348.

21. J.d.L. i.m. 1793. ápr. Tudósítás kelte márc. 7. 220.
22. Nem tudjuk, hogy milyen angol lapra hivatkozik.
23. *Ember Mária*, Az egri Rozália-Kápolna textiljei. *Folia Archeologica IX.* (1957) 220–222.
24. J.d.L. i.m. 1793. augusztus, 440.
25. J.d.L. i.m. 1794. febr. 89.
26. J.d.L. i.m. 1794. jún. 298.
27. A 'meztelen divatról" v.ö. *Boehn, Max von*, i.m. (1) 100–107.
28. J.d.L. 1795. augusztus, 376.
29. *Journal des Dames et des Modes: Paris szerk. Pierre Antoine Lebourg de la Mé-sangère.* 1798-tól van egy félig német nyelvű változat, ami Frankfurtban jelenik meg, az idézetek ebből vannak. 1803. máj. 9. 165. A továbbiakban J.d.D.
30. J.d.L. 1800 jan. 43.
31. J.d.L. 1808. máj. 385.
32. *Allgemeine Moden-Zeitung.* Leipzig. 1809. 21. szám. Képmelléklet.
33. J.d.D. i.m. 1810. július 22. T 27.
J.d.L. i.m. 1810. augusztus. Képmelléklet
34. J.d.L. i.m. 1801. március 163.
35. J.d.L. 1810. febr. 130.
36. Gros de Naples – nehéz, bordásan szőtt selyem, eredetileg Nápolyban készítették.
37. Gaze – vékony, félig átlátszó, fátýolszerű selyemszövet, eredetileg a palesztinai Gaza-ban készítették. A XVIII. századtól kezdve lenből is készítették.
38. J.d.L. 1790. máj. 272.
39. Bárka-, vagy ernyős kalap – az arcot körülfogó nagykarimás, állnál szalaggal rögzített kalaptípus, amelyet kb. 1870-ig viseltek.
40. J.d.L. i.m. 1799. febr. 157.
41. J.d.L. i.m. 1802. okt. Aus Paris. Tudósítás kelte szept. 5. 594.
42. Uo.
43. J.d.L. i.m. 1802. jan. Aus Deutschland 47. Mousseline-t itt németesen írtam Musselin-nek, ahogy az idézetben volt.
44. J.d.L. i.m. 1803. febr. Aus Paris 109.
45. J.d.D. i.m. 1803. jún. 7. T. 23.
46. J.d.L. i.m. 1803. július 397.
47. J.d.D. i.m. 1804. ápr. 30. 133.
48. Perkal – középsűrű vászonkötésű pamutvászon

49. J.d.D. i.m. 1807. jan. 19. 102.
50. J.d.L. i.m. 1808. jún. 256.
51. J.d.L. i.m. 1810. febr. 129.
52. J.d.D. i.m. 1810. aug. 5. 165.
53. J.d.L. i.m. 1810. máj. Aus Paris ápr. 14. 334.
54. J.d.L. i.m. 1813. március 195.
55. J.d.D. i.m. 1814. máj. 1. 465.
56. J.d.L. i.m. 1791. nov. Aus England 625.
57. J.d.L. i.m. 1792. jún. 333.
58. J.d.L. i.m. 1806. jan. 51.
59. J.d.L. i.m. 1809. nov. 808.
60. J.d.D. i.m. 1810. aug. 5. 156.
61. J.d.D. i.m. 1811. okt. 5. 418.
62. A rajzok 1-10-ig és 44-46-ig a Galerie des Modes metszetei alapján készültek, melyek megjelentek: *Blum*, *Stella Eighteenth Century French Fashion Plates in Full Color*. New York 1982.
63. A zárójelben megadott évszámok az eredeti megjelenés időpontjai, ahol nincs megadva, ott több rajzból van összeállítva a figurin. A rajzok minden esetben azonban nem csak arra az időpontra érvényesek, amikor a divatlapban megjelentek, hanem a felső keretidőpontban végig.

A jegyzetekben szereplő divatlapokon kívül még az alábbi kiadványokat használtam fel:

Gallery of Fashion. London (1794–1814)

Zeitung für die elegante Welt. Leipzig (1801–1814)

Hamburgisches Journal der Moden und Eleganz. Hamburg (1801–1814)

Charis – Ein Magazin für das Neueste in Kunst, Geschmack und Mode, Lebensgenuss und Lebensglück. Leipzig (1799–1806)

The Repository of Arts, Literature, Commerce, Manufacture, Fashion and Politics. London (1809–1814)

Die Wirkung der Aufklaerungsideen auf die Kleidung

Im Jahre 1789 hob die französische Landständesitzung die den Volksklassen vorgeschriebene Kleidungsverordnung auf. Die Kleidung hatte nämlich bisher eine den Rang bezeichnende Aufgabe, die in der Kleidungsverordnung ausführlich festgesetzt war. Diese Vorschriften wurden zwar alle 10–20 Jahre erneut, was darauf hinweist, dass sie systematisch überschritten wurden, doch kleidete sich die Mehrheit des Bürgertums und der Bauernschaft – aus materiellen und gesellschaftlichen Gründen viel einfacher als der Adel, der sich das Recht auf eine viel prunkvollere und unbequemere Kleidungsart vorbehalten. Der Gebrauch der mit Edelsteinen besetzten, mit Gold und Silber bestickten und gewebten teuren Stoffe zeugten für ihren Reichtum, die unbequemen Formen – Schleppe, hohe Absätze, Reifrock usw. bestätigten die Tatsache, dass sie nicht arbeiten mussten.

Ab Mitte des XVII. Jh.s spielt Frankreich eine führende Rolle in der europäischen Mode, Ludwig XIV. hatte einen so prunkvollen Hofstaat entfaltet, den jeder europäische Herrscher nachzuahmen bestrebte. Das andere Modezentrum ist Venedig, die Stadt des grossen Karnevals und der Festlichkeiten, zugleich auch Vermittlerin der orientalischen Mode mit der ich mich im Rahmen dieses Artikels nicht beschäftigen möchte, blos hinweisen werde.

Ab Mitte des XVIII. Jh. s übt neben Frankreich auch England eine Wirkung auf die europäische Mode aus. Der auf seinen Gütern lebende englische Adel ahmte nämlich die viel bequemere und einfachere Kleidung des Bürgertums nach, was auch in Kürze auf dem Kontinent populär wurde. Der Aufklärungswirkung und Rousseau's Lehren zufolge, erwachte nämlich der Anspruch auf eine natürlichere und gesündere Lebensform auf.

Die von Ludwig XIV. eingeführte steife Hofetikette und Kleidungsweise begann schon sein Nachfolger Philipp von Orleans zu lockern, und als Negligé-Kleidung ward ein weites, dem orientalischen Kaftan abstammendes

Obergewand allgemein, die Andrienne oder Contouche und deren Varianten unter verschiedenen Namen, wie Levite, Levantine, Robe a la turque bis zum Jahrhundertende weiterlebte. In die Negligé-Kleidung gerieten auch verschiedene Volkselemente, wie der Caraco und das den Ausschnitt verbergende Fichü, der kurze, bis zur Wadenmitte reichende Rock, sowie die wahrscheinlich durch den – "a la polonaise" aufgerafften Rock geschaffene Lösung.

Statt der schweren Seiden- und Samtstoffe beforzugte man die aus Indien eingeführten leichten Mousseline und Linnon. Schliesslich erscheint – zufolge der Antikomanie – Wirkung um 1778 die aus Linnon hergestellte, gefaltete "Chemise", mit runder Taille, ohne Mieder, mit einem breiten Bandgürtel zusammengehalten.

In der Männermode ist die Verreinfachung noch augenfälliger. Es erscheint die Stoffredingote, die Lederhose, Stiefel und ein runder Filzhut. Ende der 1770-er Jahre – nicht wenig unter der Wirkung von Goethes erfolgreichem Roman "Die Leiden des jungen Werther" wird der blaue Rock mit gelber Weste und Hosen, – in dem Goethe seinen Helden erscheinen lässt – zur Alltagskleidung.

Die entgültigen Veränderungen begannen um 1778–80, als sich die Kleidung scharf in Habit a la francaise und Robe a l'anglaise trennte.

Im Jahre 1778 erschien das erste Modeblatt mit Modezeichnungen, die Galerie des Modes (Paris 1778–1787), und dem folgend noch viele kürzere oder längere Zeit lebende Modeblätter.

Richtungsgebend in der Mode bis 1789 ist Marie-Antoinette. Die französische Revolution macht anfangs nur die Nationalfarben, blau-weiss-rot allgemein, es erscheint nachher der Sansculotte mit phrygischer Mütze, kurzer volkstümlicher Weste, der Carmagnole und den bis zu den Knöcheln reichenden Hosen "den Pantallon" welche letztere dann in der Herrenmode herrschend wird.

Nach der französischen Revolution wird London zum neuen Modenzentrum, wo man von 1793 an das Schwangerschaftskleid der beliebten Herzogin von York nachahmend (ein solches Kleid fand man aus dem Jahre 1791 in einer Gruft in Eger in Ungarn) die hochgelegene Taille – "a la grecque" in Mode brachte. Seit 1795 gestaltete Paris die etwas schwerfällige englische Mode leichter, luftiger und unter der Losung "Gräzismus" und antikisierung zogen sich die Damen aus.

Die neue Modedame, die Merveilleuse (Wundervolle) will nicht ihrem Rang gemäss (wahrscheinlich hatte sie auch keinen) repräsentieren, sondern möchte ihre Schönheit, ihren Körper zur Geltung bringen. Ihr

Gegensatz ist den Incroyable (Unglaubliche), der seinem Namen entsprechend – kurzes zerzaustes Haar, eine riesige Krawatte, einen weiten Mantel und die noch immer für lächerlich gehaltenen Pantallos trägt.

Unter Napoleon wurde Paris – mit Josephine an der Spitze – zum Modeleiter. Den neuen Repräsentationsanforderungen des kaiserlichen Hofes gemäss und im Interesse der französischen Seidenindustrie traten statt der meistens aus englischem Import stammenden Baumwollstoffe wieder die schweren französischen Seiden- und Samtgewebe in den Vordergrund. Infolge der schweren Stoffe und den historisierenden Bestrebungen verlor die Silhouette langsam ihre Zartheit und die reizenden Grazien liefen Gefahr zu grotesken Zwergen zu werden.

Napoleon brachte auch in der Männerkleidung die Hoftracht zurück, allerdings in der Alltagskleidung konnte er, oder wahrscheinlich wollte er auch nicht den früheren Prunk wieder aufleben lassen. Auf das Negligé wirkt der military Style, sowie die Antikomanie, infolgedessen wurden ab 1803 die Hüften des Modeherrns schmal, die Schultern dagegen breit wie bei den alten griechischen oder römischen Statuen.

Diesem Zeitalter macht der Wiener Kongress ein Ende. Einerseits weil mit dem Fall Napoleons die französische Mode ihre führende Rolle verliert und diese Rolle zuerst die während der ganzen Zeit von ihr abweichende englische Mode später Wien und Berlin übernimmt – andererseits weil zu dieser Zeit der bisher nur vereinzelt auftretende Anspruch auf wirkliche Romantik zur Schaffung einer spezifischen Nationalkleidung allgemein geltend wird.

Wenn man aus stilkritischem Standpunkt dieses Zeitalter prüft, so kann man den Zeitabschnitt zwischen 1778–1793 als Zopf- respektive Spätrokoko benennen. Aber die gewohnten Directoire und Empire Benennungen sind ungenau und haben nur einen politischen Inhalt. Statt dessen schlage ich vor den Zeitabschnitt zwischen 1793–1814 als den des Klassizismus zu bezeichnen, da fast alle seine Kriterien – das Streben nach Harmonie, das Anwenden von Elementen der antiken Formen auch für die Mode charakteristisch sind.

Der zweite Teil dieses Artikels ist dazu bestimmt, um mit den Zeichnungen, der genauen Datierung der einzelnen Kleidungsstücke, bzw. Abbildungen Hilfe zu leisten.

Gesichtspunkte der Darstellung sind die folgenden:

	Frauen		Männer
	Jahr		
	Allgemeine Charakteristiken, Stilmerkmale		
1. Kopf	a) Haartracht b) Kopfschmuck c) Haube d) Hut	1. Kopf	a) Haartracht b) Hut
2. Taille, ihre Form		2. Rock	a) seine Formen und Typen b) Obergewand
3. Rock		3. Hemd	b) Schlips
4. Mantel	b) Schal	4. Weste	
5. Stoff	Motive Farben Verzierungen	5. Hose	b) Strümpfe c) Gamaschen
6. Accessoires:	a) Schuhe b) Sonnenschirm c) Fächer d) Handschuhe e) Muff f) Tasche g) Schmuck h) Anderes	6. Stoffe	Farben, Muster
		7. Accessoires:	a) Schuhe b) Stock, Schirm, Schwert c) Knöpfe d) Uhr, Kette, Lorgnon e) Anderes

1778-79

1.

2.

3.

4.

1780—82

5.

6.

7.

1783-85

8.

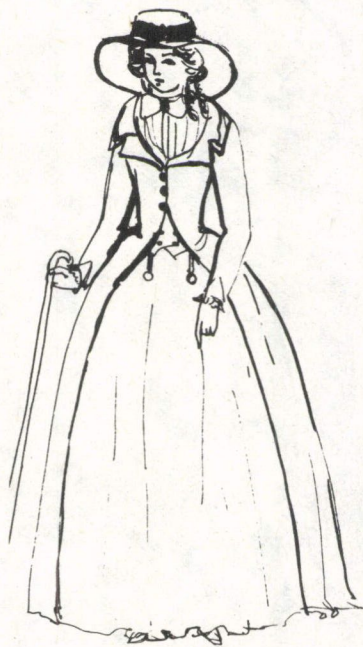

9.

10.

1786-88

11.

12.

13.

14.

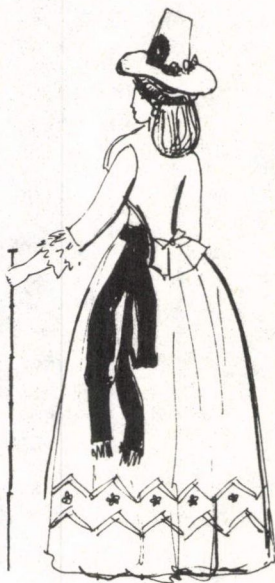
15.

1789-95

1794-95

16.a

17.

18.

19.

16.

1796-98

1799

20.

21.

22.

23.a

23.

1799

1800-01

24.

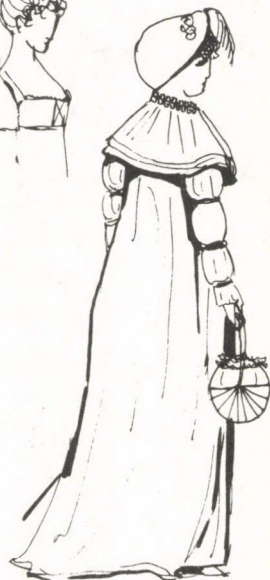
25.

26.

26.a

27.

1802

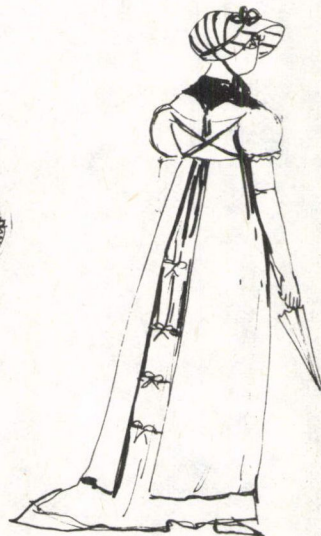

28.

1803-05

29.

30.

31.

1806

32.

1807

33.

34.

1808

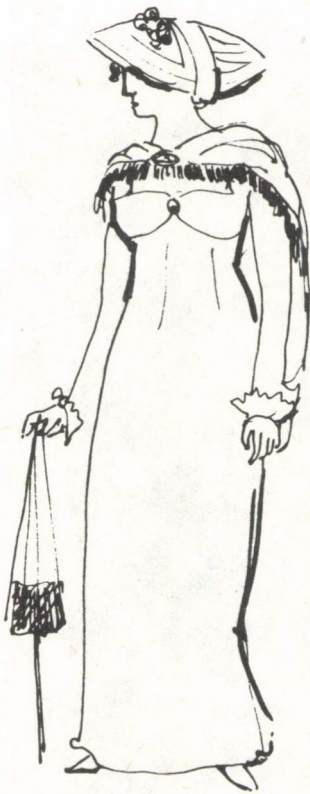

36.

35.

1809

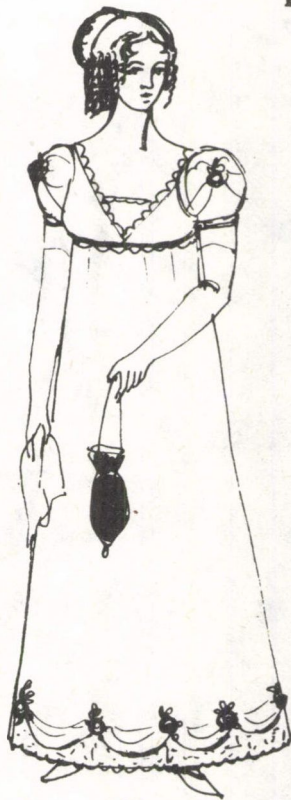

37.

37.a

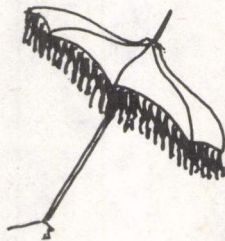
1810

38.

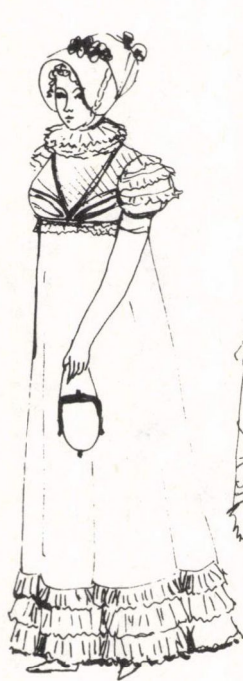

39.

39 a

1811-12

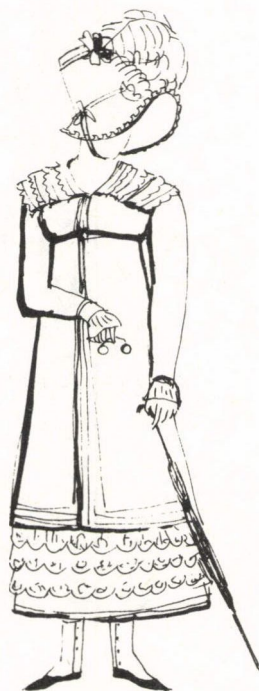

40.

41.

1813-14

42.

43.

1778-84

44.

45.

46.

1785-88

47.

1789-95

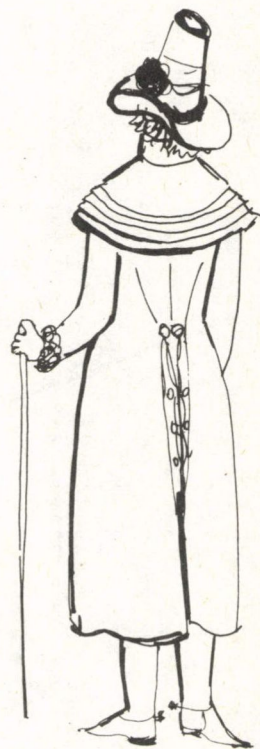
48.

49.

50.

51.

1796-99

52.

53.

1800

54.

1802

55.

1803-05

56.

57.

1806

58.

1807-08

59.

60.

1809-11

61.

62.

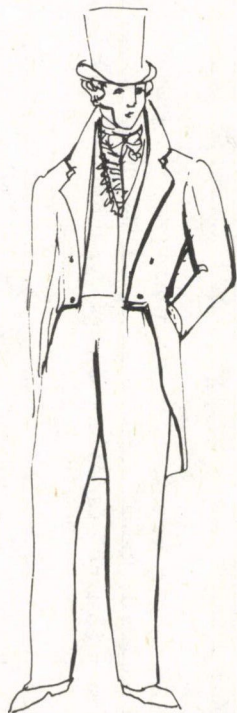

1812

63.

1813-14

64.

65.

KÉPJEGYZÉK

1778–79

1. "Grand parure"⁶² – teljes udvari díszöltözék, "a la Victoire" főkötő (1778)⁶³
2. "Caraco a la francaise", "pouf" kalap (1778)
3. Negligé-öltözék, "Baigneuse" főkötő (1778)
4. Caraco, linon kötény (1779)

1780–82

5. "Robe a la turque" (1780)
6. Ugyanaz hátulról
7. "Levite" köpeny (1780)

1783–85

8. Téli "pelisse" szőrmediszítéssel, alatta uszályos "robe anglaise" (1785)
9. "Chemise á la Reine" (királynő ingruha), a Malborough kalap (1784)
10. "A szép Suzanne" caraco-ban és gömb főkötőben (au globe). (1785)

1786–88

11. Redingote, Castor kalap, kínai "Badine" (bot) (1786)
12. Fekete atlaszfűző és colerette-s ingváll
13. Caraco és kettős szoknya "a la anglaise" (1787)
14. Lebenyes caraco, fichu (1787)
15. "Ridicule" hímzett kézimunkatársoly

1789–95

16. Redingote, huszárfőkötő ("Bonnet a la Houssarde") (1790)
- 16.a A divatos derék szabása hátulról
17. Caraco, sálöv és Castor-kalap

1794–95

18. Angol "terhes divat" spencerrel
19. "Chemise a la greque", azaz görög ing (1794)

1796–98

20. "Merveilleuse" (1796)
21. "Grácia" vonal-ingruha tunikával (1797)

1799

- 22. Angol divat
- 23. Spencer, palatine, Minerva casque (sisak)
- 23.a A divatos hátszabás
- 24. Ingruha. Kalap "a la zephir"

1800–01

- 25. "Grand parure" – udvari díszruha, "robe a la turque" formában (1800)
- 26. Ruha aszimmetrikusan feltűrt tunikával
- 26.a Az új fűző-melltartó
- 27. Redingote mameluck ujjal és pelerine-gallérral, toque-kalap

1802

- 28. Elöl nyitott tunikájú ruha, mormota főkötő
- 29. Fodrosgallérú, apácaszerű (guimpe) ruha, Titus-frizura

1803–05

- 30. Kötényszerű, hátul megkötött tunika, bárka-kalap (1804)
- 31. "Grand parure" – udvari díszruha (1805)

1806

- 32. Szőrmepalatine, selyemcapotte arcfátyollal

1807

- 33. Hátul fűzött, szalagdíszes derék, "spanyol" ujjak
- 34. Farkasfog díszítésű rövid ruha, nyaksál, selyemcapotte

1808

- 35. Douillette (selyemredingote), kasmírsál
- 36. Titus "tres boucles" (nagyon fűrtös)

1809

- 37. Angol divat
- 37.a Redingote "a la polonaise"

1810

- 38. Rövid báliruha, "Ninon" frizura
- 39. Fodros cannezou mameluck ujjal
- 39.a "A la chinois" napernyő

1811–12

40. "Törpe" sziluett, bárka-kalap

41. "Gracia"-sziluett, kasmírsál

1813–14

42. Redingote, bárkakalap

43. Kettős ruha, kínai konty ("chignon a la chinois")

1778–84 Férfidivat

44. "Demi-gala" azaz félig díszes udvari ruha (1779)⁶²

45. "Manteau italienne" – olasz köpeny (1780)

46. "Robe a la anglaise" – redingote, Jockey-kalap

1785–88

47. Angol frakk, "a la Androsmane" kalap (1786)

48. Negligé-öltözék felsőkabáttal

49. "Grand parure" – udvari díszöltözék

1789–95

50. Angolos öltözék (Werther), Castor kalap (1789)

51. Carrick-kabát, Castor-kalap (1791)

1796–99

52. "Incroyable" – redingote-ban

53. "Incroyable" frakkban, cilinderrel, Titus-frizura

1800–01

54. Redingote, cilinder

1802

55. Military-Styl-frakk, Napoleon-kalap, térdnadrág, kamásni

1803–05

56. "Grand parure" – udvari díszöltözék

57. Frakk, magyar csizma

1806

58. Spencer mint felsőkabát a frakk felett, lovaglónadrág, csizma

1807–08

59. Frakk, térdnadrág, cylinder

1809–11

60. "Grand parure" – udvari díszöltözék

61. Frakk, mellény, pantalló

62. Redingote, magyar csizma

1812

63. Carrick

1813–14

64. Frakk, mellény, pantalló, cylinder

65. "Habit-redingote", oldalt gombos szűk nadrág

Basics Beatrix

Weber Henrik történelmi tárgyú grafikái a Történelmi Képcsarnok gyűjteményében

Weber Henrik, a múlt századi magyarországi festészet jelentős alakja, egyike a nemzeti művészet megteremtésén fáradozó, az 1830-as, 40-es években föllépő művészgeneráció tagjainak. Az akkoriban kedvelt műfajok mindegyikében alkotott, legkorábban még bécsi akadémiai tanulóévei idején biedermeier zsánerképeket állított ki, majd az itthoni, pesti letelepedését követően egyre több arcképet készített. Az egész életmű során megtalálhatjuk e két műfaj példáit, de festett tájképeket, bibliai, illetve mitológiai tárgyú kompozíciókat is. Mindezek ellenére a hazai közvélemény elsősorban történelmi festőként tartotta számon. Weber már a bécsi akadémián is érdeklődött a műfaj iránt. Lepold Kupelweiser osztályában először a "történelmi rajzművészet"-et próbálta elsajátítani, majd két év múltán, 1837 elején a történelmi festészet szakosztályára iratkozott be, ahol Johann Nepomuk Ender és Carl Gsellhofer voltak a mesterei. Ez az út nem volt akkoriban szokatlan a magyar festők között: legtöbbször a bécsi akadémián kezdte elsajátítani a mesterségét, s nagyon sokan választották közülük a történelmi festészeti osztályt.

Nem sokkal Magyarországra való visszajövele után Weber ismét képezni szeretné magát: 1840 tavaszán Münchenbe utazik, hogy az ottani akadémián folytathassa tanulmányait.

Az 1808-ban megszervezett müncheni akadémia a múlt század második felében a hazai művészeink egyre inkább kizárólagos célpontjává válik. Az ötvenes évektől kezdve Bécs egyre kevésbé érdekelte a tanulni vágyókat, a művészetükben újat hozó mesterek már korábban vagy "kivonultak" akadémijáról (mint például Ferdinand Waldmüller), vagy magániskolát alapítottak (mint Carl Rahl), és új művészeti központokká Róma, Párizs és München váltak. München több szempontból is a legmegfelelőbb volt a magyar festők számára. Kezdetben a haladó törekvések központja volt, az

akadémia létrejötte utáni években a legtöbb újtó törekvést képviselő művész e város gyűjtötte össze. I. Lajos bajor király híres művészeti központtá fejlesztette, múzeumok építésével, templomok, paloták emelésével művészek seregét foglalkoztatta.

Innen hazatérvén Weber Henrik már a korabeli kritika és közvélemény által is elismert festőként dolgozik, rendszeresen szerepel a Pesti Műegylet kiállításain, általában szép sikerrel. A műegyleti tárlatokon, valamint pályázatain pedig egyre nagyobb számban jelennek meg magyar történelmi tárgyú művek. Maga Weber először 1844-ben jelentkezik ilyennel, mely a történelmábrázolások egyik kevelt témaköréből merít, Hunyadi János halálát ábrázolva.¹ A következő évi műegyleti kiállításon Weber egyik legkiválóbb művét, a Mátyás király a juhásznéval a budai hegyekben című történeti zsánerét mutatja be. A Münchenből való hazatérése után azonban nem sokáig tart az itthoni művészi életben való részvétele. 1845 nyarán ismét úton van: Velencén és Firenzén keresztül Rómába szándékozik utazni, hogy az ottani régebbi műkincseket tanulmányozza, és megismerje az ott élő kortárs külföldi festők munkáit. A város műkincsei a világ minden tájáról vonzották a műkedvelőket és művészeket, s az előző században felfedezett antik műalkotások, a romantika idején elkezdődött régészeti feltárások csak növelték a hely érdekességét.

A nazarénusok, a XIX. század folyamán egész Európa festészetében továbbgyűrűző mozgalom elindítói 1810-ben telepedtek le a római San Isidoro kolostorban. E német festőcsoport a Madonnát a gyermekkel az élet után megfesző Lukács evangélista nevét fölhasználva szövetséget, testvériséget hozott létre. A quattrocento itáliai festészete szellemében főleg vallásos, bibliai témájú műveket készítettek. Hatásuk rendkívül nagy volt és sokirányú. Részben az ő híruk vonzására telepedett le hosszabb-rövidebb időre az örök városban a bécsi akadémián tanult s ott tanító Carl Heinrich Rahl és Carl von Blaas is. Bár egyikük sem csatlakozott a nazarénusok csoportjához, műveiken érezhető hatásuk. A római magyar művészekkel elsősorban ők kerültek kapcsolatba, részben a közös bécsi akadémiai tanulmányok révén, másrészt mivel mind Rahl, mind pedig Blaas több megbízást kapva dolgozott is Magyarországon.² 1843-tól kezdve tartózkodik egyre több magyar festő Rómában; nem sokkal Weber előtt Kovács Mihály, majd Molnár József, Ligeti Antal, Heinrich Ede, Tikos Albert. Sokuk kezd bele monumentális történelmi kompozícióba, így Weber Henrik is, aki Mátyás király bevonulása Budára 1458-ban című képét készíti el. Történelmi képei közül ez a leghatalmasabb, s a legnagyobb sikert ez aratta itthon.

Hazatérve Rómából az immár neves művésznek számító Weber 1852-ben mutatta be ezt a festményt a műegyleti kiállításon, a közönség és kritika nagy elismerése mellett. A képet a Pesti Műegylet a következő évben litográfiaként sokszorosította, s az ezer példányt tagjai között szétszította. Ez volt tulajdonképpen az a mű, mely történelmi festőként ismertette el Webert, és hírnevét megalapozta.

1847-ben telepedik le végleg Pesten, pályája ettől kezdve folyamatosan sikeresnek mondható. Rendszeresen részt vesz a kiállításon, sokat foglalkozik kiterjedt családja tagjainak a megfestésével, de a portrén kívül is minden műfajban alkot. A későbbi nagyírú művészek közül nála tanul bécsi, illetve müncheni akadémiai képzése előtt Lotz Károly és Wagner Sándor. Weber egyre több történelmi témájú művet készít. Ekkoriban keletkeznek magyar történelmi tárgyú grafikai sorozatai is.

A Történelmi Képcsarnok gyűjteményében található történelmi témájú grafikai az ötvenes évek második felétől készültek. Egy csoportjuk népszerű és sikeres történelmi festményeinek litográfia-változata. Számos egyéb történelmi tárgyú kompozíciója volt egy-egy folyóirat műlapja. De készített illusztrációkat is – ugyancsak a nemzeti történelmet földolgozó íráshoz – folyóiratok számára. Ez utóbbiak a grafika egyre nagyobb jelentőségűvé váló ágát képviselik, mint irodalmi illusztrációk. Végül találhatunk még egy ceruzarajzot is, mely egyik litográfiájának előzménye.

Weber az 1862-es évben az akkor induló Ország Tükre című képes folyóirat számára kezdett el litográfiákat készíteni. Történelmi rajzok ezek, a részletekben megjelenő Remellay Gusztáv-féle íráshoz, melyek a magyar történelem egy-egy nevezetes eseményét kiválasztva azt anekdotikus formában dolgozták föl, a korszak társalgási stílusának megfelelően, a nagyközönség számára élvezetes módon. A "Magyartörténelmi Rajzok" című sorozat már a történelmi események tudományosan pontos megörökítésére helyezte a hangsúlyt, ennek megfelelően illusztrációi is részletezőbbek voltak.

Ugyancsak ezidőben, s jórészt szintén az Ország Tükre című folyóirat mellékleteként keletkeztek nagyméretű műlapjai is. Az 1848–67 közötti időszakban rendkívül nagy mennyiségben született mű ilyen célokra, a Műegylet és az Országos Képzőművészeti Társulat, valamint a folyóiratok műlap-pályázataira. Fontosságuk abban rejlik, hogy fokozták a történelmi festmények népszerűségét, továbbá a nagy példányszámban terjeszthető litográfiák a hazai művészek és művészet eredményeit kedveltették meg a nagyközönséggel. A lapokat és folyóiratokat a műlap, az albumlap kelendőbbé tette, s csaknem mindegyik – de főképpen az Ország Tükre és a Családi Kör –

adott ki félvényként egy-egy népszerű témát földolgozó jelenetet, általában kőrajz formájában. A festészet és a sokszorosított grafika szorosan összefüggött egymással, mivel a legtöbb esetben egy-egy nagyszerű olajkép litografált változata jelent meg. A litográfia kiadványokban vagy önállóan is – eltekintve a sorozatoktól és az illusztrációktól – ritkán ábrázolt úgy történelmi eseményt, hogy ne lett volna festészeti előképe. De célszerű is volt szinte minden népszerű festményt kőrajzban is megjelentetni, mert így az széles körben elterjedt, sőt megvásárolható is volt. Ma pedig különösen fontosak számunkra, mivel nagyon sok festményről, híres és sikeres olajképekről csak litográfia változatunkon keresztül lehet ismeretünk. Ez Weber Henrik képei közül is vonatkozik jónéhányra.

A Béla választ a korona és kard között című litográfia műlapról is föltehető, hogy létezett festmény változata.³ A kompozíció Johann Peter Nepomuk Geiger Magyarországon nagyon népszerű sorozata, a Magyar és Erdélyország története képekben című album azonos című darabját utánozza. Weber rajzán a két testvér, Endre és Béla a főszereplő, alakjuk kitölti a képet; Geigernél a középpontban Endre látható ágyára támaszkodva, a belépő Béla herceget fogadva, amint a párnákon fekvő koronára és kardra mutat, hogy válasszon. A tárgyi környezet csaknem azonos: a függönyös, baldachinos ágy, fölötte a pajzs a kardokkal, a korona és kard formája, a két testvér viselete. Mindkét kőrajz szerepel még a háttérben hallgatózó alak, bár Geigernél hangsúlyosabban.

Az I. Géza fogadalmat tesz a váci püspökség alapítására (1. kép) jelenete is két főszereplőre épül: a fehér lovon, páncélban megjelenő királyra és a baloldali fa előtt kis kunyhója ajtajában botjára támaszkodó remetére. A lombos fák között feltűnő apród a háttér része.⁴

Szent István életéből a már öreg király ellen elkövetett orgyilkossági kísérletet ábrázolja Weber.⁵ Az oszlopos, elfüggönyözött ágyból fölemelkedő ősz fejű, szakállas király bal kezével az égre mutat, míg előtte fejét fogva térdel az orgyilkos, kezéből a tör kihullott. A kissé színapias jelenet díszletes kiegészítője az ágy mellett álló gotizáló széken elhelyezett korona és palást.

A következő műlapok ugyan több alakot mozgatnak meg, szemben az eddigiek két szereplős megoldásával, sőt olykor egész tömegeket, mégis ugyanaz a színpadi jelenetek kimerevített állóképéhez való hasonlatosság jellemzi őket. A Szapáry Péter bosszúja (2. kép) törökkori jelenetén tömlöc belsejét láthatjuk.⁶ A balról besűrűdő fény a szalmán térdeplő turbános török figurára esik, ki az előtte álló, díszes öltözékű, kardját tartó, jobb kezével

intő férfi lábát öleli át. Mögöttük két csodálkozó alak, a harmadik az ajtót tartja. Az ábrázolás célja didaktikus: a Szapáry Péter rabjaként fogvatartott török basa megtudja, hogy a magyar főúr nem bosszulja meg korábbi sérelmeket, melyek akkor estek rajta, amikor foglya volt, hanem szabadon bocsátja, bosszúvágyát legyőzve nemeslelkűsége. Ugyanakkor arra is példázat az esemény, hogy hasonló helyzetben a magyar nemes a törökhöz képest erkölcsileg magasabbrendűen viselkedik.

A Hunyadi János a várnai csatában (3. kép) című litográfai azonos kompozíciójú az ugyanilyen című olajfestménnyel.⁷ A mű a történelem-ábrázolások egyik jellegzetes fajtája, csatakép. Mint ilyen, időben messze visszanyúló előményekre támaszkodhat kompozíciója. A két egymással viaskodó, a gomolygó tömegből kiemelkedő főalak, Hunyadi János és a török köré csoportosul a csata képe, elesettekkel és harcolókkal. Az elrendezés e módjának közvetlen előzménye a már említett Geiger-féle album egyik jele-nete, a Szt. László és a kun hadfőnök viadala. Megjegyzendő azonban, hogy már Geiger is a reneszánsz és barokk csataképek egy bizonyos típusát alkalmazta.

Lényegében irodalmi illusztráció a Buda halála (4. kép) című műlap, a történelemábrázolások oly kedvelt forrásának, Arany János azonos című eposzának egyik jelenetét örökíti meg.⁸ Komor, magas várfalak háttere előtt áll kivont karddal, fölindultan Attila. Fején csúcsos süveg koronával, balján pajzs, keleties öltözékét lábvért egészíti ki. A földön testvérének, Budának holtteste, fölötte felesége Gyöngyvér kezét égnek emelve siratja. Jobbról a nép rémült tömegét láthatjuk. A kép alatt az eposz XII. énekének utolsó sorait olvashatjuk Attila tettéről, mely a hunok és királyuk hanyatlásának elindítója volt az író szerint. A litográfia és a költemény egyazon évben keletkezett.

Egy évvel későbbi, 1864-es a Mátyás az igazságos fogadja a külföldi követek hódolatát (5. kép) címet viselő darab.⁹ Jobbszélen ül trónusán a fiatal, hosszúhajú, lányos arcú király. Az előtte meghajló turbános férfitől iratkereset vesz át. Koronás uralkodók, követek sorakoznak előtte. A háttérben a díszes terem építészeti részletei láthatóak.

Mátyás király életének számos gyakran ábrázolt eseménye közül ez egyike volt azoknak, melyek nem a reprezentatív bevonulások, vagy harci jelenetek közül választották témájukat, hanem inkább az életkép felé közelítő ábrázolások.

A Salamon király a börtönben című olajkép 1847-ben született. Az öt évvel későbbi műegyveti tárlaton mutatta be a festő. A litográfia válto-

zata is rendkívül népszerű volt, 1864-ben a Képzőművészeti Társulat műlapjával is választotta. Az olajkép és a műlap kompozíciója megegyezik.¹⁰ Sivár kőépitmény belseje jelenik meg előttünk. A széles talpazathoz láncolva ül a király, jobbával citeráját fogja, bal kezét az ablak rácsain beszűrődő fény felé tárja ki. Baloldalt a téglapládon terítővel letakart szalmafekhelye, jobb szélen korszó és kendő – ennyi a szerény berendezés. A színpadiasan kinyújtott kar, a távolba meredő szemek az ilyen típusú, a főhős szomorú helyzetét, vágyakozását kifejező kompozíciók megszokott kellékei. Az olajfestményen alul a díszes kereten olvasható a vers, melyet illusztrál Weber: Mailáth János báró német nyelvű "Der Gefangene König Salamon" című balladája. A mű tehát irodalmi illusztráció, foltehetőleg ez is oka a színpadias és érzelmes beállításnak. Később is születtek hasontémájú és megoldású képek – pl. Grimm Rezsőtől a Rákóczi Rodostóban – 1862¹¹ – de itt már a szabadságharc utáni helyzetre utaló allegorikus célzással bővül a tartalom.

Weber történelmi festményei közül a ritkább kortársi eseményábrázolások közé tartozik az V. Ferdinánd koronázása Pozsonyban című kép, illetve annak litográfia változata.¹² Az illusztratív célú reprezentatív jelenet középpontjában ágaskodó fehér lován ül a király a koronázási díszruhába öltözve, éppen kardvágást téve. Az egész koronázási domb és a hozzá fölvezető út nemzetiszínű lepellel van letakarva. A jobboldalon a feljárónál zászlós, díszöltözötes nemesurak lovas csoportja, élükön háttal a szemlélőnek a koronázást végző Rudnay Sándor bíboros hercegprímás áll, mellette József nádort ismerhetjük föl. Baloldalt hasonló csoportot láthatunk, gyalogosokkal kibővülve. Mögöttük a háttérben a fából ácsolt tribün áll, virágfüzérékkel díszítve, a látványra kíváncsi emberekkel zsufolva. A távolban néhány pozsonyi épület jelzi a színhelyet. A nyugodt, ünnepélyes kompozíció a reprezentatív jelenet szokásos megjelenítése. A múlt eseményeit bemutató történelmábrázolások drámaiságát itt a hivatalos tabló helyettesíti, követve az eseményről készült metszetlapok tudósítás-jellegét.

Már szó esett róla, hogy Weber Henrik legnépszerűbb történelmi festménye, hírnevének megalapozója a Mátyás király bevonulása Budára című műve volt. Még római tartózkodása alatt fogott bele a vázlatok elkészítésébe, 1846 tavaszán. Itthon csak 1852-ben mutatta be a kész képet a Műegylet kiállításán, hatalmas sikert aratva. Az olajképet¹³ ma sajnos nem ismerjük, de több vázlat is fennmaradt a kompozíciónak. A Történelmi Képcsarnok gyűjteményében található a litografáláshoz készített rajz.¹³ Ezen a háttérben a budai vár fiktív képe látható, tornyokkal, bástyákkal, magas védőfalakkal. A kapun kivonuló emberek a királyt várják, kinek serege harsonás hírnökök

által vezetve vonul a föllobogózott vár felé. A kép középpontjában ül fehér lován a fiatal, hosszú hajú király, tollas süvegben, zsinóros mentében, kezét üdvözlésre emelve. Lovának kantárját apródja fogja. Nemesek, főurak hajolnak meg előtte, püspök oszt áldást, a térdeplő asszonyok felé nyújtják kezüket, kisgyermekek futnak körülötte.

A festmény vázlatát a Magyar Nemzeti Galéria őrzi.¹⁴ Ennek kompozíciója az előzőhöz hasonló elemekből épül föl, a vár azonban nem a háteret kitöltve magasodik, hanem belső udvarán játszódik le itt a jelenet a bástyafalakon tolongó ünneplő néppel. A kép hármass tagolású: a falak és az előttük fölsorakozott emberek háttére előtt lovagol a középtérben a király és mögötte kísérete, az előtérben pedig zsánerszerű csoportozatokban helyezkedik el a köznép. Ez a megoldás inkább emlékeztet a nazarénusok hatására: történelmi festményeik kompozíciós megoldását követi Weber ezzel a tagolással, a tömegek elosztásával; rajzának stílusán pedig erősen érezhető müncheni akadémiai igazgató-tanára, Peter von Cornelius hatása.

Ezzel a művel zárhatjuk a Weber Henrik által készített litográfai-műlapok sorát. Ezek a viszonylag nagyméretű történelmi tárgyú kompozíciók nagy mennyiségben készültek a múlt század második felében, s Weber művein kívül a korszak több neves művésztől találhatunk ilyen alkotásokat a Történelmi Képcsarnok gyűjteményében.

Weber Henrik műlapjai stílusán és kompozíció tekintetében is nagyon hasonlítanak egymáshoz. A szereplők viselete – jöllehet különböző korokban játszódnak a cselekmények – egyféle, a korszak színpadi jelmezeihez hasonló, elsősorban keleties elemeket tartalmaz. Fontos az egyes alakok arckifejezése is, mely nem kevésbé színpadias, mint gesztusaik. Az egyes kompozíciók elrendezése osztrák (Geiger), vagy német (Julius Schnorr von Carolsfeld) grafikai előképeket követ.

A Történelmi Képcsarnok gyűjteményében található egy kortársi történelmi eseményábrázolást Weber Henriktől, mely azonban nem sorolható a műlapjai közé. Ez a koronázási jelvények 1853. évi budai kiállításának emléket állító rézmetszet.¹⁵ A szent korona és a koronázási jelvények bemutatása már önmagában is a történelemábrázolások egyik jelentős témája volt. A metszeten két jelenetet láthatunk: a felső részen gyertyákkal kivilágított oltár előtt díszpárnán fekszik középen a korona, baloldalt a palást és a lánc, elől a kard, jobbra a jogar és az alma. Lent, az alsó részen az ünnepélyes hazahozatal, háttérben a budai várpalota épületével.

Érdemes még említést tenni a Plachy Ferenc után kőre rajzolt irodalmi illusztrációkról, melyek Kisfaludy Sándor regéihez készültek.¹⁶

Ezek – híven a költeményekhez – romantikus kompozíciók, néhány részletük a korabeli illusztrációkból merít, többek között éppen Kisfaludy Károlyéiból.

Weber műlapjai, litográfiái és egyéb grafikai több szempontból is jelentősek számunkra. Megőrizték nagysikerű monumentális olajfestményeinek kompozícióit, és ugyanakkor egy önálló műfaj, az illusztráció jellemző darabjai is. Aprólékos részletességgel, a viselet, a környezet korhűségére összpontosítva, a nagyközönség érdeklődését olykor romantikus elemek alkalmazásával fölkelte a nemzet történelmének fontos, dicsőséges, vagy tragikus eseményeit mutatták be.

JEGYZETEK

1. A kép nagy sikerét jellemzi, hogy még abban az évben ki is sorsolták.
2. Ráhl portrékat festett, Blaas pedig a fői templom oltár- és falképeit készítette el 1848–53 között.
3. *Weber Henrik–Marastoni József*: Béla választ korona és kard között. (1862) Litográfia, papír 41x32,4 cm. Magyar Történelmi Képcsarnok (a továbbiakban: MTKCs.) ltsz. T.5693
4. *Weber Henrik–Marastoni József*: I. Géza fogadalmat tesz a váci püspökség alapítására. (1862) Litográfia, papír, 43x33 cm. Jelezve lent: Véber Henrik eredeti rajza után kőre rajzolta Marastoni József. MTKCs ltsz. T.5695
5. *Weber Henrik–Marastoni József*: Szt. István és az orgyilkos. (1862) Litográfia, papír, 32x40,8 cm. Jelezve lent: Véber Henrik eredeti rajza után kőre rajzolta Marastoni József. Nyomt. Engel és Mandello Pesten. MTKCs ltsz. T.5692
6. *Weber Henrik*: Szapáry Péter bosszúja. (1863) Litográfia, papír, 33,3x42,4 cm. Jelezve lent: Rajz és kőre metsz Véber H. Nyomt. Engel és Mandello Pesten. MTKCs ltsz. T.3853
7. *Weber Henrik–Marastoni József*: Hunyadi János a vármai csatában. (1863) Litográfia, papír 41x32,5 cm. Jelezve lent: Véber Henrik eredeti rajza után kőre rajzolta Marastoni József, Nyomt. Engel és Mandello Pesten. MTKCs ltsz. 1619
8. *Weber Henrik*: Buda halála. (1864) Litográfia, papír, 34x46 cm. Jelezve balra lent: Véber H. Alul: Festette és kőre rajzolta Véber nyomat. Engel és Mandello Pesten, 1864. MTKCs ltsz.61.106
9. *Weber Henrik*: Mátyás az igazságos fogadja a külföldi követek hódolatát. (1864) Litográfia, papír 30,5x43,5 cm. Jelezve lent: Festette és kőre rajzolta Véber Nyomat. Engel és Mandello Pesten. Jobbra lent: Véber H. MTKCs Hsz. T.1621, T.16.22.
10. *Weber Henrik*: Salamon király a börtönben (1865) Litográfia, papír 35x48-cm. Jelezve lent: Festette és kőre rajzolta Véber Henrik. Nyomt. Pollák testvérek Pesten 1865. MTKCs ltsz. 58.2309
11. *Grimm Rezső*: Rákoczi Rodostóban. (1862–63) Litográfia, papír, 48,5x63,2 cm. MTKCs ltsz. 6646.
12. *Weber Henrik–A. Charpentier*: V. Ferdinánd koronázása Pozsonyban. (1858) Litográfia, papír, 61x85 cm. MTKCs ltsz. 4756. Az eredeti olajkép is a MTKCs-ban található.
13. *Weber Henrik*: Mátyás király bevonulása Budára. (1853) Ceruza, tus, akvarell, papír, 47,8x74 cm. Jelezve jobbra lent: Festette és rajzolta Véber Henrik Pesten, 1853. MTKCs ltsz. 4771.
Weber Henrik: Mátyás király bevonulása Budára. (1853) Litográfia, papír, 85x61 cm. Jelezve lent: Rajzolta Weber, kőre rajzolta Haufstaengel. MTKCs ltsz. 4772.

14. *Weber Henrik*: Mátyás király bevonulása Budára. (1853) Vázlat. Tus, toll, papír, 67x58,3 cm. Magyar Nemzeti Galéria ltsz. 1933–2499.
15. *Weber Henrik*: A koronázási jelvények kiállítása Budán 1853 szeptemberében. (1853) Rézmetszet, papír, 29,8x28 cm. Jelezve balra lent: H. Weber gez. Druck von Frey Pest 1853. Jobbra lent: J. Tyroler gest. MTKCs ltsz. T.543.
16. *Plachy Ferenc–Weber Henrik*: Csobánc. (1863) Litográfia, papír, 13,8x18,5 cm. Jelezve lent: Rajz. Plachy Ferenc. Kőre rajz. Weber H. Kiadják Kugler és Essmann Ny. Pataki és Társa Pesten. MTKCs ltsz. T.6742.
Plachy Ferenc–Weber Henrik: A megbosszult hitszegő. (1863) Litográfia, papír, 18,5x13,8 cm. Jelezve lent: Rajz. Plachy Ferenc. Kőre rajz. Weber H. Kiadják Kugler és Essmann. Ny. Pataki és Társa Pesten. MTKCs ltsz. 58.3698.
Plachy Ferenc–Weber Henrik: Somló. (1863) Litográfia, papír, 13,8x18,5 cm. Jelezve lent: Rajz. Plachy Ferenc. Kőre rajz. Weber H. Kiadják Kugler és Essmann Ny. Pataki és Társa Pesten. MTKCs ltsz. 58.3697.
Plachy Ferenc–Weber Henrik: Tátika. (1863) Litográfia, papír, 18,5x13,8 cm. Jelezve lent: Rajz. Plachy Ferenc. Kőre rajz. Weber H. Kiadják Kugler és Essmann Ny. Pataki és Társa Pesten. MTKCs ltsz. 58.3696.

IRODALOM

Naményi Lajos, Weber Henrik. Művészet II. (1903.)

Páll Imre, Weber Henrik. Művészet IX. (1910)

Kacziány Ödön, Pesti művészélet az ötvenes években. Művészet IX. (1910)

Berzeviczy Albert, Az ötvenes évek képzőművészete. Magyar Művészet (1925)

Kodály Ernő, Weber Henrik. (Budapest 1943)

Gerszi Teréz, A magyar kőrajzolás története a XIX. században. (Budapest 1960)

Művészet Magyarországon 1830–1870. I–II. kötet. Kiállítási katalógus. (Budapest 1981)

Henrik Weber's historische Graphiken

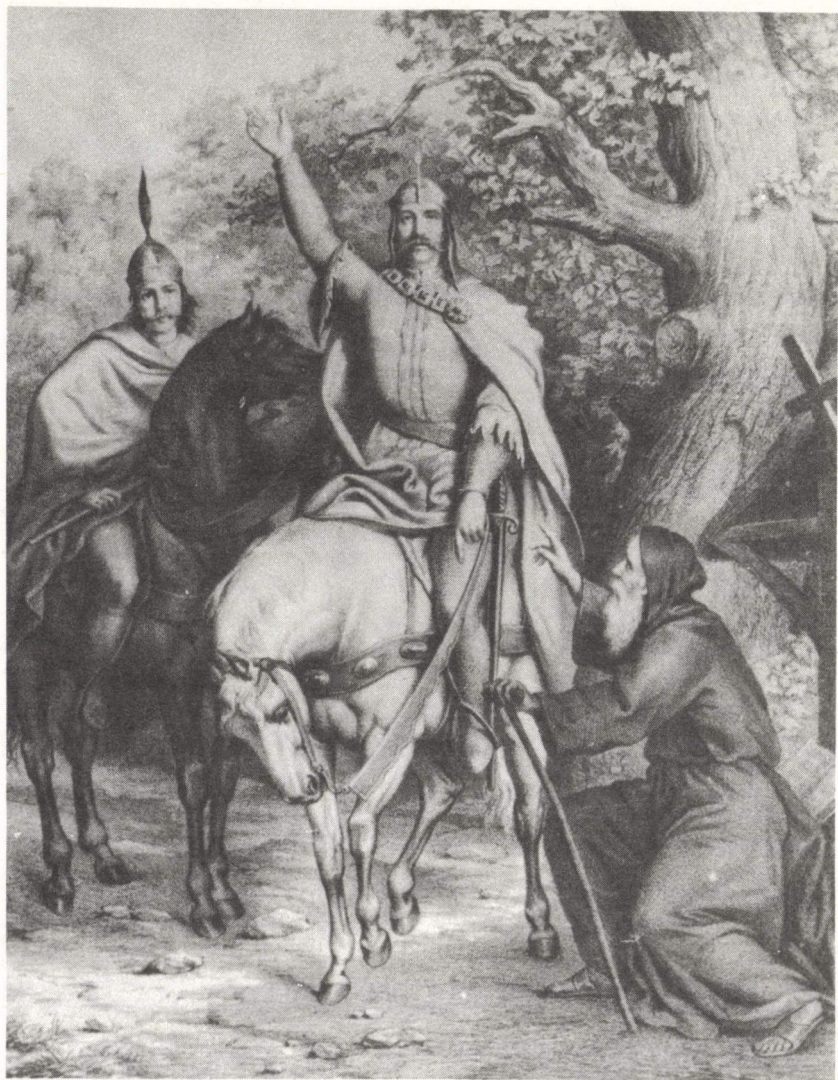
Henrik Weber, eine bedeutende Persönlichkeit der ungarischen Malerei des 19. Jahrhunderts, ein Angehöriger deren Künstlergeneration, die sich in den 1830–40er Jahren um die Schaffung der nationalen Kunst bemühte. Er war in allen damals beliebten Arten der bildenden Künste tätig, frühestens – noch während seiner Studienzeit an der Wiener Akademie – stellte er Genrebilder im Biedermeierstyl aus, später – nach der Ansiedlung in Pest – verfertigte er immer mehr Porträts. In seinem Lebenswerk findet man Werke aus diesem Bereich, daneben aber auch Landschaftsbilder, biblische bzw. mythologische Kompositionen. Aber dank seinen wenigen, einen besonderen Erfolg erreichten historischen Gemälden hielt ihn die Öffentlichkeit in erster Linie für einen historischen Maler.

Von 1840 an setzte er seine Studien an der Münchener Akademie fort; nach seiner Heimkehr arbeitete er als von der zeitgenössischen Kritik und der öffentlichen Meinung anerkannter Maler, er nahm regelmässig und gewöhnlich mit Erfolg an den Ausstellungen des Pester Kunstvereins teil. 1845 reiste er durch Venedig und Florenz nach Rom. Gemeinsam mit den ungarischen Künstlern Roms unter die Wirkung der Nazarener gelangt begann er eine grosse historische Komposition mit dem Titel "Einzug des Königs Matthias nach Ofen" zu verfertigen. Das Werk wurde in Ungarn im Jahre 1852 vorgestellt, und ihm der Künstlerruf brachte.

Seine in der Historischen Bildergalerie des Ungarischen Nationalmuseums verwahrten historischen Graphiken stammen aus der Zeit 1855. Eine Gruppe darunter bilden die litographischen Varianten seiner berühmten und beliebten historischen Gemälden. Viele andere Kompositionen mit historischen Themen erschienen als Kunstblätter je einer verschiedener Zeitschriften. Auch Illustrationen verfertigte er für Zeitschriften – gleicherweise zu Schriften mit nationalhistorischem Thema. Auch blieb eine Bleistiftzeichnung erhalten, die zum Vorbild einer seiner Litographien diente.

Weber schuf die ersten Lithographien im Jahre 1862 für die damals ins Leben gerufene Zeitschrift "Ország Tükre" ("Landesspiegel"). Auf diesen Zeichnungen wurde je ein grosses Ereignis der ungarischen Geschichte in anekdotenhafter Form dargestellt. Ebenfalls für den "Landesspiegel" entstanden seine grossen Kunstblätter. Auf Grund der Preisausschreibungen des Kunstvereins und der Gesellschaft für bildende Künste, sowie unterschiedlicher Zeitschriften verfertigte man in der Periode zwischen 1848–1867 viele Werke zwecks eines Kunstblattes. Ihre Bedeutung liegt darin, dass sie einerseits die Popularität von historischen Gemälden vergrösserten, anderseits die Ergebnisse ein heimischer Kunst und Künstler durch potenzielle Massenaufgabe von Lithographien bei weitem Publikum leicht machen konnten. Die Malerei und die vielfältigste Graphik standen miteinander in engem Zusammenhang, da meistens die lithographierten Varianten erfolgreicher Ölgemälde erschienen. Heutzutage sind diese Lithographien besonders wertvoll, denn viele Gemälde sind nur noch nach der lithographischen Variante bekannt.

Henrik Weber's Kunstblätter, Lithographien und andere Graphiken sind in mehrerer Hinsicht aus bedeutend. Sie verwahrten die Kompositionen seiner berühmten monumentalen Ölgemälden und sind zugleich charakteristische Stücke einer selbständigen Kunstart: der Illustration. Durch eingehende Detaillierung, konzertiert in zeitgetreuer Authentizität von Tracht und Umwelt, manchmal durch Anwendung romantischer Elemente zwecks Interessenerweckung beim Publikum stellten sie wichtige – siegreiche und tragische – Ereignisse der Nationalgeschichte dar.

I. I. Géza fogadalmat tesz a váci püspökség alapítására

2. Szapáry Péter bosszúja

3. Hunyadi János a várnai csatában

4. Buda halála

5. Mátyás az igazságos fogadja a külföldi követek hódolatát

Héri Vera

Az 1885-ös Általános Kiállítás érmei

Ez évben lesz 100 éve, hogy megnyílt Magyarország addigi történetének legnagyobb szabású gazdasági kiállítása. Ez a bemutató látható összegezése volt a kiegyezés óta eltelt időszak fejlődésének, s természetesen a magyar gazdaság negatívumaira is ráirányította a figyelmet.

Magyarország az 1860-as évektől a XIX. század végéig a gyors ütemben fejlődő országok közé tartozott. Fejlődési lehetőségének fő megteremtője az 1848-as forradalom és szabadságharc volt, mely felszámolta a jobbágyrendszert, s ezzel utat nyitott a tőkés vállalkozás anyagi, jogi és társadalmi lehetőségeinek.¹ A tőkés fejlődés elsősorban a mezőgazdaság modernizálásával kezdődött. Ennek elengedhetetlen feltétele volt az infrastruktúra fejlesztése, mely főleg a vasút területén zajlott. A vízszabályozás ugyancsak fontos szerepet kapott a fejlesztési tervekben, illetve a beruházások létesítésében. Így először belföldön teremtődött meg a piaci lehetőségek megnyílása, majd hamarosan Magyarország bekapcsolódhatott a nemzetközi kereskedelembé, mely a mezőgazdaság további modernizálásának mozgató rugója lett.

A dualizmus első negyedszázadában a termésátlagok általában megduplázódtak. A kiegyezés körüli években az ipar és mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemben 20:100 volt. A mezőgazdasági termelés megháromszorozódásának ideje alatt az ipari termelés 14-szerese lett. Így a század végére az ipar és mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemben 50:100 lett.²

A mezőgazdaság alapvető fontosságának tudata természetesen egy sor társadalmi kérdés megoldására is kihatott. A magyar kapitalista fejlődésre általában az volt a jellemző, hogy az agrár érdekeltségű és ipari érdekeltségű uralkodó osztályok között élesebb volt az ellentét, mint pl. Angliában vagy akár Franciaországban.

A gazdaság mindenkori helyzetének felmérésére jó alkalom volt a gazdasági kiállítások rendezése. Indíttatásuk nyilván közös a vásárokéval,

mindkettő lehetőséget ad a termelő és vásárló találkozására, kínálat és igény összemérésére, termelők, eladók egymás közti találkozására, hiányosságok és a konkurencia megismerésére. Nem véletlen, hogy először a legfejlettebb tőkés országok Anglia, Franciaország és Hollandia rendezett gazdasági kiállításokat. (London: 1756, Párizs: 1798, Antwerpen: 1806).³ Bécsben csak 1835-ben, Pesten 1842-ben rendeztek iparkiállítást. Ez utóbbinak szervezője az újonnan megalakult Iparegyesület volt, mely tudatosan vallotta programjának a magyar ipar fejlesztését, s gazdasági terveinek végrehajtásától az Ausztriától való függetlenedést is remélte. Az 1843-as, majd az 1846-os sikeres pesti iparkiállítások sorozatát a szabadságharc félbeszakította.⁴ Az uralkodói önkény a gazdasági társulatokat is, mezőgazdaságit és iparit egyaránt feloszlatta, így a kiállításoknak sem volt szervező gazdája.

A konszolidáció eredményezte 1857-ben a kiállítások engedélyezését, ez évben Pesten, Kassán és Kolozsváron volt nagyobb szabású tárlat. Ezután gombamódra szaporodnak a gazdasági bemutatók, melyek létrejöttében nagy szerepe volt annak, hogy a gazdasági egyesületek működését újra engedélyezte az uralkodó.⁵ Az ipari és mezőgazdasági egyesületek 1869–70-ben kezdtek foglalkozni egy országos kiállítás gondolatával. Ennek megvalósítását financiaális okok miatt 1874-re kellett halasztani. (Kecskemét volt a helyszín.)

A gazdasági fejlődést jelezte, hogy 1876-ban Szegeden, 1879-ben Székesfehérváron is általános kiállítás volt. Gelléri Mór szerint – aki az esemény krónikása volt – "látjuk, hogy az élénkebb ipari, gazdasági és közgazdasági lendületet mindenkor egy-egy nagyobb kiállítás előzte meg."⁶ Székesfehérvár után Léderer Sándor fogalmazta meg egy állandó iparcarnok felépítésének szükségességét. 250.000 Ft-ból véleménye szerint fel lehetne építeni.⁷

Ezután néhány évi szünet következett. Egyrészt az 1878-as párizsi viláckiállítás, másrészt a székesfehérvári országos, nagyban igénybe vette nemcsak az egyének gazdasági lehetőségeit, de az államra is nagy terheket rótt. 1886-ra pedig, Buda visszafoglalásának 200. évfordulójára általános kiállítást terveztek, mely gazdasági és történeti-művészeti részből állt volna. Az előzetes költségvetés szerint azonban a várható kiadások összege meghaladta volna a rendelkezésre álló pénzügyi keretet. Ezért szervezett 1885-re az Iparegyesület általános gazdasági kiállítást, s önálló kultúrtörténeti kiállítást 1886-ra a Történeti Társulat.⁸

Az Iparegyesület tehát 1881-ben elkészítette a gazdasági kiállítás tervezetét, melyet 1882. IX. 18-án tárgyaltak a szakminisztériumokkal, majd

X. 8-án törvényjavaslatban terjesztettek elő. Az 1883. XII. tc. elrendeli és szabályozza a kiállítás megrendezését.

A rendezés és szervezés impozáns testületre hárult. Védnöke Rudolf trónörökös. Szervezők és felelősök a következők voltak:

I. Országos Bizottmány

II. Központi Bizottmány

III. Központi Választmány és szakbizottságai:

- szervezési
- pénzügyi
- építési
- irodalmi (ennek volt feladata gondoskodnia katalógusról, a díj-
érmekről, a közlönyről és a díszokmányról)
- rendező szakbizottság

IV. Végrehajtó Bizottmány

V. Vidéki Bizottmány

VI. Csoport Bizottmány⁹

A zsűri által odaítélhető jutalmak a következők:

- nagy díszokmány
- jutalom odaítélését feltüntető diploma
- ezen diploma kiegészítését képező bronz érme¹⁰

Jelentkezési határidő: 1883. XII. 31.

Beküldési határidő: 1885. III. 15.

Nyitás időpontja: 1885. V. 2.

Zárás időpontja: 1885. XI. 4.

A tárgyak XXVI csoportban voltak kiállíthatók. Feltételük az volt, hogy magyar műhely, vagy gazdaság termékének kellett lenni, kuriózumokat nem fogadott el a bizottmány, csak olyan tárgyat, vagy terméket, melyet folyamatosan ugyanazon a színvonalon lehetett előállítani. "Éppen, mert majd mindenből van valamink, s a legtöbb meglehetősen színvonalon áll, folyvást egy és ugyanazon gárdánkat állítjuk síkra, elhivatván a világgal, mintha ezek csak képviselőik volnának egy hátuk mögött levő terjedtebb iparnak. . . , mely azonban nem létezik. Magunk pedig elhozva ilyen-olyan díszoklevelet, meg haladási érmet, nem keressük, hogy a jurynek mely alkudozásai mellett nyertük, . . . s azt hitetjük el magunkkal, hogy itthon sincs teendők, mert Párizsban érmet nyertünk."¹¹

A kortársnak tehát negatív véleménye volt a magyar ipar helyzetéről, és a díjazottak valódi érdeméről is. Így aztán nagyon méltányolható az 1885

ős kiállítási bizottságnak az a kívánsága, hogy a valódi gazdasági állapotról és lehetőségekről adjon számot.

A tárgyak végül XXXII csoportban voltak bemutatathatók. Az általános kiállítás tartama alatt átlag kéthetenként időszakos kiállítások voltak, mint pl.: "tavaszi virág", "korai gyümölcs", "őszi virág", "kései gyümölcs", "baromfi", "agancs" stb.¹²

Ez a kiállítás nem egyszerűen csak egy volt a sok között, hanem a kiegyezés utáni időszak gazdasági összegezése. Még abban az esetben is, ha ez a gazdasági fellendülés nyilvánvalóan nem 1867. VI. 8-án kezdődött. (I. Ferenc József magyar királyi koronázása.)

A kiállításra több maradandó épület készült el, többek között a már régebben sűrgetett Iparcsanak is Ulrich Keresztély (II. díjat nyert pályaműve) tervezése alapján. Építési költsége: 585.519.— Ft volt. Az összeg több, mint kétszerese, mint amennyit néhány évvel azelőtt Léderer Sándor valószínűnek tartott. (Nincs új a nap alatt.) Végeredményben 45 épület jött létre állami költségen, mely összeg több, mint 2 millió Ft-ot tett ki.¹³

A megnyitó napján — 1885. V. 2. — nagy fogadás, Rudolf főherceg, mint védnök fogadta atyját, s a minisztériumok képviselői külföldi vendégek jelenlétében megnyílt a kiállítás.

Következett a zsűri munkája. A díjazások szempontjai a következők voltak:

- versenyképesség,
- kivitelképesség,
- nagybani termelés,
- új iparág meghonosítása,
- új termelési ág meghonosítása,
- új tenyésztési ág meghonosítása,
- fontos javítás,
- új találmány,
- iparművészeti haladás,
- jó ízlés,
- jó munka,
- kitűnő termelés,
- kitűnő tenyésztés,
- haladás.

Hosszas vita után, mely a Kiállítási Bizottmány és a Körmöcbányai Pénzverő között zajlott, úgy határoztak, hogy nem az érmeiken tüntetik fel az érdemet, hanem a diplomán. Az okmányt Schickedanz Albert rajza

nyomán Morelli Gusztáv metszette. (A jelentésből nem derül ki világosan, hogy a díszokmányra, vagy az éremhez járó diplomára vonatkozik-e, hogy Schickedanz és Morelli munkája.)¹⁴

Az okmányon feltüntetett érdemek jutalmazására kétféle érem szolgált, a "nagy" kiállítási és a "közreműködői" érem, melyet Lotz Károly rajta után "Schwartz István, Bécsben élő hazánkfia modellirozta és acélba vésett bélyegzőben a körmöcbányai m. kir. pénzverőben készült."

1./E./ Gyöngyszegélyban: ORSZÁGOS ÁTALÁNOS KIÁLLÍTÁS BUDA-PESTEN, a szelvényben 1885, a mezőben lépcsőről lelépő nemtő, antik viseletben, babérkoszorús fejét balra fordítja, erőteljesen kinyújtott balkezeiben babérkoszorút tart, jobb kezét a mellett levő kis emelvényre teszi, ahol a többi babérkoszorú van. Baloldalon a lábánál ág és SCHWARTZ FEC mesterjegy.

H./ Gyöngyszegélyben vastag babérkoszorú, alatta barokk kartus a nevek számára. Alatta AZ ÉRDEM JELÉUL.

bronz, 63 mm.

HP: 4552.¹⁵ (1. kép.)

2./ A másik típusú érem előlapja azonos az előzőével, hátlapján a kartus alatt 2 sorban KÖZREMŰKÖDÉSE/ELISMERÉSÉUL felirat látható.

bronz, 50 mm.

Gohl: BUE. 197.

Loehr: Wiener Med. XIX. 1. 7.¹⁶

A Kiállítási Bizottmány eredeti elképzelése az volt, hogy az "érdemek" az érem hátlapján egy babérkoszorún belül verési eljárással legyenek feltüntetve. Ennek megfelelően készült rajzokat küldték el Körmöcbányára a Pénzverőnek 1884. VIII. 4-én.¹⁷ Matlekovits a Kiállítási Bizottmány elnöke még annyi kiegészítést fűzött, hogy Schwartz modelljén ne két, hanem csak egy babérkoszorú legyen. (Sajnos a Pénzverő Levéltárában a rajzok már nem találhatók meg.) Két méretben kívánják az érmekeket, 50 és 63 mm átmérővel. A díjazottak neve, lakcíme ugyancsak veréssel készüljön, s végül mai szóval árajánlatot kér.

A pénzverő VIII. 7-én kelt előkalkulációja számára konkrét darabszámot kérnek, mennyi név, mennyi betű lesz. Egyébként 1 db bronzérem verésének díja 1,- Ft, a kisebb 80 kr. Egy-egy betű 3 kr, egy betét, amibe a nevet és lakcímet befoglalva az átlukasztott verőtővel együtt verik, 50 kr.

Szeptember 14-én Matlekovits küldi a hátlapi rajzot, és Schwartznak azt a közlését, hogy az alapfelülettől a legnagyobb "kidomborodás" az érmen

1,5 mm magas legyen. Ennek megfelelően készítsék a verőtövet.¹⁸ Kubacska Húgó, a Pénzverő igazgatójának érvelése szerint, ha az "érdemek" mindegyike verési eljárással kerül az éremre, akár keretben, akár köriratként, tetemesen megnövelné az előállítási költséget. A Pénzverőnek mindenképpen tudnia kellene a pontos darabszámot. A szükséges verőtövek mennyiségét 14-szeresére emelné, ha az "érdemeket" az éremre vernék, ennyi betétet kellene csinálni, és a betét nagyságának megfelelően 14 átfűrt verőtövet.¹⁹

A Kiállítási Bizottmány részéről, Matlekovits 1884 októberében még természetesen nem mondhatta meg, hogy hány díjazott lesz, és milyen érdemekért jutalmazták. Következő év elejére azonban kialakul a praktikus megoldás. A hátlapon egy babérkoszorú lesz, középtájon egy barokk kartus, a díjazott neve és lacíme számára, alatta a nagyérmén az "Érdem jelél" a kisebbiken a "Közreműködése jelél" szöveg.²⁰

1885. V. 16-tól érkezik folyamatosan a verdébe az ideiglenes kiállítások díjazottainak névsora²¹ (nyúl, baromfi, kertészet, szarvasmarha stb.) 1885. VII. 31-én a képzőművészeti kiállítás díjazottjainak névsora.²²

Elkészült 1886 márciusáig:

- 4668 db nagyérem
- 1141 db közreműködői érem
- egyetlen darab ezüsből.

Az érmek veretési költsége 13.844 Ft és 36 krajcár, ebből Schwartz tiszteletdíja a tervezésért és a modellek mintázásáért 960 Ft 50 kr. (Az ezüst-példány a mai napig nem került elő.)²³

A hátlap rajza és modellje, Lotz és Schwartz munkája, mint említettem, eredetileg két babérkoszorúval keretelt, az "érdemeket" köriratban feltüntető, s nevek számára kartust ábrázoló megoldás lett volna. Ez a hátlap semmiben nem különbözött az évtizedek óta használt hátlapi megoldástól. A díjérmek hátlapján, legyen az iskola, sport vagy gazdaság, elmaradhatatlan babérkoszorú, amely kétségtelen igen régi szimbóluma a dicsőségnek, és azonnal érthetővé teszi az érem funkcióját. Az is bizonyos, hogy 4–5 cm-es felületen sok mindent elhelyezni nem lehet, ami az érem jellegét is kifejezi, a megdicsérendő erényt és a megdicsért személy nevét is feltünteteti, s az érmeszeknek is könnyebb volt az obligát babérkoszorú ábrázolása, semhogy új és ugyancsak kifejező ábrázolást alakítsanak ki a dicsőség ábrázolására.

Lotz eredeti hátlapi, de előlapi rajzát nem sikerült fellelni. A KPL-ben az iratok között Lotz egyéb rajzai és vázlatjai között sem szerepel. Lotz művészi életében ez a munka nem lehetett nagy fontosságú, mert életrajzírói sem foglalkoznak vele. A mester a XIX. század 80-as éveiben a hazai festészet

koronázatlan királya, rengeteg megbízással ellátott művész. Bizonyos fokig érthetetlen, hogy Schwartz, aki maga is elismert éremművész volt, miért nem saját tervezésű éremmel pályázott. Az érmen látható antik viseletű női alak Tautenhayn vagy Scharff akármelyik érméről vagy Lotz akármelyik festményéről kerülhetett volna az érmekre.

1872-ben bocsájtotta kis első ízben a Bécsi Pénzverő Josph Tautenhayn által mintázott érmet, melyet a bécsi Iparművészeti Társaság évente adományozott. Előlapján Ferenc József portréja, hátlapján álló női alak, leplekbe tekerve, bal kezét, melyben ceruzát tart előre nyújtja, a másikkal egy emelvényre támaszkodik (2. kép). Körülötte a művészetek szimbólumai, fején babérmagányos s a fátylát fújja a szél. Egyik lábát kis dobogón, vagy lépcsőn tartja, s a másikkal lép le. Lotz 1880-as években készített vázlatokat Múza c. képéhez²⁴ (MNG. Ltsz.: 1905–903. Bajkay Éva szíves közlése.) (3. kép.) Ülő női alak, balkezét hosszan kinyújtva valószínűleg koszorút tart, másik kezét egy mellett levő emelvényre támasztja, és valószínűleg lant van benne. Lábánál kis emelvény, szárnyai vannak.

Lotz 1881-ben készített vázlatokat az Uj Városháza festményeihez. Az Ipar allegóriája antik viseletbe öltözött álló női alak, balkezét erőteljesen kinyújtva egy kalapácsot szorít a térdéhez, másik kezét egy hozzá simuló kisfiú vállára teszi. Egyik lába kis emelvényen, a másikkal egy fokkal lejjebb lép. Bal oldalán is egy gyerek ül (4. kép).²⁵ A felsorolt alkotásoknak mindegyikén tehát antik viseletben levő nő van ábrázolva, kontrasztos helyzetben. Egyik lábával egy fokkal feljebb áll, mint a másikkal, még az ülő nő lába sem egyenes tartású, mert minden bizonytalansággal keresztbetett lábakkal ül. Ugyancsak mindegyikre jellemző az erőteljesen kinyújtott balkeze, és a főalak körbevétele, hol az iparművészet jelképeivel, hol az ülőalkalmatosság részeivel, hol gyerekekkel, a díjérem pedig ágakkal.

Jóllehet az 1885-ös díjérem technikai megvalósítása a lány mintázás, a lapos szél, és a betűknek, mint díszítő elemeknek a fokozottabb kihasználásával közelít a modern francia iskolához. A kész érem azonban nem emelkedik ki a korszak magyar érmei közül. Lotz kirándulása az éremművészetbe nem hoz kiemelkedő alkotást, s a festészetében fellelhető bravúros megoldások közül itt egyet sem használt fel.²⁶

A századvég magyar érmészetének változására megérett helyzetét jelzi, hogy néhány évvel később a Szegedi Főgimnázium jutalomérme és a Fiumei Iparkiállítás jutalomérme minimális változtatásokkal ugyanazt a nemtőt ábrázolják (5–6. kép).

JEGYZETEK

1. Magyarország története 1890–1918. Főszerkesztő: Hanák Péter. (Budapest 1978) 27. és következő oldalak. A magyar gazdaságtörténetre vonatkozó adatokat és megállapításokat a kötetből vettem át.
2. *Berend T. Iván–Ránki György*, A nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozódás 1867–1914 között. Történelmi Szemle (1966.) II. 201.
3. *Maday Izidor*, A világiállítások. (Budapest 1872) 8.
4. *Gelléri Mór*, 50 év a magyar ipar történetéből. (Az Országos Iparegyesület félévszázados működése.) (Budapest 1892) 66.
5. Uo. 136.
6. *Gelléri Mór*, A kiállítások története, fejlődése és jövőbeni rendszeresítése. (Budapest 1885) 6.
7. *Léderer Sándor*, Iparcsarnok és állandó kiállítás. (Adalék az iparmozgalomhoz.) (Budapest é.n.) 6.
8. A Történelmi Kiállítás Kalauza. Szerkesztette: Majláth Béla (Budapest 1886) VI.
9. Országos Levéltár, Kereskedelemügyi Minisztérium Iratai (továbbiakban OL Ker. Min.) 1891–5–3022. f. 8.
10. OL Ker. Min. 1891–5–322. f. 23.
11. *Kelety Károly*, Magyarország közgazdasági és művelődési állapota. (Budapest 1879) (Hivatalos jelentés Párizsban 1878-ban tartott egyetemes kiállításról.) XXXVI.
12. Hivatalos jelentés a budapesti Országos Általános kiállításról. Szerkesztette: Kelety Károly. (Budapest 1886) 38.
13. Uo. 120.
14. Uo. 127.
15. Medaillen und Plakettenkunst in Ungarn. Bearbeitet Lajos Huszár und Bela Procopius (Budapest 1932) 4552. sz.
16. *Gohl Ödön*, Budapest újabb emlékérméi. (Budapest 1905) jelzett szám. A.R. Loehr, Wiener Medailleur. (Wien 1899) XIX. T. 7. sz.
17. Kőrmöcbányai Pénzverő Levéltára. H. 136–434–1220. (Továbbiakban KPL)
18. KPL. H. 136–434–1408. Kubacska Hugó válaszfogalmazványa és a Kiállítási Bizottmány újabb levele.
19. KPL. H. 136–437–1594.
20. Matlekovits Sándor levele a Pénzverőnek, 1885. I. 19-én a végleg kialakult elképzelésekkel. KPL. H. 137–441–707.
21. KPL. H. 137–441–707.

22. A névsor: Aggházy Károly, Hollósy Simon, Ébner Zoltán, Alpár Ignác, Schikedanz Albert, Loránffy Antal. KPL. H. 137–442–1016.
23. KPL. H. 138–444–233.
24. Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztály Irsz.: 1905. 903. Dr. R. Bajkay Éva szíves közlése.
25. Ybl Ervin: Lotz. (Budapest 1981) (Rövidített és átdolgozott kiadás) 43. kép.
26. Szerző köszönetet mond dr. R. Bajkay Évának és dr. Bakó Zsuzsának a Magyar Nemzeti Galéria munkatársainak, akik Lotz Károly grafikai műveinek megismerésében segítséget nyújtottak.

Ungarische Ausstellungsmedaillen 1885

Dem österreichisch-ungarisch Ausgleich folgte eine dynamische Entwicklung in Ungarn. Zur Ermessung dieser Entwicklung und zur Zusammenfassung der Ergebnisse boten die Wirtschaftsausstellungen eine Gelegenheit.

In den führenden kapitalistischen Ländern – in England und in Frankreich – erschienen die Wirtschaftsausstellungen etwa 50 Jahre früher, als in Ungarn, wo die erste im Jahre 1842 veranstaltet wurde.

Als Prämierung der besten Objekte wurden nach europäischem Muster bald auch in Ungarn Medaillen erteilt.

Die Organisatoren dieser Wirtschaftsausstellungen: der Ungarische Wirtschaftsverein und der Gewerbeverein hatten vor, im Jahre 1886 eine grossartige Ausstellung zum 200. Jubiläum der Rückeroberung Ofens von den Türken zu veranstalten, wo sie eine völlige Darstellung des Wirtschafts- und Kulturlebens in Ungarn geben wollten. Aus dem Voranschlag wurde aber sichtbar, dass die Kosten einer solchen Ausstellung voraussichtlich über die Tragfähigkeit des Landes gehen. Deshalb kamen sie zum Entschluss, 1885 eine Wirtschaftsausstellung und 1886 eine historische Ausstellung zu veranstalten.

Das graphische Modell der Ausstellungsmedaille 1885 wurde vom Maler Károly Lotz verfertigt. Obwohl die Frauengestalt der Medaille auch auf mehreren seiner grossen Gemälde in fast unveränderter Form auftaucht, konnte man die Zeichnung, die als Vorbild der Medaille hatte dienen können, nicht entdecken.

Der Skizze nach gravierte István Schwartz die Prägestempel, mit denen die Münzen in der Präge von Kremnitz geprägt wurden.

Die in zwei Grössen aus Bronze gegossenen Medaillen waren keine hervorragende Stücke unter den damals geprägten Münzen. Die Zeichnung von Lotz brachte nichts Neues für die Medaillenkunst, bloss die feine Gravierung der Prägestempel von Schwartz erhöht den künstlerischen Wert der Medaille.

1. Az 1885-ös kiállítási emlékérem előoldala

2. A bécsi Iparművészeti Társaság emlékérmének hátlapja

3. Lotz Károly Múza című képének vázlata

4. Lotz Károly: Az Ipar allegóriája. Vázlat 1881

5. A Szegedi Főgimnázium jutalomérme

6. A fiumei Iparkiállítás jutalomérme

Temesváry Ferenc

Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből V.

A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Részvénytársaság, ismertebb nevén FÉG, fejlődését vizsgálva, előző fejezetünkben megállapítottuk, hogy 1935. november 15-én bejelentett fúzió után úgy a vezetés egészét tekintve, mint szerkezeti felépítésében a Magyar Általános Hitelbank – MÁH – és a Honvédelmi Minisztérium – HM – elvárásainak megfelelően átalakult.⁴⁹⁷ Frommer Rudolf vezérigazgatói beosztásáról lemondott, és helyét a közismerten jó kapcsolatokkal rendelkező Dammang András, a Lámpagyár volt vezetője vette át.⁴⁹⁸ Már 1935 elején, a két vállalat egyesítésének előkészítési szakaszában bebizonyosodott, hogy az új vezérigazgató kiváló szervező, s mint ilyen, a részvényesek – elsősorban a MÁH – érdekeit a hadügyi koncepció részévé tudja tenni. Elképzelései szerint a két üzem összevonása nemcsak az üzletkörök, épületek jobb kihasználását, az adminisztráció és nem utolsósorban a gyártás racionalizálását kell, hogy jelentse, hanem új ágazatok és a modern technológia kifejlesztését is.

A gazdasági helyzet általános alakulása 1935-ben nagy reményekre még nem jogosította fel a gyár új vezetését, de mindazok, akik a felsőbb minisztériális körökkel kapcsolatban álltak, a kibontakozás útját világosabban látták. Úgy tűnt, hogy hamarosan realizálódnak azok az elképzelések, amelyek 1927. március 31-e után – amikor is a Nagykövetek Tanácsa megszüntette a Katonai Ellenőrző Bizottság működését – már egyre határozottabban kibontakozóban voltak. Ennek részeként kell tekintenünk az 1927. április 5-én aláírt olasz-magyar egyezményt, s Bethlen 1928-ban elhangzott debreceni beszédét, amelyben felvázolta a trianoni határok megváltoztatásának tervét. Egyre határozottabban rajzolódott ki a kislétszámú, de körültekintően felszerelt elit hadsereg gondolata, a páncélos- és gyors fegyvernem kialakításának lehetősége. 1928-ban a Legfelső Honvédelmi Tanács – LHT – koordinálta az erőket és a bethleni elképzeléseket – miszerint "4–5 év múlva

Trianont liquidálni fog lehetni” – megvalósítani remélte a 21 gyaloghadosztály és a légierő 48 századának felállításával.⁴⁹⁹ A katonai köröket nagy reményekre jogosította az 1932-ben bevezetett véderőrendszer és Gömbö Gyula történelmet formálónak vélt koncepciója: ”Amikor Olaszországban biztosítva látom az egyik erős barátot, s Németországból látok egy olyan baráti kezét felém nyúlni, amelynek becsületességében semmi körülmények között sem kételkedem, akkor azt mondom, hogy igenis olyan úton járok, amely a magyar reálpolitikát szolgálja.”⁵⁰⁰ Magyarország katonai erejét figyelembe véve, a tényleges helyzetet ismerők csak egy általános háborúban reménykedhettek, amely a szövetségesek figyelmét elvonja, tartalékait leköti, s így Magyarország revíziós elképzeléseit kénytelenek lesznek elfogadni. Mindennek előfeltétele természetesen a hadsereg átszervezése, a nemzetközi erőviszonyokat figyelembe véve annak ütőképessé tétele, a hadiipari termelés felfejlesztése volt.

1929 és 1933 között az ipar általános átállása a nemzetközi tilalmak miatt még nem volt elképzelhető, de számos példa bizonyítja, hogy az amerikai és angol ellenőrök hallgatólagos hozzájárulásával a régi hadikapacitás helyreállítása megkezdődött. Ennek ellenére az ipari termelés 1932-ben tovább süllyedt és elérte mélypontját,⁵⁰¹ ami a vasiparban 1929-hez viszonyítva 48%-os visszaesést jelentett. 1935 közepétől már nem elégedtek meg az egykori haditermelési szinttel, hanem új üzemek létesítésére is törekedtek. Gondolhatunk itt az 1935 májusában aláírt – a korábbiakban már érintett – egyezményre, amely a HM ”nemzetvédelmi” céljait, a FÉG, valamint a még különálló Lámpagyár kiszolgáltatottságát egyaránt tükrözi.

A megegyezés tárgya a harmincas évek második felére vonatkozó lőszer szállításra és ezzel kapcsolatban a nagytényi – ezideig a HM tulajdonát képező – katonai gyakorlótéren létesítendő üzem kapacitására terjedt ki. Az 50 évre, azaz 1986. március 31-ig átengedett területet ”A rt. . . a lőszergyártással kapcsolatos ipartelep (szerelőüzem), valamint a nyersanyagok és készgyártmányok tárolására szolgáló raktárhelyiségek céljára felhasználja s jogosult e célból saját költségén a terület felszínén és a felszín alatt is megfelelő épületeket emelni, illetőleg építkezni és szükséges egyéb berendezéseket létesíteni.”⁵⁰² A HM az új gyártelep anyagi kihatásaihoz nem kívánt hozzájárulni, de ”nagyvonalúan” biztosította a terület rendeltetésszerű használatát. A megállapodás 6. pontja előírta a tervrajzok, műszaki leírások bemutatását. Ugyancsak a Kincstár előzetes jóváhagyása volt szükséges az esetleges átalakítások végrehajtásához is. A FÉG-nek vállalnia kellett az üzemi berendezések karbantartását és indokolt esetben azoknak megújítását. A leg-

súlyosabbnak a 7. pont minősült, mert kikötötte, illetve elfogadtatta azt, ". . . , hogy a rt.-ot terhelő kötelezettségek teljesítése végett milyen munkálatok elvégzése szükséges a kincstár állapítja meg."⁵⁰³ A Kincstár vállalta, hogy amennyiben a szerződés a rt. hibáján kívül felbontásra kerül, a FÉG tulajdonát képező létesímenyeket megtéríti. E pontra hivatkozva kötelezte a gyárat, hogy egy-egy teleprész költségelszámolását az átadást követő hatvan napon belül mutassa be. A HM ezzel kívánta elérni, hogy az új termék előállításánál a részvénytársaság, a magas beruházásokra hivatkozva, a megengedettnél magasabb egységárat ne számlázhasson. Ezen a területen a FÉG a civilfegyverek gyártására is berendezkedhetett, "de . . . köteles üzemének teljesítőképességét (kapacitását) változtatlanul oly módon biztosítani, hogy az üzem a kincstári rendelkezések legyártására a HM kívánságára bármikor zökkenés nélkül azonnal rendelkezésre állhasson."⁵⁰⁴ A szerződés egyoldalúságát tükrözi az a kikötés is, hogy amennyiben a civil részleg a Kincstár szerint akadályozza a termelést, ezen üzemek térítés nélküli likvidálását a Honvédelmi Minisztérium elrendelheti. A mondottakat támasztja még alá a terület bekerítésének és útpítésnek kötelezettsége, amelyből a HM természetesen részt nem vállalt, de annak használatát szabályozta és engedélyhez kötötte. 25 éven át a szerződést egyik fél sem mondhatja fel. Ezt követően a Kincstár felmondási joggal élhet, a rt. azonban nem.⁵⁰⁵

Kétségtelen, hogy amikor 1935 őszén a fúziót megvalósították és döntés született a lőszerüzem, valamint a fémgyár létesítésére, rendkívül súlyos műszaki, kereskedelmi, adminisztratív és nem utolsósorban pszichológiai feladatok tornyosultak az üzem elé. A revizori jelentések szinte évről évre felhívták a figyelmet arra, hogy a mérlegek számadataira építeni nem lehet. "A vállalat könyvvitele ugyanis rendkívül kezdetleges . . .",⁵⁰⁶ s általában a manipulációt szolgálja. A készletek forgási sebessége nagyon alacsony volt. Legnagyobb részét 10% alatt maradt még a közkedvelt kiskaliberű fegyvereknél is, ahol a felgyorsulás kimutatható, hiszen az 1933-as 3%-ról 1935-re 9%-ra emelkedett. A FÉG lépéshátrányban maradt a Weiss Manfréd Művekkel szemben, ahol a nemzetközi tilalmak ellenére a haditermelésre való átállás már 1928 és 1931 között bekövetkezett. Ugyancsak a csepeli üzem helyzetét erősítette, hogy állami támogatással alumíniumkohót hozott létre. Megtehetette, mert saját áramfejlesztő telepén 60%-kal olcsóbb áramot tudott előállítani. Ezzel az előnnyel a Fegyvergyár nem konkurálhatott, bár a hadiipar igényelte, sőt később erőltette az alumínium felhasználását a Fegyvergyárnál is.⁵⁰⁷

1933 és 1935 között a gyár eladósodását a MÁH viszonylatában a következő számadatok igazolják:

1933. december 31. 15 025 000 P

1934. december 31. 17 179 000 P

1935. december 31. 12 409 000 P

A tartozással szemben természetesen követelése is van a FÉG-nek, elsősorban a HM részéről, de mint a későbbiekben látni fogjuk, ezek behajthatóságát csaknem minden szakember megkérdőjelezte.

1933 és 1935 között a gyár dolgozóinak összetételét az alábbi táblázat mutatja:

	1933	1934	1935
Munkások évi átlaga	351	404	589
Alkalmazottak évi átlaga	153	139	137
1 alkalmazottra eső munkás	2,29	2,91	4,29

A produktív és in produktív bér aránya 63%-ról 1935 decemberére 57%-ra alakult, de így is kedvezőtlen maradt. Valamivel jobb volt a helyzet a Lámpagyárnál, ahol 1188 munkásra 188 alkalmazott, tehát egy alkalmazott-ra 6,3 munkás jutott. Egybevetve a két üzemben 1777 munkás, 325 alkalmazott tevékenykedett, ami az alkalmazottak és a munkások arányát 5,3-re módosította.⁵⁰⁸ Az egyesítés után a fegyvergyári alkalmazottak egy részét lámpagyári tömegmunkáknál kívánták foglalkoztatni, de a két munka közötti bérkülönbség áthidalhatatlan volt.⁵⁰⁹

Dammang és a HM tárgyalásai már az egyesítést megelőzően ellenérzést váltottak ki több érdekeltnél. Ezek alkudozással, a nyersanyag árának emelésével, illetve az ellátás hátráltatásával próbálták a FÉG tevékenységét nehezíteni. Jellemző példaként Weiss Alfonzék megkeresését érdemes kiemelni, akik az által, hogy a FÉG, illetve az a mögött álló MÁH árajánlatot nyújtott be a gránátgyártásra, — úgy érezték — "létalapjukban vannak megátamva."⁵¹⁰ 1935. szeptember 2-án tudomására hozták a bárónak, hogy a FÉG felszólításra cselekedett, s így tevékenysége inkorrektnek nem mondható. Weiss Alfonz néhány nappal később hivatalosan is bejelentette, hogy pert indít a MÁH ellen a lőszergyártás miatt. Lépése lényegében válasz volt a Hitelbank február 5-én kelt összesítésére, amelyben felsorolták a hazai és a

nemzetközi piacokat is érintően a csepeli gyár tevékenységét. Többek között hogyan rendezkedett be traktor- és autógyártásra és nem utolsósorban hogyan törte le újonnan szervezett lemezkád-ágazatával a FÉG árait a külföldi piacokon.

Weiss báró elképzelései szemben álltak a Kincstár törekvéseivel, s ha nem akarta Csepel elveszteni a Honvédelmi Minisztérium jóindulatát, álláspontját meg kellett változtatni.

1935 decemberében perről már szó sincs, mert a csepeli üzem részeseülni szeretne az új létesítmények létrehozásából. A báró figyelme a szereldeire irányult, és kifejtette a Hitelbanknak, hogy egy ilyen telepet szívesen átengedne a FÉG-nek. Perényi azonban elzárkózott, mondván: "... a szerelde tekintetében a legteljesebb mértékben a Honvédelmi Minisztérium intencióinak megfelelően kíván eljárni. . ." ⁵¹¹ Így Csepel számára nem maradt más hátra, mint hogy megkeresse egyezkedés érdekében a Hitelbankot, illetve a FÉG-et. Ez következett be 1936. június 17-ét megelőző napokban, amikor is tudomására hozták Ullmann Istvánnak, hogy Csepel belenyugodott a lőszer-gyár, henger- és présmű felállításába, de remélik, hogy a csögyártásra a Fegyvergyár nem rendezkedik be. ⁵¹²

A lőszerszerződés körül felmerülő bizonytalanságokat növelte, hogy a HM megrendelését a még nem létező gyárnak adta ki, és ugyanennek az átmeneti állapotban levő üzem részére kellett a MÁH-nak nagy összegeket folyósítani. A Hitelbank vezérkarának az volt az álláspontja: "... nem szabad visszariadni attól a fokozott felelősségtől sem, mely ezáltal az investíciókat irányítókra hárul." ⁵¹³ Nem kis összegekről volt szó, mert a hengermű, a présmű, a tűzérési gránátgyártó- és szerelő üzemek – függetlenül attól, hogy az épületeket gyakorlatilag térítésmentesen kapták – már az indulásnál 600 000 pengő befektetést igényeltek. ⁵¹⁴ Az investíció csak mintegy 3 milliós megrendelés esetén volt gazdaságos, ugyanis a Németországból érkező gépek minőségi és teljesítőképességi felmérését a féléves-egyéves garanciális időn belül el kellett végezni. Ugyancsak számottevő kiadásként jelentkezett az új gépek kezelőszemélyzetének kinevelése is. ⁵¹⁵

A gyár működését szabályozó bank jelenléte nemcsak a feladatokat, de a lebonyolítás módját, annak szigorú költségkihatásait is befolyásolta. Ennek ellenére az egyesült cég első lépései még nem hoztak eredményt, sőt helyenként tervszerűtlenség vált jellemzővé. Jó példa erre a szerelde építése. Elvállalták, bár senki nem tudta, hogy milyen terjedelemben és minőségben kell azt kivitelezni. Az útépités költségeit a talaj minősége, a BM és a HM külön-külön készült, homályosan megfogalmazott rendelkezései befolyásol-

ták, s ha némi támpontot nyújtottak is, megfelelő anyagi fedezettel nem rendelkeztek.

Igy egyszerűbbnek látszott a kapacitás kibővítésével járó külföldi megrendeléseket támogatni. 1935 után elsősorban az olasz piac nyújtott ez-irányú reményeket. ". . . az illetékes olasz minisztériumok által tett propozíciók máris arra engednek következtetni, hogy hadianyagok beszerzésénél elsősorban a magyar piacot óhajtották igénybe venni. . ." ⁵⁰⁶ Így a külső és belső tényezők egyaránt hozzájárultak az új alapok lerakásához, amelyre rövidesen, mint a magyar hadigépezet bázisára, támaszkodni is lehetett.

1936-ban az igazgatósági tagok nem változtak, de merőben más volt a tárgyalások hangneme, mint Frommer idejében. Ilyen körülmények között 1936 januárjában reálisnak tűnt a gyár azon óhaja, hogy a Honvédelmi Minisztérium az esedékes részletek törlesztését előbb kezdje meg ". . . annál is inkább, mert vállalatunkba oly nagyméretű és tetemes összegeket igénylő beruházásokat eszközölünk, amelyek igen nagy tőkék igénybevételét teszik szükségessé." ⁵¹⁷ A HM engedékenynek és megértőnek mutatkozott, amit a gyár azzal rekompenzált, hogy már március 5-én felterjesztették a lőszerüzemre vonatkozó terveket. Április 15-én pedig jelentették, hogy a nehéziparalagsági lőszer gyártásához szükséges automata berendezést megrendelték és augusztus hó folyamán várható annak megérkezése. ⁵¹⁸ A hajtóművek és gépek zömét Németország, Svájc, Franciaország jónévű cégei szállították, de nem hanyagolható el az a mennyiség sem, amelyet a gyár maga állított elő.

A kereskedelmi forgalomról kiadott jelentés a várakozásokat némi képp tükrözte. Különösen elmondható ez a zománciparban, ahol csekély befektetéssel a teljesítményt akár 30%-kal is fokozni lehetett. ⁵¹⁹ Emelkedett a vasöntvények, gázlámpák, víz- és szeszmérők, szerszámgépek, zománcedény, kád, csillár, civilfegyver kereslete, ami nem választható el a vásárlóképesség javulásától. Nem kis szerepet kapott a forgalom növekedésében az 1936 augusztus havában megkötött, de csak novembertől ható, zománcedény forgalmára vonatkozó kartell megállapodás. A kartell egyezmény előzményének kell tekinteni az 1928. július 1-én alakult és 1933. június 1-ig működő kartellt, amelynek tagjai között már ott találjuk a Weiss Manfrédot, a Buda-foki gyárat, a Lampartot, valamint a Fuchs és Schlichter céget. Ennek a megállapodásnak felbontását a Weiss és a Fuchs-Schlichter cég között fenálló viták okozták. A Lámpagyárnak látszólag kedvezett az új helyzet, mert nagyobb forgalmat tudott magának biztosítani, mint ami a kartellben megillette volna. A kartell megszűnése azonban az árak zuhanását eredményezte, amit jól mutat az a kimutatás, amely szerint 1928-ban és 29-ben egy kilo-

gramm árura 2 pengő 50 fillér jutott, ami 1936-ra 1 pengő 40 fillérre esett. Így érthető, hogy már 1934-ben és 1935-ben is tárgyalások folytak egy új megállapodás megkötésére. 1934-ben a Lampart kvótaigényét 23,76%-ról 30%-ra kívánta felemelni, de 1935-ben már 26 és fél %-nál tartott a cél érdekében. Az engedményt össze szeretne volna kötni azzal, hogy a Weiss Manfrédet a lemezládák gyártásának feladására bírja. Az árak stabilizálása érdekében folytatott hosszú tárgyalások után állapotok meg abban, hogy a Weiss cég a kvótából 30%-ot, a Leszámitoló Bank által patronált Budafoki gyár 26%-ot, a Lampart 26%-ot, a Fuchs és Schlichter cég 18%-ot kap. E megállapodás 1937-ben kádkartellel egészült ki.⁵²⁰

Lényeges emelkedést 1936-ban a civilfegyver forgalma még nem mutatott, bár a vidéki bizományi hálózat és a városi lerakat nagy kedvezményeket kínált. Ugyancsak nem lehetett tudni, hogy az új golyós vadászpuskák mennyire fogják a nagyközönség tetszését elnyerni. Nem elhanyagolható szempont, hogy 1936-ban is kicsi a forgási sebesség. Különösen a fegyvergyári cikkek elfekvő, ún. raktári készleteire jellemző, hogy régi típusúak, s így kevésbé keresettek a piacokon.⁵²¹

1936-ban továbbra is fő kérdés maradt a megrendelések hiánya. "A közszállítások mértékének fejlesztése, a hazai piac hathatósabb védelme és a magyar gyáripar exportjának megfelelő támogatása volnának azok a feladatok, amelyek megoldását a kormánytól várjuk. . . " írja a Honi Ipar az 1936-os állapotokat elemezve.⁵²² E téren azonban lényeges változás nem következett be, de a jövő reményében a 20 üzletágnak megfelelő 35–40 gyártási ágazat kiépítése, az épületek értékének 1 814 243 P-vel, a gépek és felszerelések 2 391 620 P-vel való gyarapítása a háborús termelésre való átállást kedvezően befolyásolta. Ezidőben a Soroksári telep 25 160, míg a kőbányai telep 16 604 négyszögölön terült el.⁵²³ A két üzemrész ügyvitelének egyesítésére 1936 júliusában került sor.⁵²⁴ Némi javulást mutatnak az üzemstatisztikai adatok is. Ennek igazolására szolgálnak az 1935 és 1936 december 31-én rögzített felmérések.

	1935	1936	
Munkáslétszám	1840	2694	
Alkalmazottak létszáma	293	308	
1 alkalmazottra jut	6,2	8,7	munkás ⁵²⁵

A tényleges helyzetről világosabb képet kapunk, ha kihangsúlyozzuk, hogy az export forgalom növekedése ellenére a nemzetközi konkurrencia megizmosodása miatt a külkereskedelemben lényeges javulás nem történt. Ennek ellenére a kitűzött feladatokat teljesítették, s már szeptember 22-én Scitovszky Tibor úgy nyilatkozott a MÁH Igazgatósági értekezletén, hogy a munkálatokat megtekintették, ". . . és nagy örömmel állapították meg, hogy dr. Dammang András ügyvezető igazgató elsőrendű műszaki felszereléssel rendelkező és minden tekintetben egészen kitűnő gyári üzemet létesített."⁵²⁶ Az eredményekben nem kis része volt Ullmann Istvánnak, aki elérte, hogy a Kincstárral fennálló vitás kérdések megoldódjanak, vagyis a gyár a HM tartozások egy részének birtokába jusson. Ezek az összegek feltétlenül szerepet játszottak abban, hogy 1936-ban a tervezett beruházások megvalósítását realizálni lehessen. Dammang vezérigazgatói, Ullmann h. vezérigazgatói kinevezést kapott.⁵²⁷

Az egyesítés és az első esztendő a nehéz gazdasági viszonyok között sem keltett csalódást, annak ellenére, hogy az évet, miután a tartalékalapot 600 000 pengővel megemelték, 486 188,33 pengő veszteséggel zárták.⁵²⁸

1937-ben a munkálatok szervesen nőttek ki az 1936-ban körvonalazott feladatokból. Előtérbe került a fegyvergyártási osztály műszaki felújítása, hogy a beigért nagy katonai megrendeléseknek eleget tudjanak tenni. A kőbányai telepen a fémművel kapcsolatos tennivalókat gyorsították fel, ugyanis ennek létesítésekor a gyár már a fémkartell tagja volt, így érdekében állt a kvóta mielőbbi kihasználása. Márciusban üzembe helyezték a részleget, és május 2-től a gyár teljes jogú tagja lett a kartellnek. Ezekkel a munkálatokkal párhuzamosan folytak a zománcgyári bővítések. Ehhez a vezetés a közgyűléstől 1936-ban kapta meg a felhatalmazást. A program befejezését 1937-ben jelentették.⁵²⁹

A törökbálinti telepen a tömeggyártás 1937-ben kezdődhetett meg. Kisebb volumenű cikkekben, mint a petróleumlámpa, főző-, égő-, gáz-, víz-, szeszmérők, csillárgyártás emelkedő tendenciát mutatott, de a zománcedény és kádforgalom csökkent. A zománcedény-kartellt ugyan 1936. augusztus 1-én kötötték 24,96%-os kvótával, de ténylegesen csak 1937. február 7-én kezdte meg munkáját. A fogyasztók 1936-ban, az akkor érvényes alacsonyabb árak mellett elégitették ki igényeiket, s ez kihatott az 1937-es évre. A gyár saját eladását beszüntette. Az első év 18,4%-os visszaesést eredményezett.⁵³⁰ Az alábbi rövid összeállítás is bizonyítja, hogy 1937-ben kartell-próbálkozásból nem volt hiány.

Kartell szerződések 1937-ben

Név:	A megállapodás életbelépte:
Zománcedény-kartell	1937. január 1.
Belföldi fémkartell	1937. január 4.
Fürdőkád-kartell	1937. március 8.
Horganykartell	1937. július 12.
Vörösréz-kartell	1937. július 26.
Magyar-osztrák fémkartell	1937. október 1.
Magyar-cseh fémkartell	1937. október 20.
MÁVAG fémkartell	1937. december 10. ⁵³¹

A vörösréz, illetve annak ötvözeire kötött kartellt Felten és Guillaume kábel, sodrony, sodronykötélgár rt., a Magyar Rézhengerművek rt., Weiss Manfréd acél- és fémművek rt., valamint a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár rt. kötötte elsősorban a gyártás racionalizálása és a külföldi verseny megszüntetése érdekében.⁵³² A kádforgalomban a gyár kvótája 40%, míg az 1937-ben üzembe helyezett és minden várakozásnak megfelelt fémhengermű termékeire kötött Fémkartellben 22% volt.⁵³³

A gyár üzleti életében a zománcedény és a fürdőkád export forgalmát érdemes egy kicsit közelebbről megtekinteni, hogy az 1937-re jellemző viszonyokat pontosabban tudjuk körülhatárolni. A zománcedény nettó eladása 1936-ban 829 000 pengőt tett ki, amely 1937-ben 1 549 000 pengőre emelkedett, míg a kádforgalom a megadott időben 446 000 pengőről 388 000 pengőre csökkent. Összesítve tehát a két árucikk 1 275 000 pengőről 1 941 000 pengőre emelkedett. A pillanatnyi eredmény, amelynek mutatói valójában az év első nyolc hónapjában voltak kedvezőek, nem választhatók el az év elején kezdődött és lényegében a nyár végéig tartott gazdasági felülemelkedéstől és a magyar készítmények nemzetközi sikerétől. A londoni, hamburgi és bécsi, zömében exportörök útján lebonyolított forgalmon kívül a legfőbb piacot Egyiptom, Törökország és India képviselte. A francia gyarmatok felé irányuló forgalmat a francia frank devalvációja befolyásolta hátrányosan. Az általános helyzet hatására az őszi hónapokban az év első nyolc hónapjában végrehajtott áremeléseket nemcsak megszüntetni kellett, hanem a piacok megtartása érdekében csökkenteni is. Az általános depresszió mellett súlyosan érintette a külkereskedelmet a nyugat-afrikai kakaóárkrach és az azzal kapcsolatos kakaótermelői sztrájk, mivel a zománcedény-export tekintélyes része Nyugat-Afrikára esett. Lényegében ez a tény a raktárak telített-

sége miatt az 1938-as esztendőt is kedvezőtlenül befolyásolta. A mondatokhoz sorolhatók még Németország keleti hadműveletei, amelyek a Kínába induló német exportot lehetetlenné tették és így Németország figyelme a közelkeleti és indiai piacokra irányult. Nem hanyagolható el végül a problémák növekedése szempontjából az egyiptomi gyapotár visszaesése és az a pangás sem, ami az indiai üzleti életet jellemezte.

A kádexport visszaesése az egyes államokban létező és egyre jobban megszigorított kontingentálási rendszerrel és a belföldi gyárak létesítésében keresendő. A kivitel főleg Francia-, Olasz- és Törökországba, Ausztriába, Hollandiába és Norvégiába irányult, de az említett frank-devalváció nagy mennyiségi csökkenéshez vezetett. Az olaszországi szállítások mértékét a kontingentálási rendszer 180 db-ban határozta meg.⁵³⁴ Az ausztriai piacok pedig teljesen elvesztek, mert Németország fejlett és védett iparával szemben a Magyar Fegyvergyár versenyezni nem tudott.

Kutatásunk fő irányvonalát tekintve nem közömbös a polgári fegyverek gyártását közelebbről megtekinteni.

A nettó eladás 1936-ban 420 000 pengő volt, s ez 1937-ben 399 000 pengőre esett vissza. A csökkenés tehát megközelítőleg 5%.

Civil fegyverforgalom 1936–1937-ben

Fegyvertípus	1936	1937	Emelkedés db
Vadászfegyver	442	565	123
Vadásztöltény	450 000	480 000	30 000
Ifjúsági puská	503	585	82
FÉG puská	695	865	170
			Csökkenés
Pisztoly	2 315	1 500	815
Pisztolytöltény	70 000	58 000	12 500

A pisztolyok és pisztolytöltények forgalmának csökkenése a Honvédelmi Minisztérium rendeletével van összefüggésben. E rendelet ugyanis kötelezte a hadsereg tisztikarát, hogy 1936-ban az előírt pisztolyokat vásárolják meg.

A felsorolásban nem tértünk ki az új golyós vadászpuskára, amelyből 1936-ban 4 darabot, 1937-ben 28 darabot forgalmaztak.⁵³⁵ Ugyancsak

csökkent a Diesel motorok kereslete. Ez 1936-ban 75 000 pengőt, míg az új évben 34 000 pengőt tett ki.⁵³⁶

A mondottakból adódik, hogy a gyár nem hanyagolhatta el a katonai megrendeléseket, és minden igyekeztével új piacok megszerzésére kellett törekednie. Ennek részeként kell tekinteni az 1937. december 8-án benyújtott kérelmet, mely szerint Szófiába akarnak 1935 M., 1895/31 M. puskákat, 1893 M. éles töltényt és 1893 M. járatkémlő töltényt exportálni.

1937. évi kincstári megrendelések közül ki kell még emelnünk azt a nagy mennyiségű alkatrész-megrendelést, amely az 1895 M. puskák átalakításához vált szükségessé, és azt a 18 000 darab 1929 M. pisztolyt, amelyet a HM-al történt megállapodások értelmében, új kivitelezésben gyártottak.⁵³⁷

A pisztoly- és puskamegrendelések adtak okot arra, hogy 1937-ben a FÉG-nél ellenőrzést rendeljenek el az árak felülvizsgálására. A pisztoly önköltsége 47 pengő 86 fillér volt, a megrendelési ára 57 pengő. A hasznulcsot a kincstár soknak tartotta, de különösen nem értette a puskák önköltségét, amely 132 pengő 30 fillért tett ki, a FÉG kimutatása szerint, míg a megrendelési ár nem haladta meg a 94 pengőt. A vizsgálat eredményeként képet kaphatunk a gyár keresztmetszetéről a kézierő és a technika arányairól.

Szakágak	Rezsiköltség
Nyers fürdőkád	25%
Csillárcsiszoló és csomagoló	32%
Asztalos munkák	34%
Zománczó műhely	35%
Bádogos műhely	48%
Idomszer műhely	58%
Uj lőszerműhely	138%
Töltényműhely	169%
Cső- és rúdhúzó üzem	242%
Hengerlemez üzem	259%
Dróthúzó üzem	398%
Kötélmű üzem	442%
Fémöntöde	583%
Szalaghengerlő üzem	804%

A Kincstár az árak lenyomása érdekében a vizsgálati adatokból le-
szűri azt a végkövetkeztetést, miszerint "... nem kétséges, hogy a műhely-
költségek zuhanásszerűen fognak csökkenni, mihelyt az 1937. év folyamán
elért felkészültségnek megfelelő gyártás a vállalatnál megindul."⁵³⁸ A Kincstár

mit sem akart tudni arról, hogy az 1936. évet, a kézimunkát igénylő nagy puskajavítások évét, a modern rekonstrukciót igénylő új fegyverek gyártásának évével egybevetni nem lehet.

A kép teljesebbé tételéhez szükséges közelebbről megtekinteni a munkák osztályozását 1937-ben.

Osztály	Férfi	Nő
1	0.90	0.55
2	1.00	0.60
3	1.10	0.65
4	1.20	0.70
5	1.30	0.75
6	1.40	0.80
7	1.60	–
8	1.80	–
9	2.00	–

Az adatokból érdemes kiemelni a 0.90 fillért mutató kategóriát, amely a férfi napszamosok bére. A nő még a hatodik osztályban sem éri el ezt az összeget, jóllehet közülük sokan műszerész, aranyozó, galvanizáló szakterületen kapcsolódnak bele a termelésbe.⁵³⁹

A vizsgált időszakban a fúzió eredményeként értékelendő megrendelések összege – a nyolc évre megoszló 11 280 000 pengős puskamegrendeléssel – 25 648 000 P volt. Ennek tükrében kell néznünk a beruházásokat, amelyek hét millió pengő ráfordítást igényeltek. A tartozásokból 1937. május 31-ig 7 330 000 pengő folyt be, de ígéretet kaptak arra, hogy 1938. június 30-ig még 6 970 000 P-t utalnak át. Összesítve a 14 399 000 pengő bevétel mellett 11 348 000 P követelés maradt, ami az 1937. évet követő évben le szállításra kerülő puskamegrendelés ellenértékére esik. Továbbra is külön kezelték a HM elismert régi tartozásait. Ez elérte a 4 350 000 pengőt, amelyből 1937. május 31-ig kifizettek 2 200 000 pengőt. A maradék 2 150 000 P törlesztésére a HM 1941 júliusáig kapott halasztást. Lényegében kedvezőbb volt a helyzet a Pénzügyminisztériummal. Ennek kötelezettsége 6 304 000 pengő volt, amelyből 1 580 000 P kedvezményt kapott. A maradékot viszont hiánytalanul kiegyenlítette.

A magyarországi hadügyi kapacitás növelését ebben az időben a HM szegénysége csak korlátozott mértékben tette lehetővé. Lényegesen jobb helyzetben volt a tőkeerős Weiss Manfréd, amely létszámát az 1935-ben ki mutatható 4–500 főről 1937-re 1100–1200-ra, míg ugyanebben az időben

beruházásait tízszeresére emelte. Ezzel együtt az 1937 végén kibocsájtott HM kérdőív, amely a kapacitás, átállás, munkaerő-, energia- és külföldi behozatalra váró gépekre irányult, csaldást okozott, mert a kívánt 118 tételből csak 84-et tudott készíteni, ami 71%-nak felelt meg. Az igényelt cikkek 13%-ának gyártására egyáltalán nem vállalkozott, míg 16% előállítását csak bizonyos feltételekkel tartotta elképzelhetőnek.⁵⁴⁰ A legnagyobb baj abban jelentkezett, hogy a hadsereg által támasztott igények gépjárművekre, lövegekre, páncélosokra, repülőgépekre és még számos más nehézfegyverzet körébe utalható fegyverfajtára terjedt ki. Kikristályosodott és elfogadott konkrét típusok az újabb fegyverzet köréből nem voltak, sőt licencek sem álltak rendelkezésre. Így üzleti szempontból nézve a gyárak nem lelkesedtek, sőt hangot adtak nemtetszésüknek. Keresték azon utakat, amelyek a pillanatnyi nehézségeken a legkisebb befektetéssel segíthetik át őket, de ugyanakkor a HM elképzeléseit is legalább megközelítik. Ilyennek tekinthető a FÉG-nél a 30 000 német márkát igénylő géppark behozatala, amely a hadügy által is jó szemmel nézett drótkötélgyártás megindítását tette lehetővé. Bejelentették ugyanakkor a horganylemez gyártásának kiszélesítését, hivatkozva arra, hogy a kvóta-tárgyalásoknál az üzem részére ebből a nagy keresletnek örvendő cikkből megfelelő mennyiséget biztosítottak. Nem volt ennyire egyértelmű a Törökbálinton befektetett 500 000 pengő sorsa, mert a tisztán katonai löszerek előállítására létrehozott üzemek és főleg a géppark a háború után csak újabb ráfordítással állítható át béketermelésre. 1937 közepére azonban bebizonyosodott, hogy a beinvesztált 7 millió, 700 000 P kivételével, visszatért, amit a politikai helyzet gyors felpörgése eredményezett.⁵⁴¹ A Hitelbank és a Fegyvergyár között a tartozás egyre növekedett. Amíg 1934. december 31-én az egyesített gyár összes tartozása 22 275 000 P volt, amelyet bizonyos tranzakciókkal 18 188 000 P-re csökkentettek, az új beruházások következtében 29 345 585 P-re emelkedett.⁵⁴² Végül az évet a tartalékalapnak 588 000 P-vel történt megemlése után 2 205 408 pengő veszteséggel zárták, de ugyanakkor a telkek, épületek értéke hatmillióról hétmillió háromszáz-ezerre, míg a gépek 9 millióról 12 millióra emelkedtek.⁵⁴³

1937-ben a vállalat nettó eladási forgalma 16 000 000 P, s ennek fele honvédelmi szállítás. 1936 és 1937-ben a beruházások 10 700 000 pengőt tettek ki, s ez 1938. július 19-re 15 900 000 pengőre változott.⁵⁴⁴ A FÉG alkalmazottainak tartozása meghaladta a 218 000 P-t, míg a hazai és a külföldi cégek 1 468 573 P tartozást könyvelhettek el.⁵⁴⁵ 1936-hoz viszonyítva a nyersanyagok, félgyártmányok, készárak raktári értéke megnövekedett.⁵⁴⁶

A veszteségek kimutatása természetesen a tényleges helyzetet nem tükrözi. Sokkal érthetőbb a helyzet, ha az 1936 és 1937 számaiból néhányat egybevetünk.

	1936. december 31.	1937. december 31.
Munkáslétszám	2 694	3 462
Alkalmazottak száma	308	321
Egy alkalmazottra jutó munkás	8,7	10,8
Munkaórák száma	5 081 044	8 646 002

1937-ben még mindig jövedelmezőnek bizonyult a Weszycki féle kézigránát forgalmazása. Ezt a terméket 1931. március 3-án említették először a Lámpagyárban, amikor is Magyarország, Ausztria és Bulgária területére a találmány átengedéséért, kizárólagos használati és gyártási jogáért 25 000 pengőt ajánlott fel a honvédelmi miniszter. Első lépésként 40 000 darabot rendeltek meg, de a Lámpagyár kikötötte, hogy a kézigránát rendszerezése esetén 2 évig a magyarországi gyártás 40%-ára igényt tart. E döntés az üzletkötés elősegítését célozta. A feltaláló azonban a három külföldi megrendelő részére a tulajdonjogról csak abban az esetben volt hajlandó lemondani, ha kielégítik 65 000 pengős követelését. A gyárnak még így is kedvezőnek látszott az üzlet, és a megállapodás szövegét jóváhagyásra felterjesztette a miniszterhez.⁵⁴⁷

1932 végén a termelés megindítása már napirendre került, amit a "Nitrokémia" Ipartelepek Részvénytársaság december 31-én kelt átírata is alátámaszt,⁵⁴⁸ amelyben értesítik a Magyar Fegyvergyárat és a Lámpagyárat, hogy a törökországi megrendelések részére szükséges trinitrotoluolt – 76–78°C dermedési pontú kristályos anyagot – kilónként 1,95 pengőért tudja a Fűzfő-gyártelep rendelkezésére bocsájtani. Ugyanezen gyár elvállalta ennek az anyagnak a kézigránát-testbe való préselését is darabonként 8 fillérért. Nem gondoltak arra, hogy hosszú távra berendezkedjenek és így a szükséges szerszámokat és préseket Hajmáskérről kívánták kikölcsonözni. Ekkor még remény volt arra, hogy árát csökkenteni lehet, de 1933 áprilisában már bizonyossá vált, hogy az alapanyag drágulása miatt – ez az egyik jelentős piacon, Konstantinápolyban közel 15 pengőt jelentett – a gránátok árát fel kell emelni.⁵⁴⁹

Még 1933-ban a gyár megkereste az ankarai Honvédelmi Minisztériumot és a találmányt megvételre ajánlotta, azzal a megjegyzéssel, hogy a "Fen ve Sanat" – tudomány és iparosztály – megfigyelései a gyártmánnyal kapcsolatban rendkívül kedvezőek. Védelemben és támadásban egyaránt használható, sőt puskából nagyobb távolságra kilöhető. Működését hosszú időre – 10 évre – szavatolták, és egyben hangsúlyozták, hogy szállítás és elejtés közben nem robban, víz és nedvesség nem hat rá, biztonsági szerkezete könnyen eltávolítható, sőt egy kézzel is kezelhető. Előnye volt ennek a gránátnak a hasonló termékekkel szemben, hogy amennyiben az ellenséges árokba dobva nem robbant fel, nem lehetett visszadobni, mert a gránát biztosított állapotba került, és így az újbóli működése csak a biztonsági berendezés kicserélése után vált lehetségessé. A trotillal töltött gránátok nagy robbanóerejűek, de egyetlen szilánk sem nagyobb 4 grammnál.

A gránátszállításra a török megrendelés megérkezett. A török fél kikötötte, hogy az átvételt idomszerek és alkatrészek alapján 1000-es sorozatban hajtják végre, minden sorozat 25%-ára kiterjesztve. A robbanótöltet összetételére nézve a megrendelő fő szempontja, hogy 20 évig tárolható legyen.⁵⁵⁰ A magyar fél viszont szerette volna elérni, hogy a gyártmányt élesen szállítsák, mert Isztambulban a gyutacs beszerelése a költségeket nagyon növelte.

A Magyar Fegyvergyár kísérletet tett arra, hogy a kézigránáton kívül egyéb termékkel is bekapcsolódjék a török üzleti életbe. E cél érdekében tárgyalások folytak a török nemzetvédelmi miniszterrel.⁵⁵¹ Törökország mellett tudomásunk van nagyobb kínai megrendelésről is. Már 1932. október 10-én egy 500 000 darabos eladással kapcsolatban a közvetítő két USA-aranydollárcentet kapott, de hangsúlyozták, hogy "Jelen megállapodásunk érvényes nemcsak az első megrendelésre, hanem mindazon kézigránát-rendelésekre, melyeket Kína közvetve, vagy közvetlenül 1934. december 31-ig rendelni fog . . ." Külön érdemes felhívni a záradékára a figyelmet, miszerint "Fenti megállapodás azonos feltételek mellett circa 100 000 darabra Litvánia részére is érvényes."⁵⁵² Röviddel később, december 23-án, Kenedy Béla kormányfőtanácsos újabb megállapodást kötött, ezúttal a Benny Spiro Wafen und Munition Ausrüstungen für Militar und Feuerwehr, Hamburg–Berlin céggel, amelyből a közvetítő a tiszta érték után 3% jutalékot kapott. A megbízás a vasúti jelzőlámpákat, fém és bádóg árut gyártó Krolupper József budapesti cégén keresztül bonyolódott. London volt a központja az angliai és a japán tárgyalásoknak. A gránát kiválóságát ezúttal sem vonták kétségbe, de ára – 3 és fél svájci frank – magasnak bizonyult.⁵⁵³ A tárgyalásokat

Tauber Attila kormányfőtanácsos irányította. 1932. június 30-án a piac elnyerése érdekében a gyár árendedményeket tett, és július 5-én Tauber felvette a kapcsolatot a Soley Ltd-vel, illetve annak közismert vezetőjével, Ball kapitánnyal, az angol hadsereg egyik legképzettebb technikusával, aki formálisan a fentebb említett magántársulat vezetője volt. A titkos iratokból az is kitér, hogy az irodát az angol Honvédelmi Minisztérium létesítette a háborúból visszamaradt lőszer és hadianyag nemzetközi értékesítésére. "Hivatalból ezt az angol hadügyi vezetőség nem teheti, sőt ellenkezőleg a leszerelés politikáját hirdeti, tehát bevált britt hypokrita szokás szerint egy kis magántársaságot alapított, amelynek irodáját is a hadügyben találjuk, de amelynek kapcsolatait a Hadügy-gyel – ha szükség lenne rá egyszerűen le lehet tagadni."⁵⁵⁴ Ball kapitány valóban közvetített, amelynek eredményeképpen Tauber az angol Hadügyminisztérium technikai osztályával és a "Contract Dept"-el tárgyalt.⁵⁵⁵ A magyar kézigránátot ezeken a helyeken sem tartották érdekeltenek, de megállapították, hogy szerkezete komplikált, s Hamilton ezredes szavait idézve, ilyen találmány "... garmadával hever a hadügy előtt."⁵⁵⁶ A Hadügyminisztérium világosabban fogalmazott, mondván, csaknem lehetetlen, hogy az angol hadügy egy külföldi gyártól rendeljen.⁵⁵⁷

Az angol tárgyalásokkal egyidőben Tauber Attila, aki a szófiai Kereskedelmi és Iparkamara képviselője is volt, a Bolgár terjesztés lehetőségeit vetette fel. A cél érdekében a feltaláló személyesen tartott bemutatót a bolgár sorkatonaság részére. Kisebb észrevételektől eltekintve a vezérkar alkalmasabbnak tartotta, mint a kipróbálás alatt levő olasz gránátokat.⁵⁵⁸

1934. március 5 és 7-e között folyt Svájcban az a gyakorlat, amely egy nagyobb svájci megrendelés előfeltétele volt. Ezen a bemutatón a gránátokat szabad kézzel 30 méterre tudták eldobni, puskából 250–280 méterre kilőni. Sikerként könyvelték el, hogy 20 gránát 20 felállított célból 17-et leküzdött. Ugyancsak jónak bizonyultak a puskagránátok is. Árát magyar részről 2.75 Fr-ban jelölték meg, de ez nem foglalta magában a szabadalmi díjakat. Lehetőségként felvetették, hogy egy 200 000-es megrendelés esetén "... az összes szabadalmi jogokat minden további ellenszolgáltatás nélkül engedjük át a schweizi haditechnikai intézetnek."⁵⁵⁹ Ennél a tárgyalásnál vetődött fel a folytatás köpenyvel bíró defenzív gránát kialakítása is. A megrendelések nagy száma tette indokolttá egy automata bevezetését, amellyel a kiadásokban mintegy 10% megtakarítást reméltek elérni.

1937 ősze egyre inkább megmutatta, hogy az európai katonai események alakulása és nem a gyár vezetőségének elképzelése a meghatározó. Különösen érezni lehetett ezt Darányi–Hitler őszi és Horthy–Hitler decem-

beri találkozója után. A mondottak fokozott hangsúlyt kaptak 1938. február 3-át követően, amikor világossá vált Röder Vilmos "Huba" hadrendfejlesztési terve, amely szerint 107 000 fős béke- és 250 000 fős hadilétszámú sereget kívántak felállítani. Elképzeléseik szerint ez 21 hadosztályból, két gyorsdandárból, két lovasdandárból, egy repülő- és 3 határbiztosító hadosztály-erőből állt volna. Az 1937-ben tervezett 4 gyorsdandár ugyan kettőre csökkent, de a kiegészítés a katonai vezetés szerint még így is előremutató volt, A Huba I. tervet lépcsőzetesen 1941. április 1-ig kívánták megvalósítani. Ezt az elgondolásokat szolgáltatta a Huba II. és III. hadrend, a páncélos csapatok és a légierő kiépítése.⁵⁶⁰ Természetesen ennek végrehajtása elképzelhetetlen volt Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter ütemezésében, vagyis a két évenkénti 100 milliós ráfordítással, még Imrédy Béla megfogalmazásában is, aki ugyanezen összeget évenként akarta előteremteni.⁵⁶¹ A MNB elnökének álláspontja a katonai vezetést nem elégitette ki, mert a hadügy figyelmen kívül hagyta, hogy a hadsereg szervezése és az általános felfegyverzés mindenkor az állam gazdasági teljesítőképességének függvénye.

A magyar ipar képviselői iparfejlesztési szempontból is úgy vélekedtek, hogy a hadsereg háborús felszerelésére szükség van. Mégis, amikor 1938 januárjában Olaszország és Ausztria elismerte Magyarország fegyverkezési jogát, s a burkolt fegyverkezés nyílt fegyverkezéssé alakult át, szkeptikusan nyilatkoztak.⁵⁶² Felemás érzést váltott ki a március 5-én bejelentett, májusban az országgyűlés által 1938. XX. tc. alatt törvénybe iktatott, a honvédség fejlesztéséről szóló program is. Elégedetlen volt a hadvezetés, mert a Győrben meghirdetett egymilliárdos programból fegyverkezésre csak 600 millió jutott, jöllehet a hadsereg 1500 milliót remélt. A maradék 400 millió, amelyet az ország harcképességének fokozására kívántak fordítani, csak közvetve szolgáltatta a hadsereg érdekeit.⁵⁶³ A gyárak szinte egycsapásra 300 milliós megrendelés birtokába jutottak. A Weiss Manfréd 14 millióval, a Vadásztölténny-gyár 10 millióval részesült.⁵⁶⁴ Ennek ellenére az ipar egésze úgy érezte, hogy a terhek nagyobb részét fogja viselni, ugyanis a kormány a programhoz szükséges egy milliárdot nagyrészt vagyonadó kivetésével szerette volna megszerezni. A terhek elosztása azonban aránytalan volt, mert az ipart 320 millióval, a mezőgazdaságot mindössze 80 millióval érintette. A mondottak ellenére az ipari szakértők Darányi Kálmán Győrben elhangzott "Nemzetvédelmi és nemzetépítő"-nek nevezett programjára az adott helyzetben kénytelenek voltak kedvezően reagálni. Köztük Görgey István, aki hangsúlyozta: "Az Ipar tudatában van annak, hogy az ország érdekében nemcsak hazafiasságból, hanem ama biztonság elérésére is, amely nélkül ipari munka nem végezhető,

áldozatot kell hozni.”⁵⁶⁵ Másutt határozottan hangsúlyozták, hogy Magyarországnak egy erős, kellően felszerelt hadseregre szüksége van ”. . . és ennek költségeit még a legnagyobb áldozatok árán is elő kell teremtenünk.”⁵⁶⁶

Az egymilliárdos program ellen a képviselőházban Malasits Géza szociáldemokrata képviselő lépett fel, hangsúlyozva, hogy az a munkások és parasztok helyzetének további romlását fogja eredményezni.⁵⁶⁷ Valójában a helyzet ennél bonyolultabb volt, mert a megadóztatottak az adó fizetésére kölcsönöket vettek fel a Nemzeti Banktól, amely az igényeket pénzhígítással, tehát egy inflációs folyamat elindításával elégítette ki.

A győri programról értékelést adott a kommunista párt szerkesztésében levő Dolgozók Lapja is. Megállapította: ”A győri fegyverkezési program: országveszejtő, nemzetgyilkos, háborús program. . . A trianoni békét lehet úgy is ”revidálni”, hogy ráadásul elvesz az is, ami Trianonban megmaradt: Magyarország nemzeti függetlensége.”⁵⁶⁸

A magyar uralkodó osztály a győri programban nemzetmegújító hivatásának megtestesülését látta. Biztak Németország erejében és a távolságban, amely Magyarország függetlenségének biztosítója lehet. A ködös elképzelések hamarosan szertefoszlottak, mert Hitler bekebelezte Ausztriát, és világossá vált, hogy előbb vagy utóbb egyszerű szemléltető az átrendezési folyamatnak nem lehetünk. Sokan az Imrédy kormánytól várták a megoldást, mondván: ”Az ő kinevezése oly gazdasági légkör kialakulását teszi lehetővé, amely iparunk érdekeinek szemmel tartásával a nagy gazdasági programot megvalósíthatja.”⁵⁶⁹

Ebben a helyzetben a fejlesztés elől a gyárak nem zárkozhattak el. A Magyar Fegyvergyár március 2-án ajánlatot tett a gyalogsági lőszertelep kapacitásának napi 150 000-re való felemelésére, amennyiben megkapja a sejtetett, de még konkrét formában tárgyalásra nem kerülő 40 milliós megrendelést. Március 29-én Damming bejelentette, hogy az új állami megrendelések 100 ezer pengős befektetést igényelnek.⁵⁷⁰ Néhány nap telt csak el, és máris bebizonyosodott, hogy a HM igényei s a megrendelések volumene lényegesen nagyobb összegeket fognak felemészteni. Április 20-án a kapacitást, három műszakot figyelembe véve, 240 000 darabra kívánják felemelni. A gyártást Kőbányán, míg a szerelést Törökbálinton látszott gazdaságosnak berendezni. A Kincstár szeretett volna egy üzemet a Dunántúlon is felállítani. Ennek anyagi kihatásai, a kiszolgáló részlegek miatt, azonban olyan magasak voltak, hogy a gyár és a Hitelbank – amelyben egyre gyakrabban vetődött fel a polgári és a katonai termelés aránytalansága –, nem érezte kifizetődő-

nek.⁵⁷¹ Pillanatnyilag a vidéki üzemalapítást a vállalat el tudta kerülni, de a raktárak bővítése és a nagyobb átalakítások elől kitérni már nem lehetett.

Július 11-én újra napirendre került a lőszermegrendelés kérdése, ezúttal 12,5 millió pengő értékben. A Kincstár az üzletet olyan feltételhez kötötte, hogy az összeg 3,3%-át, vagyis 412 000 pengőt új beruházásra fordítanak, sőt ugyanilyen összegben tárolást is vállalnak.⁵⁷² Ennek megfelelően a 40 mm-es komplett lőszerből 1000 darabot, a 15 cm-esből 250 darabot, míg a pillanatgyújtóból 3300 darabot kellett előállítani, ami 1935-höz viszonyítva 800 darabos emelkedést jelentett.⁵⁷³ A HM szerette volna elérni, hogy még 20 000 világítótest is bekerüljön a kapacitásba, de a gyár csak 10 000 darabot vállalt.

A megjelölt mennyiségnek előállítása komoly költségkihatással járt. Különösen annak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a 12 500 000 pengős lőszermegrendelés mellé egy hasonló összegű puska-, pisztoly- és géppuska-megrendelés is járult. A 25 milliós megrendelés kifizetését a HM 1940 márciusában jelölte meg.⁵⁷⁴ A vezetés igazolni látta elképzelését, hogy a HM adósságok behajtását nem forszírozza, és hogy "A Hitelbank a kormányzat intencióinak megfelelően az ország felkészültségének érdekében és szociális szempontokból egyaránt a második utat választotta."⁵⁷⁵ Az ország felkészültsége jelentékeny mértékben növekedett, és pedig olyan üzemekkel, amelyek a hazai és a külföldi szakértők szerint: ". . . a korszerű technika legmagasabb fokán állnak."⁵⁷⁶ E megállapítás értékét növeli, hogy a magyar gyárak modernizálását Németország nem vette jónéven. A modernebb gépek behozatalát, sőt a licencek megszerzését csak korlátozott mértékben engedélyezte.

A hadiipar mozgósítása, a diktatórikus intézkedések által kiváltott ellenérzés vetette fel a fegyvergyárak államosításának gondolatát. Elsősorban anyagi okok miatt ettől eltekintettek, és a hatékonyabb ellenőrzés, illetve beavatkozás útját választották.⁵⁷⁷

1938 májusától egyre gyakoribbá vált, hogy a megrendeléseket nem végleges áron adták ki, és ugyanakkor a gyárakat katonai jellegű bővítésekre kényszerítették. A GYOSZ elnöke, Chorin Ferenc ez ellen nyíltan is fellépett, mondván: ". . . az ipar nem rendelkezik tökefeleslegek felett, hanem ezek a feleslegek, ha voltak a múltban s ha – amiben kételkedem – keletkeznének a jövőben, be lettek építve a gyárakba, falakba, új s újabb gépekbe."⁵⁷⁸ A tőkeszegény vállalatok részére a kölcsönök megszavazását a vezérkari főnökség tudomásul vette, de követelte, hogy az árakat hivatalosan állapítsák meg, fenntartva a HM részére az árkorrekció jogát. Megkövetelték, hogy "Amennyiben egy üzem kivonja magát, vagy lemarad ideiglenes jelleggel, de

teljes állami ellenőrzés alá kell vonni.”⁵⁷⁹ Csak így tudták elképzelni, hogy az ipar csekély teljesítőképessége mellett az utánpótlási szükségletet ki lehet-e elégíteni.

1938. szeptember 16-án Dammang András a FÉG vezérigazgatója összegezte a HM megrendeléseket, és megállapította, hogy a gyár 13 millió értékű megrendelést kapott, és a közeljövőben további 39 millió összegben megállapodás fog születni a Kincstárral. Ebből az összegből 7 milliót alvállalkozóknak kívántak továbbítani. Dammang hangsúlyozta, hogy a HM kikötései nagyon súlyosak. Egyrészt addig, amíg a fegyverrendeléseknél – nagy engedmények árán – sikerült fix összeget megállapítani, addig a lőszeres esetében az árkormánybiztos korrekciós elképzeléseinek vannak kiszolgáltatva. Így a vállalat haszna a 3%-ot nem fogja meghaladni. A HM az új megrendelések kiadását az 1935. szeptember 6-án kelt megállapodásokon túlmenően a további kapacitásnöveléstől, illetve ezzel összefüggésben investícióktól tette függővé, de a meghatározott alacsony árak miatt a beruházás amortizálódása nem látszott biztosítottnak. A gondokat növelte, hogy a FÉG még az 1935-ös megállapodásoknak sem tett eleget. Példának hozhatjuk fel a gyújtógyártást, amelynek egy részét a MÁH utasítására a Hofherr vállalta át, jóllehet műszakilag ennek előállítására képtelen volt. A HM, bár elismerte a konkrét helyzetet, a szerződés realizálása érdekében ezt a megoldást is elfogadta, de 1938-ban a háborús előkészületek lázában “. . . a H.M. közegei – a szerződés betűje szerint biztosított jogukkal élve – . . . a legformalisztikusabban ellenőrzik a kapacitási követelmények betartását és az e téren mutatkozó, már említett hiányokért mindinkább kezdik a vezetőség felelőségét hangoztatni. . . ” A vállalatnak pedig a foglalkoztatottság és működésének zavartalansága érdekében kellett cselekednie. Ez azt jelentette, hogy az 1938. szeptember 13-át megelőzően jóváhagyott, illetve megkezdett beruházások egy részét, 431 ezer pengőt, a szerelőüzem építkezésére, míg másik részét – 852 000 pengőt – a 40, illetve 81 mm-es és a 15 cm-es lőszergyártás gépi berendezésére fordították. Szeptember 13-án újabb építkezésekre 768 000, a gépi berendezésekre 1 431 000 pengőt szavaztak meg. Kiegészítették ezt az összeget még 800 000 pengővel, hogy az ez ideig Hofherrgyárban folytatott lőszergyártást át tudják venni. Szeptember 16-án az előzetes terveket a MÁH jóváhagyta.

A beruházás nagyságát összességében az alábbiakban látható táblázat mutatja.⁵⁸⁰

Gépi berendezés gyarapodása 90 darab	1 431 000 P
Gyarapodás szeptember előtt	852 000 P
Gépi beruházások összértéke	2 283 000 P
Építkezésekre fordított összeg	768 000 P
Szeptember előtti ráfordítás	431 000 P
Hofherrnél gyártott lőszer gyártására megszavazva	800 000 P
Összesen:	4 282 000 P

1938 októberére a munkaerő kérdésben lényeges javulás nem állt be, 1937-es 3462 fő mindössze 3500-ra emelkedett.⁵⁸¹ Így a megrendelések növekvő tendenciája és a munkaerőhiány készítette a gyárat arra, hogy októberben újabb fegyvergyártó gépsorokat rendeljen meg. A HM ekkor nem elégedett meg egyszerűen a kapacitás növelésével. Új lehetőségek után kutattak, amit alátámasztani látszik a FÉG 1938. október 18-án kelt levele is. "Hivatkozással a törökbálinti gáztöltőállomás telepítése ügyében f. hó 3-án megtartott bizottsági tárgyalásra a különleges lőszergyártásra szolgáló épület tervrajzát és műszaki leírását . . ." megküldi a Hadianyag Gyárnak.⁵⁸² Röviddel később írják: "Egyben tisztelettel megjegyezni kívánjuk, mint a fentiekből is megállapítható, hogy a HM . . . kívánságát, hogy a törökbálinti üzemünk rakartárát a mindenkori kívánalmaknak bővítsük, szem előtt tartottuk."⁵⁸³

A gyár lehetőségeit növelte, hogy a magyarországi, "alakulóban levő" hadiipar nem minden esetben tudott eleget tenni a HM kívánságainak. Ezek közé tartozott a MÁVAG is, amely 30 000 darab 1936 M.40 mm-es gránát nyersanyagát határidőre nem szállította le.⁵⁸⁴

1938 végére a FÉG az alábbiakban felsorolt és jól kiépített részlegekkel rendelkezett:

Igazgatóság

Vezérigazgató	H. vezérigazgató
Kereskedelmi igazgató	Műszaki igazgató

Üzemek

Adogató	Fémcső és rúd
Agyfa	Fémöntőde
Bádorgos	Galvanizáló, festő, csiszoló
Csőgyártás	Gázgenerátor
Dekor	Gépgyártó
Fegyvercsavar	Hengermű
Fegyvercsiszoló	Idomszer
Fegyverösszeállító és elemző	Írányékgyártó és barnító
Fegyver tömeggyártó	Kád

Kísérleti készülékek
Kiskaliberű fegyver
Kovács edző
Központ-Fegyvergyár
Központ-Lampart
Központ-Tétény
Különfélék-Diesel
Laboratórium-Fegyvergyár
Laboratórium-Lampart
Lakatos- és bronzműhely
Lövedékgyártás
Minta- és rezsi asztalosműhely
Műszerész
Nyersedény
Petróleum cikkek
Pisztolygyártás-földszint

Pisztolygyártás-I. emelet
Pisztolygyártás-II. emelet
Pisztoly-összeállító
Pisztolytöltény gyártó
Prés
Rezsi
Szerszámjavító
Szerszám
Tokkészítő
Töltényhüvely-gyártó
Vadászpuska-gyártó
Vadászpuska-összeállító
Vadászpuskatöltény gyártó
Vasöntöde
Villanyszerelő
Zománcedény

Zománckád

Kereskedelmi Osztályok

Civilfegyver eladás
Csilláreladás
Export részleg
Fémeladás
Gépeladás

Honvédelmi eladás
Kádeladás
Készlet eladás
Lámpaeladás
Műszaki eladás

Zománceladás

Műszaki irodák

Fegyver előkalkuláció
Fegyvergyári munkairoda
Fegyverszerkezési iroda
Gépszerkezési iroda
Lampart iroda
Szerkezési rajztár

Utókalkuláció
Üzemtechnológiai iroda-FEG
Üzemtechnológiai iroda-Fémmű
Üzemtechnológiai iroda-Tétény
Üzemtechnológiai iroda-Zománccsiga
Zománc előkalkuláció

Zománccüzemi munkairoda

Könyvelés

Anyagkönyvelés
Ellenőrzés

Financkönyvelés
Részletkönyvelés

Üzemkönyvelés

Anyagraktárak

Agyfa
Lemez, edény
Faanyag

Fém
Kádlemez
Szerelési anyag

Fegyver- és rezsianyag	Tárcsa és acél
Festék, olaj, gép	Zománcanyag

Félkész- és készáru raktárak

Csillár	Lövedék
Csomagolóanyag	Nyersedény
Export edény	Nyerskád
Félkészáru	Puska
Fém félkészáru	Retesz
Géppuska fél- és készáru	Robbanóanyag
Kád	Üveg
Lámpa	Vasöntvény
	Zománcedény

Különfélék

Anyagbeszerzés	Orvosi iroda-Tétény
Deviza	Pénztár
Garázs-Fegyvergyár	Pénztárelenőrzés
Garázs-Lampart	Szállítási csoport
Irattár	Telefonközpont-FÉG
Leventeegylet	Telefonközpont-Lampart
Munkás és bériroda	Telefonközpont-Tétény
Orvosi iroda-FÉG	Titkárság
Orvosi iroda-Lampart	Városi lerakat
	Vám-részleg ⁵⁸⁵

A gyár 1938 végére jellemző állapotát az alábbi adatok tükrözik:

	1937	1938
Polgári forgalom	8,4 millió P	9,5 millió P
Katonai forgalom	3,9 millió P	11,5 millió P
Összforgalom	12,3 millió P	21,0 millió P
Készletek	15,3 millió P	16,2 millió P
Munkabérek	4,8 millió P	5,9 millió P
Munkáslétszám	3462	5697
Alkalmazott	321	361
Egy alkalmazottra jut	10,8 munkás	15,8 munkás ⁵⁸⁶

1938-ra átvitt, nem civil jellegű megrendelés

Új rendelés	18,6 millió P
Összesen	36,9 millió P
A megrendelésekből teljesítettek 1938-ban	55,5 millió P
A megrendelésekből 1939-re maradt	12,8 millió P-t
	42,7 millió P

A 42,7 milliós megrendelésből 21 millió az árkormánybiztos revíziója alá esett. A teljesítések elmaradása nagyban összefüggött a nyersanyaghiánnyal. Országosan, 1937-hez viszonyítva, a nyersanyagbehozatal 25,9%-kal csökkent.⁵⁸⁷ A hadiiparban is jelentkező válságjelenséget jól tükrözi, hogy 1938-ban a termelés 11%-kal maradt el az előző évitől. A FÉG-beruházás viszont, az 1935 decembere előtti beruházásokat is figyelembe véve, 21,1 millóra emelkedett.⁵⁸⁸

A beruházások és a forgalom ellenére 1938-ra a gyár veszteséget mutatott ki, ami különösen a kisztrésvényeseket érintette hátrányosan. Ezért a kisztrésvényesek egy csoportja vizsgálatot követelt, de ezeknek a gyár 200 pengő hallgatási pénzt fizetett. "Sem a kereskedelmi Törvény, sem pedig az alapszabályok nem írják elő – írja egy juttatásból kimaradt kisztrésvényes –, hogy a zsaroló álhírlapírók és hasonló egzisztenciák, mint alkalmi álrésvényesek, krupiéék, szabadságot fegyencek stb. *külön honorálandó elsőbbségi részvényesként kezelendők.*"⁵⁸⁹ Hasonló a helyzet 1939. május 9-én is, amikor beterjesztették az 1938-as zárszámadást. A felszólaló rámutatott arra, hogy a bevétel hét millió emelkedést mutat, míg a kiadások mindössze 3 milliót tesznek ki." A leírás sem olyan, hogy a részvényes ne várhatná haszonkimutatását és osztalék adását.⁵⁹⁰

Az 1939-ben közzétett, 1938-as évre vonatkozó mérleg jó példája annak a manipulációnak, ami a gyárakat általában jellemezte. A FÉG ebben az évben 3 480 000 P nyereséget mutatott ki az ún. intern, azaz belső mérlegben. Ebből különböző érték módosításokra, korrekciókra annyit vettek le, hogy 1 087 000 P maradt. Ugyancsak ennek terhére a régi beruházások leírása címén 588 000 pengőt, míg az újakra 900 000 pengőt számoltak el. Így az extern – külső – mérleg 401 000 P veszteséggel zárt, de ehhez hozzácsapták az 1937. évi 2 205 000 P veszteséget, s így a tényleges 3 480 000 pengő nyereségből 2 606 000 P veszteség lett. A kisztrésvényesek tiltakozása ellenére az igazgatóságnak 15 000 pengőt megszavaztak.⁵⁹¹

1938-ban a belföldi piac tehát lényegében nem változott. Az exportüzletekben a gyár jelentős eredményeket könyvelt el. Erőteljesebb fejlődést a tölténygyártás mutatott, amit a Felvidék visszacsatolásának tulajdonítottak. Ez a fejlődés azonban csak önmagunkhoz viszonyítva jelentős. Egészében a magyar gyáripar fejlődése lassú és egyenetlen, s messze elmaradt még a közepesen fejlett ipari államok mögött is.

A harmincas évek közepétől Magyarországon is jellemzővé vált az "irányított gazdaság", amely valójában az állammonopolista tendenciák megnyilvánulása volt. Ez megmutatkozott a Fegyvergyárnál is, amely több eset-

ben kikötötte, hogy csak abban az esetben hajlandó beruházni, ha az állam szavatolja, hogy hasonló jellegű üzem, gyár működési engedélyt nem kap. Ide sorolható Bornemissza Géza iparügyi miniszter kijelentése is, mely szerint ". . . komolyan foglalkozik az ipari zártszám bevezetésének és az ipari kényszerorganizációk megteremtésének gondolatával."⁵⁹²

1939-ben tovább növekedett a MÁH befolyása. A részvények 62,5%-át birtokolta, s mint a 8 nagybank egyike, pontosabban a legnagyobbika, akár saját tőkéjét, akár hitelintézeti érdekeltségét tekintjük, tevékenysége meghatározó volt. A mögötte álló 26 hitelintézettel, közel 64 millió pengő tőkeerejével és nem utolsósorban érdekeltsége a vas- és gépiparban a termelés egész folyamatára, az igazgatósági összetételre kihatott.⁵⁹³

1939-ben továbbra is napirenden maradt a beruházások kérdése, egyrészt, mert a szerződéseknek a gyár nem tett eleget, másrészt újabb igények léptek fel a HM részéről. A február 6-án kelt jelentésben már azt olvashatjuk, hogy a honvédelmi felkészültség terén a gyár olyan beruházásokat eszközölt, amelyek erejét felülmúlták. Három év alatt ez az összeg 13 millió tényleges kiadást jelentett és azon épületek megtartása, amelyektől a gyár jó áron szabadulni tudott volna, de a HM nyomására ettől el kellett tekintenie, újabb 1,5 millió kiesést eredményezett. A teher nagysága még jobban szembetűnik, ha rámutatunk arra, hogy a beruházásokhoz felvett milliók kamatbérére, 2 millió pengő, és az évi leírás is meghaladta a kétmilliót.

A gyár vezetői folyamatosan hivatkoztak a német példára, miszerint a nagyobb hadiberuházásokat ott a HM finanszírozza, vagy kamatmentes hitelt nyújt. Ezzel szemben Magyarországon a követelések emelkedő tendenciát mutatnak, szinte áttekinthetlenné lesznek. ". . . a jövőben pedig ezen országos érdekű teljesítmények elvégzésének szüksége mindinkább növekedni fog, – megfontolás tárgyává volna tehető az, hogy a Kincstár a vállalat finanszírozásában való megfelelő közreműködésével, vegyen részt annak irányításában."⁵⁹⁴ A beruházások várható módon szeptemberre sem oldódtak meg. Ismételten napirendre került a korábbiakban nem megvalósuló csappantyú- és gyutacsüzem létesítése, amelynek helyét Törökbálinton jelölték ki. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy egy ilyen üzem már működött az országban. Ez volt a Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár rt. magyaróvári üzeme, ez azonban a HM távoli terveit figyelembe véve kevésnek tűnt.

A tárgyaló felek megállapodtak abban, hogy a FÉG az új üzem létesítéséhez 1 500 000 P-t fog igényelni, amelyhez a Kincstár 20%-kal, de legfeljebb 300 000 pengővel hozzájárul. A Fegyvergyár kötelezte magát, hogy ezen megállapodás idején már meglevő 23 000 000-os megrendelés 2%-át,

azaz 460 000 pengőt ezen üzem beruházására fordítja. Elkülönült ettől a korábbiakban megrendelt, 5 millió P értékű, 15 cm-es löszergyártás kérdése, amelyhez a mondottakon felül 300 000 pengő értékű investíció kellett. Súlyosbította a helyzetet az iparügyi miniszter rendelete, amely az összes löszergyártó üzem részére az új hőkezelési eljárás bevezetését elrendelte. Ennek anyagi kihatása elérte a 400 000 pengőt. A présüzemre 500 000 pengőt kellett előirányozni, jöllehet a teljes kapacitást a HM nem kötötte le, viszont a civil termékeket háttérbe szorította.⁵⁹⁵

1939 szeptemberére a helyzet tovább romlott, mert a HM forszírozta a modernizálást, a termékek naprakész leszállítását, de fizetni vonakodott, vagy – különböző kifogásokkal – jelentős milliókkal hátralékban maradt.

Az év második felében a világpiacon áruk megemelkedtek és ugyancsak megrágultak a szállítási költségek. A továbblépés érdekében a gyár tárgyalni kezdett a kormányhatóságokkal. A megbeszéléseken jelen volt az Iparügyi-, Pénzügyi-, Külkereskedelmi Hivatal, Árkormánybiztosság és a Kincstár. A gyár azonban pénzügyi kérdésekben ígéretet nem kapott.⁵⁹⁶

Szeptember 21-én a Külkereskedelmi Hivatalhoz fordult a Fém-behozatali és Kereskedelmi kft., hogy 1000 tonna anyagot tudna lekötni a világpiacon, amennyiben a Nemzeti Bank a vételárhoz szükséges 310 000 dollárt kiutalja. Fellépett továbbá azzal az igénnyel, hogy a Pénzügyminisztérium fizesse ki az anyag árát akkor is, ha az a tengeren elsüllyed, vagy más államok zsákmánya lesz. Annyit értek, az Iparügyi Minisztérium hozzájárult ahhoz, hogy a vételnél kifizetésre kerülő ár és az Árkormánybiztosság által megállapított, 1939. aug. 26-án rögzített ár közötti különbséget a FÉG-nek átutalják, illetve az említett rögzített árakat a tényleges árakhoz igazítsák.⁵⁹⁷ A Külkereskedelmi Hivatal azonban észrevételezte, tehát nem is fogadta el az elkobzott áru térítésére vonatkozó követeléseket.⁵⁹⁸

A kereskedelem biztonsága továbbra is fő kérdés maradt, amit az események a vártnál hamarabb igazoltak. Ugyanis Amerikából útnak indítottak 185 tonna árut és a háború kitörése után vásárolt 800 tonnából 500 tonnát. Mindkét tételt az angol hatóságok Gibraltárban feltartóztatták és kirakatták. A lefoglalt 685 t-ből 185 t továbbszállítását a Contraband Officer saját hatáskörében engedélyezte, ugyanis ennek eladója egy angol cég volt. A visszamaradt 500 t-t bíróság hatáskörébe utalták és, hogy kedvező döntésre remény legyen, angol ügyvédet fogadtak, akinek tiszteletdíja nagyon magasnak bizonyult. Ez volt az egyik oka, hogy a FÉG kérte a magyar kormányt, hogy az angol kormánnyal kössenek megállapodást a szállítmányok zavartalanlásáért érdekében. Egyben kísérletet tettek arra, hogy a kirakás-, berakás-,

szállítás-, ügyvéd-, bíróság költségeit, mint áremelő tényezőket a HM és a civil lakosság felé továbbíták.

A fémkészlet csökkenése, az árak emelkedése, az új lehetőségek begugulása és nem utolsósorban a HM merevsége kilátástalanná tette a helyzetet. A termelés érdekében a gyár vezetősége a Minisztérium XVII. osztályához fordult és az állami tartalékokból 100 tonna nyersanyag kiutalását kérte. Súlyos feltételnek bizonyult, "hogy ha a gyár a megállapodott időben a kölcsönvett anyagot in natura nem tudná visszaadni az Iparügyi Minisztérium a cserét vételi üggyé alakítja, de az árkormánybiztosság az utánpótlási árat fogja megállapítani."⁵⁹⁹

A honvédelmi törvény (1939. II. tc.) bevezetésével a gyáraknak már csak a parancs végrehajtása maradt. Felsőbb rendelkezésre kellett beruházni, kapacitást növelni, nyersanyagot tárolni, gépi berendezést tartalékolni, szakmunkásgárdáról gondoskodni. A tervezetet Imrédy kormánya készítette elő, a Teleki kormány pedig elfogadtatta. Oly időben történt mindez, amelyről a Honi Ipar így nyilatkozott: "Az egymilliárdos közmunkák 40–50 százalékát már végrehajtották. Ha az államilag megindított nekilendülés üteme lassúbbodik, az ipari termelésben visszaesésnek kell beállani. Ilyen körülmények között, téves befektetésnek (Kapital-fehlleitung) bizonyulnának a további beruházások." Megállapították, hogy a fogyasztás egyes szektorain még mindig nagy a rés ". . . a termelési kapacitás és a szükségleti lehetőségek között."⁶⁰⁰

1939. szeptember 1-én Lengyelország lerohanásával a világháború kezdetét vette. A hadiüzemekben a katonai parancsnokok megjelentek, és minden 14 és 70 év közötti alkalmazottat köteleztek arra, hogy szolgálati viszonyukat ne mondják fel. Bár szeptember 13-án Magyarország nem hadviselő államnak nyilvánította magát, két nappal később a gyári munkászázlójak felállítására is sor került. A második világháború kirobbanása Magyarországot is nagyarányú fegyverkezés állapotában találta. A kapkodás azonban világosan megmutatkozott, és joggal megállapíthatták már 1938 végén, hogy a mozgósítási munkákkal Magyarország elkésztett. Tömegesen növekedett a hadiüzemmé nyilvánított kis vállalatok száma. A tulajdonosok így szerettek volna nyersanyaghoz jutni és a munkásaikat mentesíteni. A nagyarányú katonai behívások azonban megelőzték a hadiüzemmé nyilváníást, és így gyárak egy része munkás nélkül maradt, annak ellenére, hogy megfelel a valóságnak ". . . egyelőre még részben szerényebb igényű kárpátaljai lakossággal olcsó munkaerőhöz jutottunk."⁶⁰¹ A nyersanyag beszerzését tervszerűtlenség jellemezte, ami esetenként 20–50%-os felárat jelentett.

A katonai vezetés a gondok enyhítését a polgári igények teljes kikapcsolásával akarta megoldani, míg mások a Szovjetunióval kívánták az üzleti kapcsolatot kibővíteni, amelyet elvben lehetővé tett az, hogy szeptember 23-án a két állam között a diplomáciai kapcsolat helyreállt.⁶⁰² 1939 végére a nyersanyag kérdése normalizálódott. Az OIT – Országos Ipari Tanács – és az LHT – Legfelső Honvédelmi Tanács –, ha átmeneti irdőre is, de kezdett alkalmazkodni a kialakult helyzethez. Ezt tükrözi Werth Henrik felszólalása is az LHT 1939. december 18-án megtartott ülésén, mely szerint ”. . . a magyar ipar jelenleg szervezési téren, gyártás tekintetében pedig főleg a lőszeripar tekintetében, a mozgósítás állapotában van.”⁶⁰³ Közölte, hogy a XVII. osztályból három osztályt kívánnak szervezni. Az *a* osztályt szervezési és hadiipari munkák irányítására, a *b* osztályt üzemmozgósításra, míg a *c* osztályt a nyersanyag beszerzésére. Zászlajára tűzte a külföldtől mentes hadianyaggyártás megszervezését és a több hónapos tartalék megvalósítását. Az irreális elképzeléseket átva jelentette ki Teleki: ”. . . Magyarországon jelenleg két kormányzati apparátus és két kormányzat van: az egyik a törvényes, másik a közigazgatás majdnem minden ágára kiterjedő katonai kormányzat, amelynek működését a törvényes kormányzat áttekinteni és ellenőrizni nem tudja.”⁶⁰⁴

Kétségtelen eredményként könyvelték el, hogy 1939-ben az ipari termelés 21%-kal emelkedett, és egyre több munkás kezdte meg tevékenységét az iparban. A munkások számának növekedése tette lehetővé a FÉG-nél is, hogy a három műszakot általánossá tegyék, sőt 10 alvállalkozót is bekapcsoljanak a termelésbe.⁶⁰⁵ A termékek sokféleségét mutatja – a kutatási területünket érintően – nagy fontossággal bíró lőszer táblázat is. 1938–1939-ben az alábbi típusok gyártása volt folyamatban.⁶⁰⁶

1. 1936 M. 20 mm-es repeszgránát töltény
2. 1936 M. 20 mm-es páncélgránát töltény fényjelzővel, vagy fényjelző nélkül
3. 1936 M. 20 mm-es pót repeszgránát töltény
4. 1936 M. 20 mm-es pót páncélgránát töltény fényjelzővel
5. 1936 M. 20 mm-es pót páncélgránát töltény
6. 1936 M. 20 mm-es vaktöltény
7. 1936 M. 20 mm-es gyakorló repeszgránát töltény
8. 1936 M. 20 mm-es gyakorló páncélgránát töltény
9. 1936 M. 25 mm-es betétcsöves töltény
10. 1936 M. 37 mm-es repeszgránát töltény
11. 1936 M. 37 mm-es páncélgránát töltény
12. 1936 M. 37 mm-es pót repeszgránát töltény
13. 1936 M. 37 mm-es pót páncélgránát töltény fényjelzővel
14. 1936 M. 37 mm-es vaktöltény

15. 1936 M. 37 mm-es gyakorló repeszgránát töltény
16. 1936 M. 37 mm-es gyakorló páncélgránát töltény
17. 1936 M. 40 mm-es légvédelmi repeszgránát töltény
- 17a. 1939 M. 40 mm-es légvédelmi repeszgránát töltény
18. 1936 M. 40 mm-es légvédelmi páncélgránát töltény
19. 1936 M. 40 mm-es légvédelmi vaktöltény
20. 1936 M. 40 mm-es légvédelmi gyakorló repeszgránát töltény
21. 1936 M. 40 mm-es légvédelmi pót repeszgránát töltény
22. 1937 M. 40 mm-es harckocsi repeszgránát töltény
23. 1937 M. 40 mm-es harckocsi páncélgránát töltény
24. 1937 M. 40 mm-es harckocsi vaktöltény
25. 1937 M. 40 mm-es harckocsi gyakorló gránátöltény
26. 1937 M. 40 mm-es harckocsi pót repeszgránát töltény
27. 1939 M. 50 mm-es aknagránát
28. 1939 M. 50 mm-es pót aknagránát
29. 1939 M. 50 mm-es gyakorló aknagránát
30. 1936 M. 81 mm-es aknagránát
31. 1936 M. 81 mm-es gyakorló aknagránát
32. 1936 M. 81 mm-es hegyes pót aknagránát
33. 1933 M. 7,5 cm-es repeszgránát töltény
34. 1933/35 M. 7,5 cm-es időzithető repeszgránát töltény
35. 1934/35 M. 7,5 cm-es páncélgránát töltény
36. 1933 M. 7,5 cm-es kartács
37. 1933/35 M. 7,5 cm-es gyakorló repeszgránát töltény
38. 1915/33 M. 7,5 cm-es vaktöltény
39. 1933 M. 7,5 cm-es hegyes pótlövedék
40. 1933 M. 8 mm-es repeszgránát töltény
41. 1933/35 M. 8 cm-es időzithető repeszgránát töltény
42. 1934/35 M. 8 cm-es páncélgránát töltény
43. 1933 M. 8 cm-es kartács
44. 1933/35 M. 8 cm-es gyakorló repeszgránát töltény
45. 1916/33 M. 8 cm-es vaktöltény
46. 1933 M. 8 cm-es hegyes pótlövedék
47. 1914 gy/29 M. 8 cm-es légvédelmi gránátöltény
48. 1914 gy/29 M. 8 cm-es légvédelmi lögyakorlati gránátöltény
49. 1914 gy/29 M. 8 cm-es légvédelmi gyakorló gránátöltény
50. 1914 M. 8 cm-es hegyes pótlövedék töltény
51. 1914/29 M. 8 cm-es gránátöltény
52. 1929/32 M. 8 cm-es légvédelmi repeszgránát töltény
53. 1929/35 M. 8 cm-es légvédelmi páncélgránát töltény
- 53a. 1929/35 M. 8 cm-es légvédelmi páncélgránát pótlövedék
54. 1929/32 M. 8 cm-es csökkentett töltetű légvédelmi pót-páncélgránát töltény
55. 1929/32 M. 8 cm-es lögyakorlati légvédelmi repeszgránát töltény
56. 1929/32 M. 8 cm-es villanóelegyes légvédelmi repeszgránát töltény
57. 1929 M. 8 cm-es kartács
58. 1929/33 M. 8 cm-es vaktöltény

59.	1929/33 M.	8 cm-es	csökkentett töltetű légvédelmi repeszgránát töltény
60.	1929/32 M.	8 cm-es	gyakorló légvédelmi repeszgránát töltény
61.	1929 M.	8 cm-es	hegyes pótlövedék töltény
62.	1933 M.	10 cm-es	repszgránát töltény
63.	1934 M.	10 cm-es	romboló gránátöltény
64.	1933/35 M.	10 cm-es	időzíthető repeszgránát töltény
65.	1933 M.	10 cm-es	ködgránát töltény
66.	1933 M.	10 cm-es	gránát töltény
67.	1933 M.	10 cm-es	kartács
68.	1914/33 M.	10 cm-es	vaköltény
69.	1933/35 M.	10 cm-es	gyakorló repeszgránát töltény
70.	1933 M.	10 cm-es	hegyes pótlövedék
71.	1933 M.	10,5 cm-es	repszgránát töltény
71/a.	1938/33 M.	10,5 cm-es	repszgránát töltény
72.	1933/35 M.	10,5 cm-es	időzíthető repeszgránát töltény
73.	1933 M.	10,5 cm-es	gránát töltény
74.	1933/35 M.	10,5 cm-es	gyakorló repeszgránát töltény
75.	1933 M.	10,5 cm-es	hegyes pótlövedék
75/a.	1938/34 M.	10,5 cm-es	romboló gránátöltény
75/b.	1938/34 M.	10,5 cm-es	romboló gránát pótlövedék
76.	1933 M.	15 cm-es	repszgránát 1914/44 M. hüvelytölténnyel
77.	1933 M.	15 cm-es	repszgránát 1931 M. szelencetöltettel
78.	1933 M.	15 cm-es	repszgránát 1915/33 M. hüvelytölténnyel
79.	1934 M.	15 cm-es	rombológránát 1914/33 M. hüvelytölténnyel
80.	1934 M.	15 cm-es	rombológránát 1931 M. szelencetöltettel
81.	1934 M.	15 cm-es	rombológránát 1915/33 M. hüvelytölténnyel
82.	1933/35 M.	15 cm-es	időzíthető repeszgránát 1914/33 M. hüvelytölténnyel
83.	1933/35 M.	15 cm-es	időzíthető repeszgránát 1931 M. szelencetöltettel
84.	1933/35 M.	15 cm-es	időzíthető repeszgránát 1915/33 M. hüvelytölténnyel
85.	1933 M.	15 cm-es	ködgránát 1914/33 M. hüvelytölténnyel
86.	1933 M.	15 cm-es	ködgránát 1931 M. szelencetöltettel
87.	1933 M.	15 cm-es	ködgránát 1915/33 M. hüvelytölténnyel
88.	1933 M.	15 cm-es	m. gránát 1914/33 M. hüvelytölténnyel
89.	1933 M.	15 cm-es	m. gránát 1931 M. szelencetöltettel
90.	1933 M.	15 cm-es	m. gránát 1915/33 M. hüvelytölténnyel
91.	1933 M.	15 cm-es	kartács 1914/33 M. hüvelytölténnyel
92.	1933 M.	15 cm-es	kartács 1931 M. szelencetöltettel
93.	1933 M.	15 cm-es	kartács 1915/33 M. hüvelytölténnyel
94.	1933/35 M.	15 cm-es	gyakorló repeszgránát 1914/33 M. hüvelytölténnyel
95.	1933/35 M.	15 cm-es	gyakorló repeszgránát 1931 M. szelencetöltettel
96.	1933/35 M.	15 cm-es	gyakorló repeszgránát 1915/33 M. hüvelytölténnyel
97.	1933/M.	15 cm-es	hegyes pótlövedék 1914/33 M. hüvelytölténnyel
98.	1933 M.	15 cm-es	hegyes pótlövedék 1931 M. szelencetöltettel
99.	1933 M.	15 cm-es	hegyes pótlövedék 1915/33 M. hüvelytölténnyel
100.	1934 M.	30,5 cm-es	romboló gránát

Éles gyűjtők

101.	1933 M.	pillantgyűjtő
102.	1933 M.	fenékgyűjtő
103.	1935 M.	fenékgyűjtő
104.	1935 M.	kettősgyűjtő
105.	1936/20 M.	pillanatgyűjtő
107.	1936/20 M.	fenékgyűjtő fényjelzővel
108.	1936/20 M.	fenékgyűjtő fényjelző nélkül
109.	1936/37 M.	pillanatgyűjtő
110.	1936 M.	fenékgyűjtő
111.	1936/40 M.	pillanatgyűjtő
112.	1936/40 M.	fenékgyűjtő
113.	1936 M.	gránát pillanatgyűjtő
114.	1932 M.	óraműves gyűjtő
115.	1932 M.	lőgyakorlati óraműves gyűjtő
116.	1929 M.	gránát kettősgyűjtő
117.	1929/a M.	srapnel kettős gyűjtő
118.	1929 M.	légvédelmi gyűjtő
119.	1939 M.	aknagránát pillanatgyűjtő
120.	1939/40 M.	pillanatgyűjtő
121.	1938/40 M.	pillanatgyűjtő
122.	1933/2 M.	bombagyűjtő ⁶⁰⁷

A megrendelések nagyságát mutatja az 1939. november 30-án kelt jelentés is. Ekkor ez 61 161 866 pengőt tett ki, de ebben nem volt benne az 1936-ban kiadott 120 000 puska megrendeléséből még le nem szállított 75 000 darab ellenértéke, vagyis 7 050 000 pengő. Hozzá kell venni még az augusztus 14-én ideiglenesen felfüggesztett lőszermegrendelés 6 929 566 P-jét, s így a fentebb megölt összeg 13 és fél millióval növekszik.⁶⁰⁸

A termelés felgyorsulása, a több műszak bevezetése a gépi berendezés fokozottabb igénybevételét és kopását jelentette. A HM azonban hallani sem akart arról, hogy a 7 és fél %-os leírás helyett 15 %-os leírást számoljon el.⁶⁰⁹

1939-ben lezárult a vállalat 4 éves újjászervezésének időszaka, ami a belső szerkezet átalakítását és a koncepció megváltozását is eredményezte. A régi Fegyver-, illetve Lámpagyárnál elvi megfontolásokból kialakult téves értelmezésű "beruházás" fogalmát újraértékelték, vagyis az investíciók jelentős részét az új felfogásnak megfelelően költségzsámbla terhére leírták. A régi gyár az alapos felújításokat és a modernizálás költségeit is beruházásként aktíválta, sőt a külföldről beszerzett gépek vám-, adó- és fuvarkihatásait, tehát a gépek értékét nem emelő tényezőket is. Ezeket 1939 végére szintén leírták.

A "beruházás" új fogalma azt jelentette, hogy a könyvérték 12,7 millióval lett kevesebb, de a reális helyzet feltárása a vállalat belső erősítése érdekében történt. Ugyancsak sikerült fokozatosan megszabadulni a fúziókor keletkező tehertől, amely a készletek 1 142 000 pengős túlértékelésében jelentkezett. A fúzió óta eltelt időben, de különösen 1939-ben nagy gondot fordítottak a gépek, épületek, utak és más berendezések karbantartására, sőt a következő évek tehermentesítése érdekében az olyan berendezési tárgyak javítását, felújítását, illetve szükség szerinti cseréjét is elvégezték, amelyek még a pillanatnyi igényeknek megfeleltek.

1940 áprilisában – amikor az 1939. üzletévet zárták, és a katonai megrendelések körüli gondokat körvonalazták – már jelezték ". . . arra is törekszünk, hogy polgári cikkeink gyártását alapjaiban megerősítsük és tovább kiépítsük."⁶¹⁰ Központi kérdéssé lett, hogy a Fémüzemet sokkal nagyobb mértékben állítsák be az alumínium és a könnyűfémek termelésére. Látták, hogy a polgári cikkek közül is a szerszámgépek a legfejlődőképesebbek, ezért géposztályaik nagy részét olyan munkagépek gyártására tartották fenn, amelyekkel a saját gépparkot tudják erősíteni. "Ezzel elsősorban azt kívántuk elérni, hogy a H.M. – rendelések alábbhagyása esetén abban a helyzetben legyünk, hogy a polgári gyártást, erősebb mértékben, jól felszerelt és modernizált üzemekben vegyük fel."⁶¹¹ A vezetés úgy látta, hogy mindezt gazdaságosabbá lehetne tenni, ha a gyár saját üzemi tőkével rendelkezne.

Az általános elvi megállapításokon túlmenően a lényegesebb változások az üzem műszaki életében az alábbiakban foglalhatók össze.

A Soroksári úti telep lőszergyártása az év első felében csökkenő irányzatot mutatott, de szeptembertől kezdve, az 1939-ben létesített bővítéssel együtt, teljes kihasználással dolgozott. Az 1938-ban elhatározott és 1939 szeptemberében megvalósult bővítésekkel a fokozottabb követelményeknek is eleget tudtak tenni. A fegyvergyártási részleg az év közepére érte el teljesítőképességének maximumát, és ismét megindult a puskagyártás, amelynek előállítására nyolc évig szünetelt. Az új szerszám- és idomszerműhelyek, edzőberendezések tették lehetővé, hogy az új készítmények világszínponton álljanak. A civilegyverek gyártásában is felújítottak korábbi sikeres típusokat, de a szükségletek kielégítését a katonai megrendelések erősen befolyásolták. A lőszer- és fegyvergyártással kapcsolatos segédüzemek már nem tudták szervesen megoldani a növekvő feladatokat, ezért egy új műhely építését kezdték meg.

A kőbányai telepen a Hengermű és a zománcmű, további sikeres műszaki újításokkal nemcsak a gyártást tette olcsóbbá, hanem egyes anyagok

esetében sikerült függetlenedni a nemzetközi piactól. Lényegében a török-bálinti üzemre is elmondható, hogy termelése csak az év második felében érte el a maximumot.

A termelés növekedése nem választható el a forgalom alakulásától. A Felvidék visszacsatolása az üzleti életre kihatott, de a lehetőségeket csak részben használták ki, mert a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű rt. a szükséges anyagot csak korlátozott mértékben tudta leszállítani. A győri program felgyorsítása, vagyis az a döntés, hogy azt 1940. augusztus 1-ig be kell fejezni, és ezzel egyidőben a közvetlen katonai kiadások 800 millióra való felemelése a FÉG évvégi eredményeiben is tükröződött.

A forgalom változásai 1937 és 1939 között:

	1937	1938	1939
Civilforgalom	8,4 millió	9,5 millió	9,8 millió
Katonai forgalom	3,9 millió	11,5 millió	36,2 millió
Összesen:	12,3 millió	21,00 millió	46,00 millió

Ezen belül az exportforgalom 1 700 000 P-ről 1 250 000 P-re esett vissza. A kép pontosításához tartozik annak kihangsúlyozása, hogy a gyár mindezt alvállalkozókkal együtt érte el.⁶¹²

HM megrendelések	42,7 millió	44,1 millió
------------------	-------------	-------------

1937 és 1938-ban azösszmegrendelés tehát 86,8 millió pengőt tett ki, amelyből a hadügy 5,1 milliót később törölt. Növekedtek a beruházások is, bár annak mértéke különösen nagyak nem mondható. 1939-ben 3,6 millió P volt, amivel a beruházások összege elérte a 24,7 millió pengőt.⁶¹³

Adósságok alakulása	1938	1939
	2,7 millió	11 millió

1938-ban a HM még 2,2 millió követelésben volt, 1939-ben 4,4 millióval tartozott. A magánadósok listáján 3,2 millió szerepel, a külföldi tartozások 1,4 millióra visszaestek.

Készletek értéke	16,2 millió	21 millió
Felvett hitelek	28,9 millió	34,1 millió ⁶¹⁴
Munkabérek alakulása:	5,9 millió	11,4 millió
Munkáslétszám	5697	9183

Alkalmazottak száma	361	395
Egy alkalmazottra eső munkás	15,8	23,2

A vállalat 1935 és 1939 között a rezsín felül megkereste kamatterhét. Ez 1935-ben 1,6 millió, 1939-ben 2,7 millió volt.⁶¹⁵

1939-ben már érezte hatását a zsidórendelet. Felsőbb utasításra készült kimutatás a gyár összetételében beállt változást már mutatja.

	1939. június 30.	1939. november 30.
Keresztények száma az igazgatóságban	72,8%	76,9%
Üzemekben	96,27%	96,56%

A közölt adatok egyaránt mutatják, hogy a rendelet hatására a keresztények számaránya elsősorban a vezetésben növekedett. Az arányok megváltoztatása nem volt könnyű, mivel a távozottak legtöbbször nagy hazai és nemzetközi tekintélynek örvendtek.⁶¹⁶

1935 és 1939 között a vállalat életében a legfontosabb mutatókat az alábbiak szerint alakították ki:

	1935	1936	1937	1938	1939
Ingtalanok értéke	4 212 330	6 026 573	7 306 336	8 386 340	8 895 435
Gépek, felszerelések	6 864 265	9 255 886	12 001 976	12 705 081	15 826 204
Részvénytőke	5 440 000	5 440 000	5 440 000	5 440 000	5 440 000
Értékcsökkenési tartalék	4 070 434	4 658 100	5 246 100	6 734 333	9 865 804
Veszteségnyereség	854 784	486 188	2 205 408	400 941	⁶¹⁷ 363 484

A tényleges helyzetet világosabban tükrözi, ha rámutatunk arra, hogy 1939-ben a vállalat gesztíós nyeresége 10 855 000 P volt az 1938-ban kimutatott 3 480 000 pengővel szemben. Ugyanakkor az extern mérleg a helyesbítések, leírások, árfolyam-különbözetek korrigálása után 3 669 000 P-re alakult. A tervezet szerint 1 063 000 pengő nyereséget kívántak kimutatni, de mire nyomtatásban is megjelent, a nyereség 363 484 P-re csökkent, s így még 1939-ben sem fizettek nyereséget.⁶¹⁸ 1935 és 1939 között a gyár vezetésében a változás elenyészőnek mondható. Mint erre már utaltunk, az igazgatósági tagok között 1935-ben az alábbiakat találjuk: Harkányi Jánost, Sci-

tovszky Tibort, Bláthy Ottó Tituszt, Bud Jánost, Egry Aurélt, Hazai Samut, Kelemen Ernőt, Perényi Istvánt, Szinyei Merse Istvánt. 1936-ban változás nem volt. 1939-ben Harkányi Jánost Niamessny Mihály, míg Bláthy Ottó Tituszt Gerlóczy Gyula váltotta fel. Származása miatt csak Bláthy vonult vissza, Egry, Hazai és Perényi, nem különben Ullmann István, valamint a kereskedelmi igazgató, Sugár S. Péter még megmaradt beosztásában.⁶¹⁹

JEGYZETEK

497. Az előzményeket lásd: *Temesváry Ferenc*, Fejezetek a Magyar Fegyvergyá történetéből I–IV. Folia Historica (a továbbiakban FH) 5–6 (1977–1978) 139–176., 161–190., FH 9 (1981) 115–190., illetve FH 11 (1983) 134–203
498. Frommer távozásakor szükségesnek tartjuk ismételten hangsúlyozni, hogy a magyar konstruktőrök legnagyobbika volt. 1896-ban lépett a Fegyvergyárba, mint cégvezető. 1903-ban igazgatói, 1915. február 23-án vezérigazgatói kinevezést kapott. 1919. március 4-én lemondott, de 1920. június 15-én ismét elfoglalta régi helyét, s azt 1935. nov. 1-ig megtartotta. Évi nyugdíja 54 000 pengő volt. Nyugellátásának feltételeit 1929. február 28-án igazgatói ülés hagyta jóvá. Nyugdíjba távozásakor 65 belföldi szabadalom tulajdonosa, külföldi bejegyzéseinek száma viszont elérte a 660-at. A gyár 1930 és 35 között átvállalta a szabadalmi díjak befizetését, ami évi 100 000 pengő megterhelést jelentett. Az új vezetést Frommer szabadalmait felülvizsgálta, területileg szűkítette, egy részét nem hosszabbította meg. Frommer évtizedes gyakorlatra hivatkozva bejelentette, hogy a határozatot nem fogadja el, s amennyiben a szabadalmi bejegyzés elmulasztása miatt hátrányt szenvedne, a vállalattal szemben kárigényét érvényesíteni fogja. Tényvázlat; A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Részvénytársaság és Frommer Rudolf ny. vezérigazgató között felmerült differenciák tárgyában 1936. jan. 24. Országos Levéltár (a továbbiakban OL.) Magyar Általános Hitelbank (MÁH) Iratai. Ipari Osztály. Z–58, 41. cs. Nyugdíjpénztár ügyei. 147. d.
499. Bethlen 1926-ban elhangzott beszédét idézi: *Dombrády Lóránd*, Adalékok a magyar uralkodóosztályok katonapolitikájához (1927–1936) Hadtörténelmi Közlemények XXIV (1977)9.
500. Uo. 17.
501. *Berend T. Iván – Ránki György*, Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában 1933–1944 (Budapest 1958)10.
502. Előzményként kell tekinteni az 1935. szeptember 6-án kelt megállapodást. Ezzel részletesebben foglalkoztunk a IV. fejezet 474–482 közötti jegyzetekben. A jelen szerződés kiegészítő része az 1935-ös megállapodásnak. Első változata 1936 áprilisában tűnik fel, de pontosabb megfogalmazása május 5-én, illetve 29-én következett be. OL. MÁH. Z.58. Ipari Osztály iratai. 36. cs. Szerződéstervezetek. 140. d.
503. Uo.
504. Uo.
505. Megjegyezni kívánom, hogy a szerződéstervezetet csak hitelesített másolatban láttam. Jóváhagyását a későbbi évek hivatkozásai igazolják.
506. Jelentés a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár R.T. 1935. december 31-i mérlegének és ügyvitelének revíziójáról. OL. MÁH. Z–58. Ipari Osztály Iratai. 38. cs. Könyvelés. 142. d.

507. A Weiss Manfréd Ipartelep a harmincas évek közepén a HM biztatására hozta létre a WM Repülőgép- és Motorgyár Rt.-ot. A motorok mellett elsősorban sárkányrepülők gyártására rendezkedett be. Ebben az irányban fejlesztett a MÁVAG is. 1935-től indult fejlődésnek a Danuvia, amely 1920. június 6-án alakult. Nagymértékben növekedett a gyár ingatlan vagyona. Gépi berendezését ötszörösére fejlesztette. Csak 1936-ban 101 új gépet vásárolt, s ebből 56-ot az ismert gyáros, Loewe szállított. Gáspár Ferenc – Mann Miklós, Danuvia Központi Szerszám- és Készülékgyár Története 1920–1970 (Budapest 1971) 30–31.
508. 1935. évi jelentés. . . i.m. (506) 28.
509. Feljegyzés a FÉG R.t. ügyében a Magyar Általános Hitelbank helyiségeiben 1935. december hó 27-én tartott megbeszélésről. OL. MÁH. Z–58. Munkaügyi Osztály Iratai. 41. cs. 143. d.
510. Feljegyzés Weiss Alfonz báróval folytatott 1935. szeptember 2-i megbeszélésről. Uo. 36. cs. Feljegyzések, előterjesztések. 140. d.
511. Feljegyzés a MÁH helyiségeiben 1935. dec. 19-én tartott megbeszélésről. 1935. dec. 21. Uo.
512. Feljegyzés a WM-el létesítendő megállapodások tárgyában folytatott megbeszélésekről. 1936. június 17. Uo.
513. Uo.
514. A HM viszonylag nagy területeket engedett át a tulajdonjog megtartásával. A bérleményért úri jog címén jelképes összeget, 10 aranykoronát kellett fizetni.
515. Jegyzőkönyv 1935. II. 21. Uo. 36. cs. Szerződéstervezetek – Általános feljegyzések 140. d.
516. Idézi: *Berend T. Iván – Szuhay Miklós, A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944* (Budapest 1978) 240.
517. 1936. január 6-án kelt levél dr. Fabinyi Tihámér pénzügyminiszternek. OL. MÁH. Z–58. 36. cs. Szerződéstervezetek – Megállapodások. 140. d.
518. 1936. március 5-én kelt levél a Honvédelmi Minisztérium 1/c osztályának, valamint levél a nagyméltóságú m. kir. Honvédelmi Minisztériumnak 1936. április 16. OL. FÉG. Z–466–12. cs. Titkársági Iratok – levelezés. 118. d.
519. Investíciós jelentés összefoglaló feljegyzése. 1937. június 17-én. OL. MÁH. Z–58. 36. cs. Vizsgálati jelentések. 140. d.
520. Feljegyzés a zománckartell tárgyában 1936. április 22., valamint 1936. július 23. Uo. Általános feljegyzések. 140. d. Megjegyzem, hogy egyre gyakoribb az olyan kartell, amelynek működését bebizonyítani nem lehet. ". . . mert a kartelltagok olyan megállapodást kötnek egymással, amelyből kizárják a kartell jellegű, sőt gyakran olyan a megállapodás, mintha nem is volna megállapodás." Idézi a Magyar Pénzügy 1936. november 7-i cikkét Berend T. Iván – Ránki György i.m. (504) 101.
521. Jelentés a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár R.t. 1936. december 31-i mérlegének megvizsgálásáról. 32. OL. MÁH. Z–58–38. cs. Könyvelés. 142. d.

522. *Stromfeld Ferenc*, Gyáriparunk 1936-ban. Honi Ipar XXX (1937. január 14) 8.
523. 1936. évi jelentés i.m. (521) 7., 50. 52–56.
524. Uo.
525. Megjegyezzük, hogy adatunk eltérést mutat a korábban közölt 1935. évi adatoktól. Ennek oka, hogy ezúttal nem az évi átlagot, hanem a december 31-én mutatkozó tényleges helyzetet közlik. Uo. 49.
526. Jegyzőkönyv a FÉG Részvénytársaság 1936. évi szeptember hó 22-i igazgatósági üléséről. 2. OL. MÁH. Z–58. 35. cs. Jegyzőkönyvek–előkészítő iratok 1935–1945. 138. d.
527. Uo. 3. Ebben a beosztásban Ullmann megmaradt 1942. március 20-ig. Távozása származásával függött össze. Amikor 1945. május 4-én visszatért a gyárhoz úgy fogalmaztak, hogy 1942-ben "öntudatos magatartása miatt" távozott. Frommel Rudolf fia, István 1938. XII. 22-én kényszerült a gyárat hasonló okok miatt elhagyni. OL. MÁH. Z–58. Személyzeti ügyek. 144. d.
528. FÉG üzleti jelentés és zárszámadás az 1936. üzletéről (Budapest 1937) 5.
529. Jegyzőkönyv a FÉG Rt. igazgatóságának 1938. aug. 31-én MÁH helyiségeiben megtartott üléséről. Beszámoló az 1937. évről. 1. Uo. 35. cs. Jegyzőkönyvek–előkészítő iratok. 139. d.
530. Uo.
531. OL. FÉG. Z–466. 1. cs. 20. d.
532. Megjegyzem, hogy a kartell megállapodásokból az állam is megfelelő hasznot húzott. Ugyanis az 1933. évi 6100 M.E. rendelet 8.5-a illetékkötelezettség alá vonta. Ez 0,5% volt, de nem lehetett kevesebb mint évi 1200 pengő. Szentkláray János, A kartellek illetéke. Illetékügyi Közlöny XII (1937) április 2. A mondottakat vö. FÉG iratok uo. (531) 21. d.
533. Beszámoló az 1937. évről. I.m. (529) 2.
534. Uo. 7. Súlyosan érintette a gyárat a kontingens, mert Olaszországban csak a bassanói gyárban folyt lemezkád előállítás, de nyersanyaghiány miatt a termelés alacsony szinten mozgott. A piacokon ezen árucikkból hiány mutatkozott. Megjegyzem, hogy a gyár életében a külföldi üzemfelállítás gondolata is felmerült. Már 1935 novemberében olasz és argentin megrendelés tárgyában folytattak megbeszéléseket. Az argentin megrendelés célja egy lőszergyár felállítása, amely nemcsak Argentínát, hanem Dél-Amerika nagy részét – a németek által már "monopolizált" Brazília kivételével – ellátná. Feljegyzés az olasz export tárgyában. 1936. április 2. OL. MÁH. Z–58. 36. cs. Ügyvezető Igazgatóság Iratai. 140. d., és Feljegyzés az argentinai üzlet tárgyában. 1935. dec. 21. A megrendeléshez kapcsolódott volna egy fegyvergyár is, amely az 1935 M. puskák és a 9 mm-es pisztolyok gyártására rendezkedett volna be. Ezt a létesítményt 15 millió svájci frankra tervezték. A tárgyalásokon Bartha tábornok kijelentette, hogy hozzájárulását csak abban az esetben adja, "... ha annak keresztülvitele az ország nyersanyag szükségletét nem gyengíti." Uo.

535. Beszámoló az 1937. évről . . . i.m. (529)5.
536. Megjegyzem, hogy a fúzió alkalmával a raktárkészlet 31 db volt. 1937 végéig ebből 21-et eladtak.
537. Az új típusú pisztoly eltérése megmutatkozott a száznál, amely nincs bilincsel lezárva, a zár és a szár egy darabból készült, a csófar vastagabb. A biztosításon kisebb változtatást eszközöltek.
538. OL. MÁH. Z-58. i.m. 36. cs. 140. d.
539. OL. FÉG. Ipari Osztály Iratai, Z-470. 17. cs. 33. d.
540. *Berend T. Iván – Ránki György*, Magyarország gyáripára . . . i.m. (501)
541. 1937. június 17-én kelt jelentés. OL. MÁH. Z-58. Ipari Osztály Iratai. 36. cs. Vizsgálati jelentések. 140. d.
542. Jelentés a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár R.T. 1937. december 31-i mérlegének megvizsgálásáról. Budapest 1938. júl. 19. Uo. 38. cs. 142. d. 29-33. A mondottakat vö. Vajda György levele Ullmann Istvánhoz 1937. szept. 29. Uo.
543. Más adatok szerint a veszteség 2 605 000 P volt és felmerült az alaptőke 50%-os lebélyegzése. Elálltak ettől, mondván: a tőzsdei árfolyamokra erősen kihatna és a részvényt piacot károsan befolyásolná.
544. A vállalat érdekeltségi körébe tartozó Erőtelepek R.t. és a Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár R.t. gazdasági helyzete és forgalma lényegében az 1936. évi helyzetet tükrözik. A mondottakat vö. i.m. 2-3. mellékletével. Megjegyezni kívánom, hogy az említett jelentés 33. oldalán a nettó eladási forgalom 16 000 000 P, míg a 19. számú mellékleten 12 301 000 P van feltüntetve, azzal a megjelöléssel, hogy ebből külföldi forgalomra 2 495 000 pengő jut.
545. Uo. 6/4 melléklet.
546. Uo. 7/1-2 melléklet. Figyelmet érdemel, hogy ebben az évben a gyár 16 000 pengőt költött a rendelőszoba fenntartására, dupláját a megelőző évhez viszonyítva. Uo. 14/2. melléklet.
547. OL. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. Z-1072 Titkársági Iratok, 2. cs. 25. d. Anyagunk közlésekor minden gyártási cikk bemutatására természetesen nem vállalkozhatunk. Ha valaki a megrendelésekkel tételek szerint kíván foglalkozni, jó anyagot talál az OL. Z-1085. 43. cs. 39-41. d., valamint a 44-45. kötetben, az 1935-1944 közötti időre. Gondos munkával kimutatható, hogy a FÉG-nél mit, mennyit és mennyiért rendeltek meg. Tiszta képet kaphatunk arról, hogy milyen megrendelések kerültek alvállalkozókhhoz, hogy ezek évről évre kik és milyen gyártásszámokkal és pengőértékben részesültek a termelésből.
548. Központi irodái az V. Nádor u. 21-ben voltak.
549. OL. Z-1072. Titkársági Iratok. i.m. (547) 26. d.
550. A gyártás helye Budapesten, Gergely u. 27., de az átadás helyéül Őrkény, illetve a nagytétényi lövölde volt kijelölve. Uo. 27. d.

551. A tárgyalások külképviseelője 1932. december 8-án kelt levelében a török piac részletes bekapcsolásának lehetőségeit fejtegette. Uo. 27. d.
552. A megrendelést a Lámpagyár nevére állították ki, de a legyártás két üzemben folyt. 60%-a a Lámpagyárban, 40%-a a Krolupper cégnél. Uo. 27. d.
553. Uo. 28. d.
554. Uo.
555. 1932. szeptember 27-én kelt levél több tárgyalásról tesz említést. Uo.
556. Uo.
557. Felvetődött, hogy a megrendelés kézzelfogható közelségbe kerülne, ha a Lámpagyár az angol fegyvergyárral társulna. Közvetítésre dr. Fred Chamier-t kérték fel, de 1933. januárban váratlanul meghalt, s így a tárgyalások folytatását Strausler Miklós kezébe tették le.
558. Uo. 29. d.
559. Uo. 30. d.
560. *Dombrády Lóránd*, A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944 (Budapest 1981) 13.
561. Uo. 10.
562. *Hantos Elemér*, Két regionális egyezmény a Dunamedencében. Magyar Ipar LIX (1938. február 28.) 13.
563. *Berend T. Iván* – *Ránki György* i.m. (501) 254. A mondottakat vö. *Dombrády Lóránd* i.m. (560) 16.
564. 1938-ra a Danuvia is nagyon megerősödött. Fejlődését az 1935–1938 közötti létszámalakulás is jól mutatja.

	szakmunkás	segédmunkás	tanonc	összesen
1935	144	4	24	172
1936	269	17	28	314
1937	487	55	35	577
1938	463	42	34	539

Látható, hogy a segédmunkások száma alacsony, ami annak bizonyítéka, hogy sorozatgyártásra még nem rendezkedett be.

	tisztviselő	művezető	egyéb	összesen
1935	44	8	5	- 57
1936	83	10	12	105
1937	103	16	15	134
1938	112	18	16	146

A Danuviaához tartozó veszprémi lőszergyár 1940-ben kezdte meg működését, a székesfehérvári gyár a háború végéig nem indult meg. Termelőképességét mutatja, hogy 1942. január 1-én Németországtól 27 300 000 pengő értékű megrendelése volt. *Gáspár Ferenc – Mann Miklós, i.m. (507) 31.*

565. Görgey István előterjesztése az Országos Iparegyesület végrehajtóbizottsági ülésén. Vagyonválság és az ipar. Magyar Ipar LIX (1938. március-április) 3. szám 22.
566. A gyáripar és a vagyonválság. Magyar Gyáripar XXIX (1938. március 3. A magyar fegyverkezéssel kapcsolatos angol álláspontról lásd; *Lédeker Lajos*, Anglia és a magyar egyenjogúság. Pesti Hírlap LX (1938. március 8.) 54. sz. 9.
567. Képviselőházi Napló 1938. április 26. 299. ülés.
568. Ki ellen fegyverkezik Magyarország? Dolgozók Lapja (1938. április) 3.
569. Az Imrédy kormány. Magyar Ipar LIX (1938. május-június) 29.
570. Levél a Honvédelmi Minisztériumnak 1938. március 2. OL. FÉG. Z-466. Üzem-szervezet-adminisztráció. 10. cs. Másolókönyv. 116. d. 360.
571. A Kincstár felvetette a vidéken létesítendő második szereldének gondolatát. Ezt HM pénzből kívánták felállítani és a FÉG-nek 40-50 évre kiadni. OL. MÁH. Ipari Osztály Iratai, Z-58. 37. cs. 140. d. Vö. uo. 35. cs. 139. d. 381-382.
572. 1938. május 5. i.m. (570) 434. A levélből bő információkat kaphat az érdeklődő a bővítésekről és az átalakításokról műhelyekre felbontva. A mondottakat vö. július 11, illetve július 13-án kelt levelekkel. Uo.
573. A pillanatgyűjtőkről el kell mondani, hogy 1935-ben a kapacitás évi 4200 darab volt. Sajat üzemben ebből legyártottak 2500 darabot, a Hofherrnél, mint alvállalkozónál, 1700 darabot. A saját kapacitást kellett felemelni 800 darabbal.
574. A mondottak ellenére a HM fizetési bizonytalanok. Ez tűnik ki abból a szeptember 20-án kelt levélből is, amelyben a MÁH bejelentette a HM-nek, hogy amennyiben az év hátralevő három hónapjának részletét befizetik szavatosságot vállalnak arra, hogy a FÉG a megrendelt cikkek esedékes részét elkészíti. Levél Rátz Jenő honvédelmi Miniszternek. OL. MÁH. Z-58. 36. cs. Szerződésstervezetek-megállapodások. 140. d. Rátz a levelek egy részét, mint gyalogsági tábornok kapta.
575. Uo. 1938. július 20-án kelt értékelésből kiderül, hogy 1935-ben a MÁH 2 700 000 P engedményt tett, pontosabban fogalmazva vesztett, de komoly áldozatot jelentett a FÉG-nek nyújtott 9 milliós kölcsönre kialakított alacsony kamat is. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a lőszermegrendelések kiadásánál végleges árakat nem kötöttek ki, ami – ismerve a HM ezidei magatartását – további veszélyeket rejtett magában.
576. Uo.
577. A Fegyvergyár államosítása. Pesti Hírlap LX (1938. március 8.) 3. A hadüggel kapcsolatos tennivalókat a HTI (Haditechnikai Intézet) koordinálta. Külön utasítást

dolgoztak ki az üzemekbe telepített katonai parancsnokok működéséről és feladatairól.

Ezeknek szerep jutott a Központi Átvételi Bizottság – KÁB – munkálatainál is.

578. Szövetségünk esztergomi közgyűlése – Chorin Ferenc elnöki megnyitó beszéde. Magyar Gyáripár XXIX (1938. június) 6.
579. Hadtörténeti Levéltár. Eln. VKF. 1. 1938/2382. Megjegyzem, hogy Imrédy Béla hozta létre az ÁKB, azaz árkormánybiztosítási intézményeket.
580. 1938. szeptember 10 és 14-én kelt jegyzőkönyvek OL. MÁH. Z–58. Ipari Osztály Iratai 35. cs. 139. d.
581. Az érdeklődő részletes felvilágosítást kaphat az 1938. július 23-án kelt aktából a gyár géptípusaira, nyersanyagszükségletre, beszerzési fogyatékosságokra, üzemszempontként a munkások számára. A produktív, illetve: rezsi munkások 637 fő hiánya jelentős lehetett. 1939. április 21-én kelt összesítő jelentés, amelyet 25-én terjesztettek be az elnöki ülésre. 7. OL. MÁH. Z.58 Ipari Osztály Iratai. 38. cs. Mérlegek, vizsgálati jelentések. 142. d. Így érthető, hogy bizonyos megrendeléseket nem tudtak kielégíteni. Vö. Másolókönyv i.m. (570) 900. Egy szeptember 8-án kelt levélből megtudjuk, hogy a gyár 1935 M. puska gyártására rendezkedett be. Az 1931 M. agyak előállítását csak hosszú határidőre vállalták. Abbahagyták az 1929 M. csövek gyártását, s így a javításoknál az 1929 M. fegyverekbe is 1930 M. csöveket helyezték. Hasonlóakat mondhatjuk el a zárhengerek cseréjére is. Uo. 738.
582. A kérdéssel az 1938. október 14-én és 18-án kelt levelek foglalkoznak. Uo. 865., 873., 875.
583. 1938. november 4-én kelt levél. Uo. 938. Nagyméretű átalakítások folytak a törökbalinti telepen is. Az átalakítások végleges számláját a FÉG 1941-ben nyújtotta be a HM-nek ellenőrzésre. OL. FÉG. Z–466. 2. cs. Építkezések–bővítések. 54. d. és 55. d. A beruházásokkal kapcsolatban lásd még; Feljegyzés a beruházások és tárolási kötelezettség növelése tárgyában írt, 1938. július 11-én és 13-án kelt leveleket. OL. MÁH. Z–58. 36. cs. 140. d.
584. 1938. november 7-én kelt jegyzőkönyv. Másolókönyv. . . i.m. (570) 945.
585. OL. FÉG. Z–466. Titkársági Iratok. 1. cs. Üzemszervezet–adminisztráció. 5. d.
586. 1939. április 21-én kelt jelentés i.m. (581) 3., 7. Vö. OL. MÁH. Z–58. 35. cs. Elnöki Iratok 1936–1942. 139. d.
587. Ipari nyersanyagbehozatal alakulása. Magyar Gyáripár XXX (1939. február) 4–5. Vö. Külkereskedelmünk 1938-ban. Uo. Itt kívánom megjegyezni, hogy *Berend T. Iván – Ránki György*, i.m. (501) az 1938-as megrendeléseket nem említik. A forgalmat 22 millióban határozzák meg. Jelzik, hogy 1939 végére a megrendelések elérik a 75 millió pengőt. I.m. 303.
588. FÉG 1938. évi zárszámadása. 1939. április 25. 5. OL. MÁH. Z–58. 38. cs. 142. d.
589. 1938. október 8-án kelt jegyzőkönyv. Uo. 35. cs. 138. d.
590. OL. FÉG. Z–463. Közgyűlési Iratok 1. cs. 1. d.

591. Az osztalékfizetés kérdésével a jogi osztály is foglalkozott. Megállapították, hogy az osztalék teljes mellőzése esetén sincs a részvényesnek támadási joga. Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár r.t. 1939. évi mérlege. 1–2. Vö. Vélemény a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár r.t. mérlegének ügyében. 2. OL. MÁH. Z–58. Mérlegek–vizsgálati jelentések 38. cs. 142. d.
592. *Berend T. Iván – Ránki György*, i.m. (501) 109.
593. Sajnos nincs lehetőség arra, hogy a MÁH minden érdekeltjét felsoroljuk, de az összefüggések megértése miatt a vas- és a gépipar vonatkozásában kivételt kell tennünk. Magyar Általános Gépgyár, Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár, Siemens Vasöntő és Hőtechnikai Gyár, Ganz és Társa Villamosságai Gép-, Waggon- és Hajógyár, Hofherr-Schranz-Clayton-Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek, Láng L. Gépgyár, Magyar Acélárugyár, Magyar Radiátorgyár, Oeti Antal Vasöntőde és Gépgyár, Röck István Gépgyár, Vulkan Vasöntőde és Gépgyár, Excelzior Fémárugyár, Csáky Iparművek, Mérey motorkerékpárgyár, Permit edénygyár. Az érdekkörébe tartozó gyárak 1939 decemberében 52 700 munkást, 7950 alkalmazottat (tisztviselőt) foglalkoztattak. 109 millió munkabért fizettek ki, és 12 millió szociális terhet viseltek. A mondottakat vö. A Hitelbank Iparvállalatainak helyzete. Honi Ipar XXXIII (1940. április 1.) 14.
594. 1939. május 9-én kelt jegyzőkönyv az 1938. évi rendes közgyűlésről. 10–11. OL. FÉG. Z–463. Közgyűlési Iratok. 1939–1947. 1. cs. 1. d. Lásd még az 1939. február 6-án kelt feljegyzést pro domo jelöléssel. OL. MÁH. Z–58. 36. cs. 140. d. 3.
595. Kivonat az 1939. szeptember 27-én kelt jelentésből. OL. FÉG. Z–464. Igazgatósági Iratok. 1. cs. 4. d. A mondottakat vö. Előterjesztés az 1939. december 5-i elnökségi ülésre. 1939. november 30. OL. MÁH. Z–58. 35. cs. 139. d. 3.
596. Kivonat az 1939. évi jelentésből. . . i.m. (595)
597. Előterjesztés. i.m. (295)
598. Megjegyzem, hogy a XVII. osztály az árak kérdésében merev maradt, és kilátásba sem helyezte, hogy megfizeti a magasabb, sok esetben jogosan igényelt árakat. A Külkereskedelmi Hivatal úgy tért ki, hogy a kérdésben a Minisztertanácsnak kell döntenie. Uo. 2.
599. Előfordult az ellenkezője is, amikor a FÉG adott kölcsön a MÁVAG-nak 15 tonna rezet, és a XVII. osztály egyszerűen bejelentette, hogy lehetséges, hogy a nyersanyag helyett pénzt fognak visszakapni. OL. MÁH. Z–58. 37. cs. 140. d.
600. Miért esett vissza az ipar beruházó tevékenysége. Megjegyzések Varga József iparügyi miniszter nyilatkozatához. Honi Ipar XXXII (1939. 16. szám) 13.
601. *Vitéz Surányi-Unger Tivadar*, A tőke és a munka aktuális problémái Magyar Ipar LX (1939. június 1.) 50.
602. Szombathelyi egyike volt azoknak, akik szerették volna, ha Magyarország is részt vesz Csehszlovákia feldarabolásában. Néhány héttel később csalódottan állapította meg: "Hiszen nekünk nincs hadseregünk! Kétségbeesetten néz ki minden. Nem fejlődött itt semmi! Lőszerhelyzetünk siralmas, fegyverzetünk gyenge. Ezzel a rosszul

kiképzett, rosszul felfegyverzett hadsereggel háborút kezdeni bűn volna.” *Kádár Gyula, A Ludovikától Sopronkőhidáig* (Budapest 1978) 301.

603. Idézi *Dombrády Lóránd*, i.m. (560) 47.
604. *Szinai Miklós – Szűcs László*, Horthy Miklós iratai (Budapest 1962) 238.
605. Az alvállalkozók közül ezúttal négyet emelünk ki. Csaba József füleki asztalos-mestert, aki az 1933 M. lőszerládák gyártására specializálta magát. OL. FÉG. Z-1085. 1. cs. 1. d. 736, az Alfa Separator rt-ot, amely 1939-ben 30 000 darab szeretlenlelen kézigyránát legyártására vállalkozott. Uo. 781., a "Virtus" Háborúban Résztvett Magyar Katonák Gazdasági Szövetkezetét. OL. FÉG. 466-15. cs. Levelezés. 129. d. és végezetül a Szilágyi és Diskant motor- és gépgyár Miskolcon működő üzemét Z-1085 1. cs. 1. d. 821. Később ezeknek száma nagyon megnövekedett, és a háborús gépezet fogaskerekében fontos szerepet játszottak. A megrendelések összetételére, mennyiségére vonatkozóan gazdag információhoz juthat az érdeklődő az OL. FÉG.Z-1085. Honvédelmi Eladási Osztály 43. csomag, illetve a 44-45. kötet anyagában. Megjegyezzük, hogy a megrendelések egy részét a III. csoportfőnökség, a másik részét az Iparügy VII. osztálya adta ki, ami a vitás kérdések növekedéséhez vezetett. Az anyagbeszerzés és a munkák koordinálása terén mutatkozó szervezetlenséget, de legalább is egy részét maga a HM idézte elő.
606. Hangsúlyozni kívánom, hogy ezen a helyen nem áll módunkban az egy-egy típushoz kapcsolódó alkatrészekre is kitérni. Az érdeklődő erre vonatkozóan teljes képet kaphat az OL. FÉG. Z-1085. Honvédelmi Eladási Osztály 57. cs. Áralakulás-alkatrészjegyzék. 76. d.
607. Megjegyzem, hogy az 1936/1940, illetve az 1938/1940 és az 1939/1940 a rendszerezés évét, valamint a típus tökéletesítésének, korrigálásának időpontját jelöli. A gyártás a bevezetést évekkal megelőzheti. Az iratokban mindig a típusszám a meghatározó.
608. OL. FÉG. Z-464. Igazgatósági Iratok 1. cs. 4. d.
609. OL. MÁH. Z-58. 37. cs. 140. d.
610. Beszámoló az 1939. december 31-i évről kapcsolatban. Budapest, 1940. április 27. Uo. 35. cs. 139. d. i.m. 3.
611. Uo.
612. FÉG 1939. évi mérlege . . . i.m. (591) 3. Vö. Jegyzőkönyv a FÉG r.t. elnökségének 1940. május 7-én tartott üléséről. Uo. 41. cs. 144. d.
613. FÉG 1939. évi mérlege . . . i.m. (591) 3. Vö. Előterjesztés . . . i.m. (595) Összeállítás A.
614. Uo. 5.
615. Uo. 7.
616. OL. FÉG. Z-464. Igazgatósági Iratok. 1. cs. 4. d. Ugyancsak zsidó származású volt a vállalat kulcsembere, Ullmann István is, aki 19882. október 1-én született. 1919. június 1-én evangélikus vallásra tért. Erre vonatkozó iratokat 1938. február 8-án

-

csatolta be. Uo. 3. d. 1940-ben az alkalmazottak száma 388. Ebből 353 keresztény, 35 zsidó. A 35-ből 5 fő az ún 3%-osok kategóriájába tartozott. Az érthetőség kedvéért elmondjuk, hogy az 1939. IV. t.c. 2.§-a szerint a gyárakban alkalmazható zsidók nem haladhatták meg a 12%-ot, de ezen felül kivételes személyt még 3%-ban foglalkoztatni lehetett. Az 58 művezető közül a törvény csak 1 főre vonatkozott. OL. FÉG. Z.470. Személyzeti és munkaügyi osztály 2. cs. 6. d.

617. FÉG 1939. évi mérlege i.m. (591) 1.

618. Beszámoló i.m. (610)

619. FÉG 1939. évi mérlege i.m. (591)

Beiträge zur Geschichte der Ungarischen Waffenfabrik V.

Im V. Kapitel der Geschichte der Ungarischen Waffenfabrik stellt der Verfasser das Leben und die Entwicklung der Fabrik vom Jahre 1935 bis 1939 dar. Er macht die Feststellung: die Fabrik wandelte sich nach der Fusion am 15. November 1935 – angesichts der kompletten Leitung, sowie des strukturellen Aufbaus – entsprechend den Erwartungen der Allgemeinen Ungarischen Kreditbank und des Verteidigungsministeriums um. Rudolf Frommer trat vom Posten des Generaldirektors zurück, András Dammang, der gewesene Leiter der Lampenfabrik – der wie bekannt, einflussreiche Beziehungen hatte – übernahm die Führung. Schon am Anfang des Jahres 1936 erwies es sich, dass der neue Direktor ein ausgezeichnete Organisator ist, und als solcher die Fähigkeit besitzt, die Interessen der Aktienbesitzer als Teil der Verteidigungskonzeption anzugeben.

Die Studie weist auf die wirtschaftliche und politische Lage des Jahres 1935 hin, berichtet über die Vorstellungen der ungarischen Militärkreisen, die sich auf eine Elitarmee, auf die Schaffung von Panzerwaffen und motorisierten Truppen bezogen. Im Zusammenhang damit berührt er die im Mai 1935 unterschriebene Vereinbarung, die gleicherweise die "Nationalverteidigungs"-Zwecke des Verteidigungsministeriums und die Auslieferung der Waffen- und Maschinenfabrik AG und der Lampenfabrik widerspiegelt.

Im Herbst 1935, als die Fusion durchgeführt und eine Entscheidung für die Errichtung des Munitionsbetriebes und der Metallfabrik getroffen wurde, häuften sich besonders schwere technische, kommerzielle, administrative und nicht zuletzt psychologische Aufgaben im Betrieb. Die Umlaufgeschwindigkeit der Vorräte war besonders niedrig. Sie blieb zumeist unter 10% auch bei den blieben kleinkalibrigen Waffen, wo eine Akzeleration vorhanden war. Die Waffen- und Maschinenfabrik AG befand sich im Nachteil gegenüber den Weiss Manfréd – Werken, wo trotz den internationalen Ver-

boten der Übergang in die Kriegsproduktion schon zwischen 1928 und 1931 erfolgte. Die Verschuldung der Fabrik wuchs an, zugleich glich das Verteidigungsministerium seine Lage missbrauchend die Schulden nicht aus. Die Situation verschlimmerte sich durch das ungünstige Verhältnis zwischen produktiver und unproduktiver Löhnung, obwohl aufs Ende 1935 der Prozentsatz sich von 63% auf 57% änderte.

Der Munitionserzeugungsvertrag löste das Widerstreben mehrerer Fabriken aus, die Leitung der Weiss Manfréd-Werke protestierte besonders energisch dagegen, da sie der Meinung waren, ihre "Existenzgrundlage wurde angegriffen". Sie verursachten Schwierigkeiten in der Materialversorgung und versuchten die Fabrik durch Preiserhöhung zur Auflösung des Vertrages zu zwingen. Die Militärführung erwies sich als stärker und der Betrieb von Csepel musste im Juni 1936 den Lauf der Ereignisse zur Kenntnis nehmen.

Die Aufstellung neuer Betriebsteile bedeutete auch den Anwuchs der Investitionskosten. Die Kreditbank vertrat den Standpunkt, man darf vor der besonderen Verantwortung der Leiter für Investitionen nicht zurückschrecken. Erstens mussten 600 000 Pengő bewilligt werden, die Rentabilität dieser Summe war aber nur in dem Falle beweisbar, wenn sie Aufträge im Werte von mindestens 3 Millionen Pengő erhalten.

Die Anwesenheit der Bank in der Tätigkeit der Fabrik beeinflusste nicht nur die Aufgaben, sondern auch Art und Weise der Durchführung und deren Kostenauswirkungen. Trotzdem brachten die ersten Schritte der fusionierten Firma keinen Erfolg, es zeigten sich sogar Planlosigkeiten auf manchen Gebieten. Bei den ausländischen Bestellungen gestaltete sich die Lage etwas günstiger. In erster Linie wollte Italien den ungarischen Markt für Kriegsmaterialanschaffung in Anspruch nehmen.

Im Januar 1936 schien der Wunsch der Fabrik — das Verteidigungsministerium beginne etwas früher mit der fälligen Abschlagszahlung — sich zu realisieren. Das Verteidigungsministerium zeigte sich nachgiebig, was die Fabrik mit Aufträgen namhaften Firmen in Deutschland, Frankreich und in der Schweiz auf automatische Maschinenreihen zur Herstellung von Infanteriemunition rekompensierte.

Der Umsatz der Fabrik befand sich im Wachsen diese Tatsache kann von dem im August 1936 geschlossenen Kartell nicht getrennt werden. 1937 wurde das Emailgeschirr-Kartell mit dem Wanne-Kartell ergänzt. Im grossen und ganzen blieb das höchste Problem das niedrige Niveau der Bestellungen. "Die Entwicklung des Masses der öffentlichen Lieferung, der wirksamere Schutz des Inlandsmarktes und die zweckentsprechende Unter-

stützung des Exports ungarischer Fabrikindustrie wären diejenige Aufgaben, deren Lösung wir von der Regierung erwarten . . ." steht im Blatt "Honi Ipar" ("Einheimische Industrie") – die Lage im Jahre 1936 charakterisierend. Einstweilen erfolgte keine wesentliche Veränderung auf diesem Gebiet trotzdem ging der Ausbau von 35–40 Produktionszweigen (für 20 Geschäftszweige) planmässig voran. Dies widerspiegelte sich auch in der Veränderung der Arbeiterzahl. Eine Verbesserung wurde in dem Verhältnis zwischen Arbeiter und Angestellten wahrnehmbar. Der Verfasser stellt fest, dass trotz dem Zuwachs des Exporthandels kein bedeutender Fortschritt im Aussenhandel vorhanden war, die Ursache dafür liegt in der Verstärkung der internationalen Konkurrenz. Trotzdem erweckte die Fusion und auch das erste Jahr unter diesen schwierigen wirtschaftlichen Umständen keine Enttäuschung, obwohl das Jahr 1936 in erster Linie aus geschäfts- und steuerpolitischen Gründen noch mit Verlust abgeschlossen wurde.

Aus den im Jahre 1936 geplanten Aufgaben wuchsen die Arbeiten von 1937 organisch hervor. Die technische Erneuerung der Abteilung für Waffenherstellung trat in den Vordergrund, um den versprochenen grossen militärischen Aufträgen entsprechen zu können. Die Erweiterungen im Emailbetrieb waren im Gange. In der Anlage von Törökbálint konnte man 1937 mit der Massenerzeugung beginnen. Im weiteren geht der Verfasser auf das Email-Kartell vom 1. August 1937 ein, danach berichtet er über die im Jahre 1937 geschlossenen, mit diesem Themenkreis in Zusammenhang stehenden Kartellverträge. Bei der Beschreibung des Geschäftslebens der Fabrik behandelt er an erster Stelle den Export von Emailgeschirren und Badewannen und stellt fest, dass die Indizes nur in den ersten acht Monaten des Jahres günstig sind. Die Ursache dafür sieht er in dem wirtschaftlichen Aufschwung, der Anfang des Jahres begann und bis zum Ende des Sommers dauerte und in dem internationalen Erfolg der ungarischen Produkte zum Ausdruck kam. Neben London, Hamburg und Wien waren Ägypten, die Türkei, Indien zumeist durch Vermittlung von Exporteuren für ungarische Produkte interessiert. Der Verkehr in die französischen Kolonien wurde durch die Devaluation des Franken ungünstig beeinflusst. Der Kakaopreiskrach und der damit zusammenhängende Streik der Kakaoproduzenten übte eine starke Wirkung auf den Auslandshandel aus, weil der bedeutendste Teil des Emailgeschirrexports auf Westafrika fiel. Dazu können die östlichen Kriegsaktionen von Deutschland gezählt werden, die den deutschen Export nach China unmöglich machten und deshalb wandte sich der deutsche Aussenhandel den Märkten des Nahen Ostens und Indiens zu.

Im weiteren untersucht der Verfasser den Umsatz von Zivilwaffen und zieht die Folgerung daraus, dass die Waffen- und Maschinenfabrik AG die militärischen Aufträge nicht entbehren konnte.

Im Zusammenhang mit den Gesagten untersucht er die Regiekosten der Fachgebiete, den Stundenlohn der Frauen und der Männer. Er weist auf die nachteilige Lage der Frauen hin.

Die Steigerung der ungarländischen Kriegskapazität war zu dieser Zeit wegen der Mittellosigkeit des Verteidigungsministeriums nur in geringen Masse möglich. Dazu kam noch, dass die militärische Führung eigentlich keine Vorstellung über die Richtung der Entwicklung hatte. Sie konnten keine Vorschläge zur konkreten, anerkannten und sich herauskristallisierten Typen machen, auch Lizenzen besaßen sie nicht. So kann man verstehen, warum die Fabriken die momentanen Schwierigkeiten durch die kleinsten Investitionen zu überwinden versuchten.

Ein ganzes Kapitel widmet der Verfasser der Weszycki-Handgranate, deren Erzeugung und Vertrieb seit 1931 beachtet werden kann.

Vom Herbst 1937 an beschleunigten sich die Ereignisse in der ungarischen Politik und Wirtschaft gleicherweise. Die Studie hebt mehrere Beziehungen des Armee-entwicklungsplanes "Huba" I-III. hervor, dann berichtet sie über den XX. Gesetzartikel von Jahre 1938, der das Programm der Weiterentwicklung der Honvedarmee festlegte. Die militärische Führung war mit diesem Programm unzufrieden, weil sie statt der gehofften 1500 Millionen bloss 600 Millionen Pengő erhielt. Auch die Kapitalistenindustrie war unzufrieden, weil die Regierung die zur Verwirklichung des Programms nötige eine Milliarde durch die Veranlegung von Realsteuer anschaffen wollte. In der Wirklichkeit wurde die Situation viel komplizierter, weil die Besteueren eine Anleihe bei der Nationalbank machten, um die Steuer leisten zu können, die Bank konnte aber diesen Ansprüchen nur durch eine Inflation entsprechen.

Das Verteidigungsministerium führte grosse Aufträge zu, die Investitionen wurden akzeleriert, man erweiterte die Produktion in drei Schichten. Die Bereitschaft des Landes wuchs bedeutend an, und zwar durch solche Betriebe, die auch nach der Meinung einheimischer und ausländischer Fachleute "... auf der höchsten Stufe der modernen Technik stehen."

Die Studie behandelt die Investitionen mit Ausführlichkeit. Sie macht die Feststellung, dass die steigende Tendenz der Aufträge und der Mangel an Arbeitskräften die Fabrik zur bestellung neuer Maschinenreihen zwang. Zweifellos wurde der Anfang 1936 begonnene Umwandlungsprozess bis zum Ende 1938 abgeschlossen und die Betriebe konnten einen bedeuten-

den Teil von den militärischen Aufträgen auf sich nehmen. Eine Tabelle zeigt die Veränderungen des Vertriebes im zivilen und militärischen Bereich, in den Jahren 1937–1938. Von der Effektivierung der Bestellungen blieben auf das Jahr 1939 42,7 Millionen übrig, die Ursache dafür lag nicht einmal in der Leistungsfähigkeit der Fabrik, viel mehr in dem oft wiederkehrenden Rohstoffmangel.

1938 verzeichnete die Fabrik bedeutende Ergebnisse. Eine kraftvollere Entwicklung zeigte die Patronenerzeugung. Dieser Zuwachs war aber sehr relativ. Im ganzen war die Entwicklung der ungarischen Fabrikindustrie langsam und uneinig, sie stand auch hinter den mittelmässig entwickelten Industrieländern weit zurück.

Die Minderung des Metallvorrates, die Preiserhöhung, die Ausichtslosigkeit neuer Möglichkeiten und nicht zuletzt die Ungeschmeidigkeit des Verteidigungsministeriums machten die Lage der Waffen- und Maschinenfabrik AG im Jahre 1939 immer schlimmer. Nach oberster Anweisung musste man investieren, Kapazität erhöhen, Rohstoff lagern, Maschineneinrichtungen reservieren, für Facharbeitergarde sorgen.

Am 1. September 1939, mit dem Angriff Polens begann der 2. Weltkrieg. Die Produktion wuchs 21% an und mehr als 50 000 Arbeiter mahmen als neue Arbeitskräfte in der Industrie die Arbeit auf. Die Vielfältigkeit der Produkte zeigt die Munitionstabelle, die für unsere Forschung von grosser Bedeutung ist, ebendeshalb wird sie in der Studie vollständig dargestellt.

1939 sorgte die Fabrik für die Instandhaltung von Maschinen, Gebäuden, Wegen und anderen Einrichtungen, sie reparierten, erneuerten, bzw. im Notfall ersetzten sogar solche Einrichtungen, die den momentanen Ansprüchen noch entsprachen, um die folgenden Jahre dadurch entlasten zu können. Es wurde zur zentralen Frage, den Metallbetrieb für die Herstellung von Aluminium und Leichtmetall ferner die Maschinenabteilungen zur Herstellung derartiger Maschinen frei zu halten, um den Übergang in die Friedensproduktion, bzw. die Stärkung des eigenen Maschinenparks zu ermöglichen.

Rózsa György

Százéves a Történelmi Képcsarnok

A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka a magyar történelmi ikonográfiai kutatás és a képes ismeretterjesztés legjelentősebb hazai központja. A történelmi ikonográfia a történelem ábrázolt forrásainak összegyűjtésével, rendszerezésével és értékelésével foglalkozik, amelyek szemléletességükkel az írott kútfők által nyújtott információkat kiegészítik. Ábrázolt forráson olyan festményeket, rajzokat, sokszorosított grafikákat, plasztikai alkotásokat vagy fotografikus eljárással készült ábrázolásokat értünk, amelyek a legszélesebben értelmezett történelmi rekonstrukcióban felhasználható adatokat szolgáltatnak. Ezek legátfogóbb hazai gyűjteménye a Történelmi Képcsarnok, bár gyakorlati okokból a plasztika és ideiglenesen a fénykép nem tartozik profiljába. Fennállásának százéves évfordulója méltó alkalom a gyűjtemény bemutatására és múltjának áttekintésére.

1882-ben a Magyar Írók és Művészek Társaságának megbízásából XIX. századi festészetünk veteránja, Barabás Miklós, Fenyvessy Ferenc szerkesztő és P. Szathmáry Károly regényíró, mindketten országgyűlési képviselők, emlékiratot készítettek egy történelmi képcsarnok létesítése ügyében. A gondolat nem volt új, már a Nemzeti Múzeum alapításával kapcsolatban felmerült, de a szerzők külföldi tapasztalatai is sugalhatták. Szerintük a felállítandó gyűjtemény fontos szerepet tölthetne be a közönség történelmi tudatának formálásában, a hazafias érzés erősítésében. Anyagának kiválasztásánál a következő három szempontot kellene szem előtt tartani: rendelkezik-e az ábrázolt személy *történelmi* jelentőséggel, az ábrázolás *művészi* kvalitásokkal vagy magyar *viselettörténelmi* forrásértékkel.

A tervezetről rendezett vitán Pulszky Károly, a kiváló művészet-történész, az Országos Képtár igazgatója örömmel üdvözölte a szakmán kívüli felvetett javaslatot, de nyomatékosan figyelmeztetett rá, hogy az új gyűjte-

mény csírái már megtalálhatók a Nemzeti Múzeumban. Szerinte nem "az eredeti vonások modern képzelet elferdítette" alakzatait, tehát a múlt kiemelkedő alakjairól élő művészek által készített képmásokat kell gyűjteni, hanem "a nemzeti viselet történetének emlékeit, történetünk nagy alakjainak egykorú hiteles képmásait." Mivel a számbajöhető műalkotások részben már közgyűjteményekben vannak és a magánosok ajándékozására nem lehet számítani, felvetette azt a kérdést, hogy új intézmény létrehívása helyett nem lenne-e helyesebb egy időszaki kiállítást rendezni, amelyen kölcsönzések segítségével nagyobb teljességre lehetne törekedni.

A vitában lényegében két, külföldi példára támaszkodó vélemény ütközött össze. Egyrészt a legnagyobb és legrégebb ikonográfiai gyűjtemények — így a bécsi és párizsi nemzeti könyvtárak metszetek és fényképek nagy tömegét őrző arcképgyűjteményei — a múlt szemléletes rekonstrukcióját tették lehetővé. A rokon gyűjtemények másik csoportja, például az 1857-ben alapított londoni National Portrait Gallery, festmények és szobrok állandó bemutatásával a humanizmus etikai elvére visszanyúlva, nemzeti panteonként a szemlélő erkölcsi nemesedéséhez kívánt hozzájárulni. Pulszky határozottan elvetette a panteon-gondolatot és az alakuló gyűjtemény feladatát egyértelműen a hiteles, forrásként felhasználható ábrázolások gyűjtésében jelölte meg. De — a külföldi példák egy részével ellentétben — metszetek mellett festmények és szobrok gyűjtését is fontosnak tartotta.

Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter a tudományos igényeknek jobban megfelelő elgondolása miatt a szakember Pulszkyt bízta meg a szervezéssel és nyilván az is az ő személyével függ össze, hogy az 1884. május 13-án kelt királyi leirat az új gyűjteményt az Országos Képtárral hozta kapcsolatba. A Történelmi Képcsarnok törzsanyagát a Nemzeti Múzeumból kiválasztott 403 db festmény és szobor, valamint a múzeum könyvtára, a mai Országos Széchényi Könyvtár anyagából kiemelt 15 301 darab metszet alkotta. A Várbazár déli szárnyát maga a tervező Ybl Miklós alakította át az új gyűjtemény céljára.

Az első kiállítás 1886-ban nyílt meg. A Várbazár helyiségei azonban nedvességük miatt festmények és metszetek elhelyezésére alkalmatlanoknak bizonyultak, ezért a Képcsarnokot elköltöztették az 1885-ös országos kiállítás számára épített városligeti képzőművészeti, illetve királypavilonba, amely később a Fővárosi Múzeumnak adott otthont, jelenleg pedig a Magyar Néphadsereg Tiszti Házához tartozik. A Pulszky és Peregriny János által rendezett második kiállítás is csak 1894–1895-ben állott, mivel az épületeket az 1896-os millenáris kiállítás céljára vették igénybe. Ezért az anyagot a Magyar

Tudományos Akadémia épületébe szállították és néhány évig itt raktározták.

Közben felépült a Szépművészeti Múzeum épülete és az Országos Képtár anyagát elszállították az Akadémia harmadik emeletéről. A megürülő helyiségeket kapta meg a Történelmi Képcsarnok. Harmadik kiállítása Felvinczi Takács Zoltán rendezésében 1907-ben nyílt meg. Festmények és szobrok mellett vitrinekben metszeteket állítottak ki, de az utóbbi csoportot, állagvédelmi okokból, váltakozó anyaggal tervezték, amint ezt a grafikai katalógus címlapján az I. szám is mutatja. Időközben változások történtek a vezetésben is: az igazságtalanul meghurcolt Pulszky Károlyt felmentették, utóda Kammerer Ernő történész, országgyűlési képviselő lett, először kormánybiztosi, majd igazgatói minőségben. Takács Zoltánt a keletázsiai múzeum megalakulása után Zichy István, a Nemzeti Múzeum későbbi főigazgatója követte.

Az első világháború okozta kényszerű szünet után 1923-ban nyílt meg az Akadémián a gyűjtemény utolsó állandó kiállítása, szintén Felvinczi Takács Zoltán rendezésében. A valóság-hű portré- és eseményábrázolás feltételei a reneszánsz idején alakultak ki, így hiteles képes forrásanyag a XVI. század végétől található a Történelmi Képcsarnokban. Mivel a hitelesnek számító pecsétek és miniatúrák könyv- illetve levéltári tulajdonban voltak és állandó kiállításra nem voltak megszerezhetők, a magyar középkor századaira vonatkozóan későbbi ábrázolások is szerepeltek ezeken a kiállításokon. A ki nem állított metszetanyag a Szépművészeti Múzeumban nyert elhelyezést, amint itt dolgoztak a gyűjteményért felelős tudományos tisztviselők is. Ez a kettéosztottság ugyanúgy nem vált a kutatás előnyére, mint az anyag elnagyolt csoportosítása sem. Pulszky ugyanis a metszeteket kétfelé osztotta, "Magyar érdekű személyek" és "Magyar érdekű tárgyak" csoportjára. Az események ilyen módon vagy a bennük részt vevő személyek vagy színhelyük neve alatt voltak feltalálhatók. A Szépművészeti Múzeum szervezetébe való tartozásnak köszönhető, hogy a múzeum kiadványai sorában 1915-ben a Képcsarnok festménygyűjteményének állagjegyzéke megjelent.

A gyűjtemény történetében a múzeumokról intézkedő 1934. évi VIII. tc. hozott döntő változást. A Képcsarnokot eddig is a Nemzeti Múzeum kihelyezett részlegének tekintették, így érthető, hogy most a törvény szerzetileg is a Múzeumhoz csatolta. A metszetek 1940-ig, a festmények a második világháború végéig a múzeumépületbe kerültek. A költözés következménye volt egyrészt, hogy véglegesen megszűnt az állandó, önálló kiállítás lehetősége. Másrészt helyhiány miatt le kellett mondani a szobrok gyűjtésé-

ről, és a meglévő darabokat a Szépművészeti Múzeum illetékes osztályának kellett átadni, kivéve persze az érmeket és kisebb domborműveket, amelyek a Nemzeti Múzeum Éremtárának gyűjtési körébe tartoznak.

A Képcsarnok 1935-től a Nemzeti Múzeum önálló osztálya. Első osztályvezetője Vayer Lajos, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem későbbi művészettörténész professzora lett, őt 1950-től Fejős Imre, majd 1963-tól Rózsa György követte.

Vayer Lajos vezetésével történt meg a grafikai anyag differenciáltabb, a történeti ikonográfia elveinek megfelelőbb átcsoportosítása. Most az arcképek, helyek, események és viseletképek alkotják a gyűjtemény nagyobb egységeit. Az első két csoportban a témák, tehát az ábrázolt személyek illetve települések neve szerinti abc, a másik kettőben pedig az időrend az elhelyezés alapja, így a keresett konkrét darabok megtalálása rendkívül egyszerű. Ugyanekkor készült el az épület harmadik emeletének öt kabinetjében a festményraktár tanulmányi kiállítása is.

Fejős Imre a fotótörténet hivatott művelőjeként a fényképgyűjtemény kiépítésén fáradt legtöbbit. Osztályvezetőisége idején a fotógyűjtemény több, mint tízszeresére növekedett. Sajnálatos, hogy a kb. ötvenezer darabból álló gyűjteményrészleget a Művelődésügyi Minisztérium profilrendezés címén, kellőképpen át nem gondolt döntéssel 1964-ben a Munkásmozgalmi Múzeumhoz csatolta s így a különféle technikákat összefogó ikonográfiai egységet megbontotta.

A második világháború óta a festmény- és metszetgyűjtemény is hozzávetőleg kétszeresére szaporodott részben hivatalos áttételek (pl. Parlamenti Múzeum, Erzsébet Múzeum stb.), részben vételek útján. Ennek a hatalmas anyagnak leltározása és a nyilvántartási rendszer kiépítése igen nagy feladatokat rótt az osztály dolgozóira. A művészmutató segítségével könnyen megállapítható, hogy mely külföldi és magyar művészek, milyen művei találhatóak meg nálunk. Egy másik mutatórendszer a mintegy negyvenezer darabból álló metszetgyűjtemény több helyre is beosztható, összetett témájú darabjait utalások segítségével teszi kiaknázhatóbbá (pl. csoportképeknél az ábrázoltak nevei, konkrét eseményeknél a résztvevők és a helyszín).

1972-ben elkészült a festményraktár modern berendezése: a hozzávetőleg 2500 darab kb. egyharmada, a legkeresettebbek, mozgatható drótfalakra került. Ez a megoldás, amely elkészültek a legkorszerűbbek közé tartozott Magyarországon, egyrészt a festmények biztos tárolását és könnyebb kezelését teszi lehetővé, másrészt nem helyigényes.

Az utolsó ötven évben a gyűjteményben értékes tudományos munka folyt mind a történeti ikonográfia, mind a magyar vagy magyar vonatkozású külföldi művészettörténet, mind a fotótörténet területén. Ennek köszönhető, hogy a Történelmi Képcsarnok népszerűsége rohamosan növekedett. Magyar és külföldi kutatók, kiadók, filmgyárak és televíziók gyakran jelentkeznek speciális kérdéseikkel és fotórendeléseikkel. A kutató és népművelő munkát értékes kézikönyvtár és majd 15 000 darabból álló negatívgyűjtemény segíti elő, amely részben a saját anyagunkról készült, részben egy történeti ikonográfiai kataszter csíráit rejtj magában, amennyiben a Képcsarnok profiljába tartozó, de a gyűjtemény falain kívül őrzött forrásanyagra vonatkozik, amely hazai és külföldi múzeumokból, könyvtárakból és magángyűjteményekből származik.

A Képcsarnok anyaga számtalan történeti és művészeti kiállításon szerepelt, amelyek felsorolására jelenleg nincs lehetőség. A múzeumon belüli történeti bemutatók közül, mint jelentősebbeket a történeti kiállítás két változatát (1951 és 1967), a Kossuth (1952), Rákóczi (1953), Hunyadi (1956), Risorgimento (1960) és Bethlen Gábor (1980) emlékkiállításokat említhetjük, közülük az utolsó saját rendezésben készült, de a Hadtörténeti Múzeum adott helyet számára. Néhány saját rendezéseink közül, a házban: hetvenötéves jubileumi kiállításunk (1959), Magyarországi városképek (1962), A felszabadult Magyarország krónikása, Zádor István grafikái (1975). Vidéken: Magyar témák – osztrák mesterek (Kőszeg és Szombathely, 1972), Történelmi karikatúrák (Szekszárd, 1975).

Társintézményeink által rendezett művészettörténeti kiállítások legfontosabbjai, amelyeken részt vettünk: Magyar rézmetszet és rézkarc a Szépművészeti Múzeumban (1953), Művészet Magyarországon 1780–1830 és Művészet Magyarországon 1830–1870, mindkettő a Magyar Nemzeti Galéria helyiségeiben és a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportja rendezésében (1980 illetve 1981) és az I. Lajos és kora kiállítás Székesfehérvárott (1982).

A hetvenes évek második felétől kezdve egyre gyakoribb volt részvételünk külföldi bemutatókon is, ami az idegen nyelvű, külföldiek számára is érthető katalógusokkal a gyűjtemény nemzetközi megismertetéséhez járult hozzá. Anyagunk legtöbbször Ausztriába utazott. Álljanak itt végezetül a legfontosabb kiállítások címei: Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. (Melk, 1980), Maria Theresia und ihre Zeit (Schönbrunn, 1980), Maria Theresia als Königin von Ungarn (Halbturn, 1980), Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn (Schallaburg, 1982, másodszer a Magyar Nemzeti Galériában 1983),

Josef Haydn und seine Zeit (Eisenstadt 1982), Die Türken vor Wien (Historisches Museum der Stadt Wien, 1983), Bécsi csata (Krakkó, Wawel, 1983).

Az elmúlt száz évre visszatekintve megállapíthatjuk, hogy az alapítók elképzelése valóra vált. Az ikonográfiai szempontok alapján szervezett gyűjtemény céltudatos gyűjtési politikája nagyban hozzájárult a magyar történeti ikonográfia kérdéseinek napirenden tartásához és megoldásához.

FORRÁSOK

Emlékirat egy magyar történeti arcképcsarnok létesítése ügyében. Kidolgozta az Írók és Művészek Társaságának bizottsága. (Budapest, 1882)

A Magyar Történelmi Képcsarnok lajstroma. (Budapest, 1984)

A Történelmi Képcsarnok műtárgyainak leíró lajstroma. A Szépművészeti Múzeum kiadványai IV. (Budapest, 1907)

A Történelmi Képcsarnok grafikai kiállításának leíró lajstroma I. A Szépművészeti Múzeum kiadványai V. (Budapest 1907)

Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai. IV. Magyar Történelmi Képcsarnok. (Budapest, 1915)

A Magyar Történelmi Képcsarnok katalógusa. (Budapest, 1922)

Vayer Lajos, A Magyar Történelmi Képcsarnok metszetgyűjteménye. In: Magyar Könyvszemle LXIV (1940) 283–285.

Fejős Imre, A Magyar Történelmi Képcsarnok 75 éve. In: Művészettörténeti Értesítő VIII (1959) 285–289.

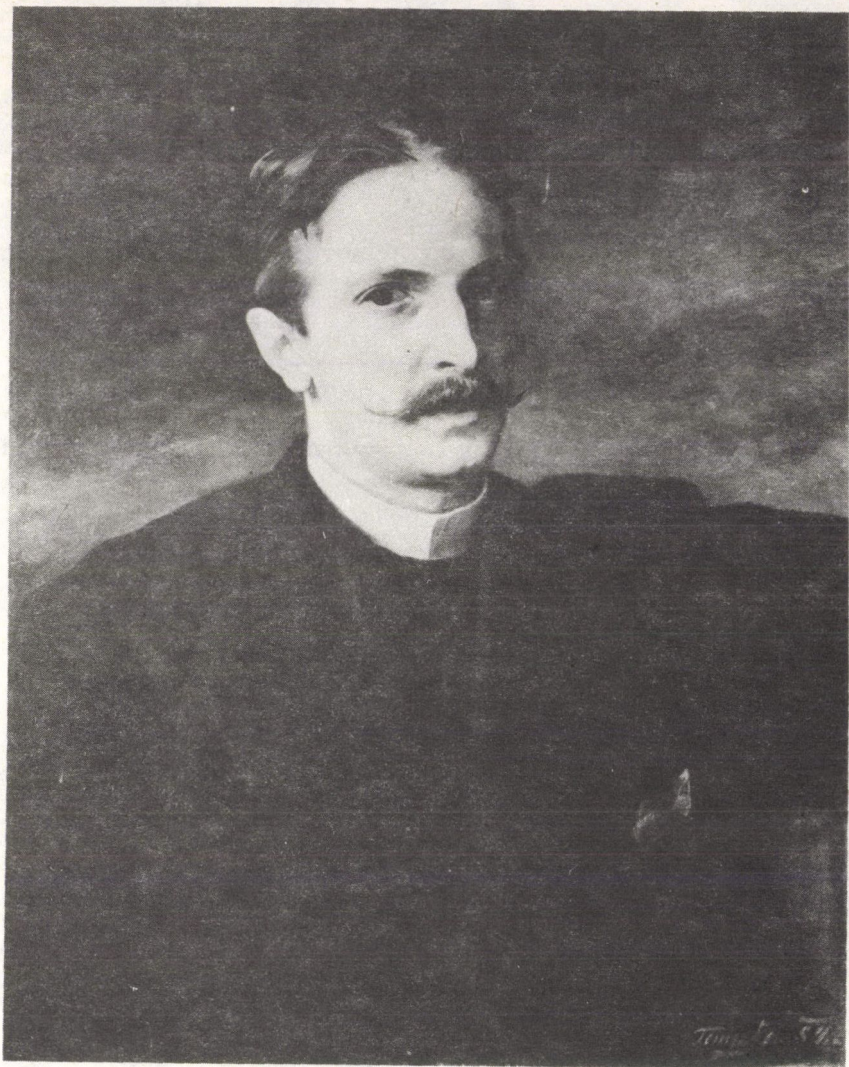
A Magyar Történelmi Képcsarnok emlékkiállításának (1884–1959) katalógusa. Magyar Nemzeti Múzeum–Történeti Múzeum. (Budapest, 1959)

Die hundertjährige Historische Bildergalerie

Die Historische Bildergalerie des Ungarischen Nationalmuseums, die wichtigste historische ikonographische Sammlung Ungarns, wurde im Jahre 1884 errichtet. Anfangs gehörte sie zum Museum der Bildenden Künste und ihre ständige Ausstellung stand auf dem dritten Stockwerke des Palastes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Die Sammlung ist seit 1945 eine Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums, seither hat sie keine selbständige Ausstellungsmöglichkeit.

Sie verfügt über 2500 Gemälde und etwa 40 000 Zeichnungen, Holzschnitte, Kupferstiche, Radierungen und Lithographien, die einen historischen Quellenwert besitzen. Im Graphikdepot sind die Porträts und Stadtansichten in alphabetischer Reihenfolge nach den Darstellungen, die Ereignisse und Kostümbilder chronologisch geordnet. Ein differenziertes Karteisystem über Künstler und Themen, eine Handbibliothek und eine grosse Negativsammlung stehen der Forschung zur Verfügung.

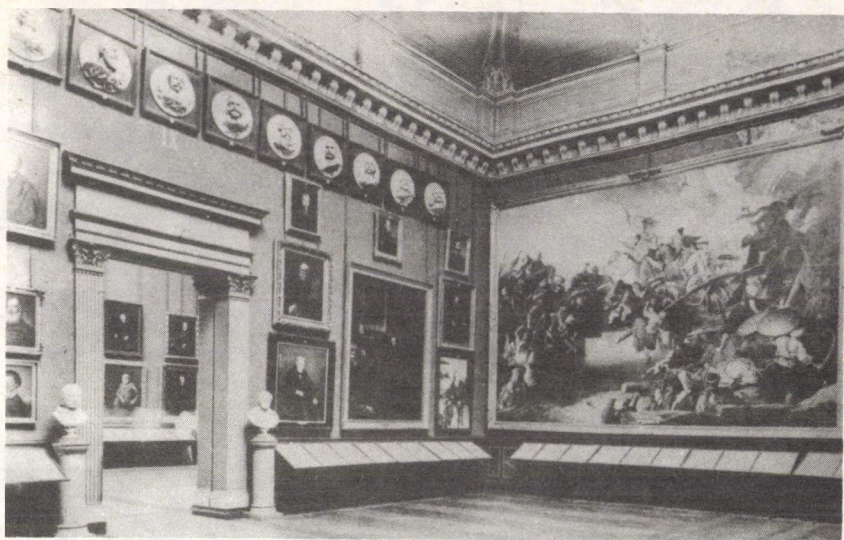
Die sich nach ikonographischen Grundsätzen richtende, zielbewusste Sammelpolitik hat sich fruchtbar erwiesen, ungarische und ausländische Forscher, Verleger und Regisseure wenden sich oft mit Fragen und Fotobestellungen an uns. Das hundertjährige Bestehen der Historischen Bildergalerie und die Tätigkeit ihrer Mitarbeiter halfen viel bei der Lösung der verschiedenen Probleme der ungarischen historischen Ikonographie.

1. Pulszky Károly. Temple János olajfestménye

2. Trefort Ágoston. Barabás Miklós olajfestménye

3. A Képcsarnok kiállítása az Akadémia épületében P. Krafft Zrínyi kirohanása c. festményével. 1920-as évek

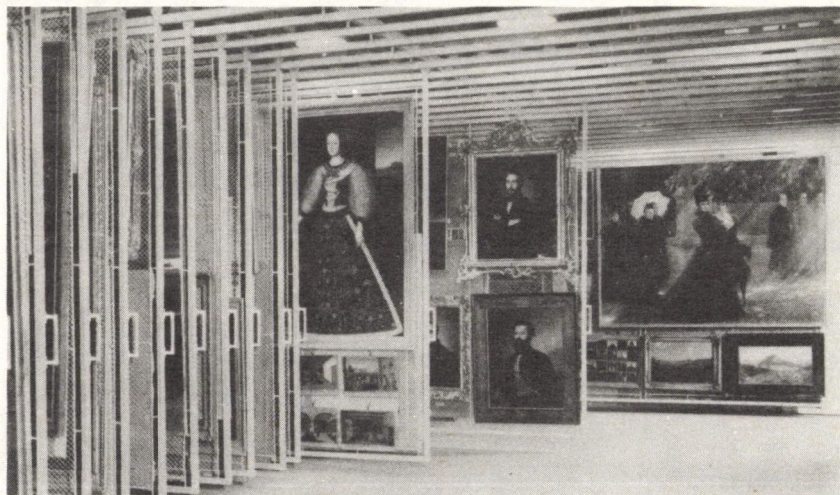

4. A festményraktár a második világháború után

5. A festményraktár tanulmányi kiállítása. 1950-es évek

6. A festményraktár mai berendezése Nádasdy Ferencné, Batthyány Kázmér arcképével és Márk Tivadar Lehullott a rezgőnyárfa című monumentális kompozíciójával

Kovács Tibor

Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1983. évi tevékenységéről

BEVEZETŐ ÖSSZEFOGLALÁS

Vitathatatlan, hogy fontos momentumhoz érkezett a Magyar Nemzeti Múzeum, amikor kétéves felújítási munka után 1983. október 6-án újra megnyitotta a Magyar nép története a honfoglalástól 1849-ig című *állandó* kiállítást. A "belső" és "külső" várákozást szinte mérhetően jelzi az a szakmai érdeklődés, amely a "szürke" megnyitón tapasztalható volt, és nem kevésbé az utóbbi három hónap ugrásszerűen emelkedő látogató statisztikája. Múzeológiai szempontból lényeges előrelépést jelent, hogy megtörtént a műtárgyak – köztük kiemelkedő nemzeti értékek – a mai igényeknek és lehetőségeknek maximálisan megfelelő restaurálása és konzerválása, továbbá, a korábbinál megnyugtatóbb a kiállított tárgyak vitrinben belüli állagvédelme. Mindezen túl a saját kivitelezésben végzett nagyvolumenű felújítási munka egészében nemcsak eredményes volt, de időkénti nehézségeivel számos, a jövőben feltétlen hasznosítandó tapasztalatot is hozott.

Mint a legtöbb költségvetési intézmény múzeumunk is küzdött kisebb-nagyobb *gazdasági problémákkal*. Ezek egy része az új gazdálkodási rendszer bevezetése nyomán megváltozott követelményekből fakadt, részben pedig azokra a bizonytalansági tényezőkre vezethetők vissza, amelyek a kiállítási tér felújítási támogatásának folyósítását kísérték. Végül is, egészében az intézmény megfelelően tudta felhasználni a rendelkezésre álló anyagi keretet, de itt különösen érvényes: a negatívumokból kikristályosítható tapasztalatokat – "lenn és fenn" lehetőleg már az 1984-es költségvetési évben (pozitív tendencia kiindulópontjaként?) feltétlenül hasznosítani kellene.

Az év folyamán – a pártszervezettel közösen – felmértük a VI. öt-éves terv kezdetén megfogalmazott *tudományos feladatok* megvalósításának

jelenlegi helyzetét. A személyre lebontott adatok alapján az időarányos végrehajtás megfelelő szintű (mintegy hetven százalékos), de egyes témákban – többnyire objektív és szubjektív személyi okok miatt – módosításokat kellett eszközölni. Összességében az intézmény tudományos tevékenysége viszont a tervidőszakra meghatározott nagyságrendben ill. tematikai bontásban folyik. Ennek részeként feltétlen pozitívumként könyvelhető el, hogy a több évet átfogó *kiemelt ásatásaink* (Pilismarót, Heténypuszta, Kölked, Zalavár, Hajdúdorog, Esztergom, Visegrád, Lászlófalva) a kívánt ütemben, jó szakmai eredményekkel folytak. Ugy tűnik, ez évben a korábbiaknál nagyobb cél-tudatossággal sikerült – főleg vásárlások révén – *történeti gyűjteményeink* számára a felkutatott ill. felajánlott műtárgyak közül a legfontosabbakat megszerezni. Az önerőből erre a célra fordított összeg tekintélyesnek tűnik (1 869 405 Ft), de messze alatta van a Magyar Nemzeti Múzeummal szemben támasztható (támasztott?) igényeknek.

A nemzeti vagyon őrzését s egyben a tudományos tevékenység egyik pillérét képező "hagyományos" *nyilvántartási munka* mennyiségét és minőségét is tekintve – kisebb leltározási lemaradások mellett –, kielégítő színvonalú. Az "új forma", a régészeti leletek gépi nyilvántartási rendszerének hazai kiépítése 1983-ban kettős arculatú volt: az MTA felügyeletével létrehozott Régészeti Rendszerfejlesztő Bizottság – előremutatóan – szakszerűbb szervezeti kereteket biztosít az előkészítő munkálatokhoz, de az új program szélesebbkörű szakmai elfogadtatása, az alapot képező terminológia kidolgozása csak dőcögve haladt. Amint az is nyilvánvaló, hogy az igazi tevékenység tényleges beindítása csak további megfelelő anyagi támogatás és eszközkészlet biztosításával valósítható meg.

A sokirányú – alább részletezett – *tudományos feldolgozó munka* folyamatosságát és eredményességét ebben az évben is jól fémjelzik a megjelent önálló kötetek: KISS ATTILA: Baranya megye X–XI. századi sírleletei, BÁNKUTI IMRE: Cserei Mihály erdélyi históriája, 1661–1977, RÓZSA GYÖRGY: A Magyar Tudományos Akadémia palotája, KRALOVÁNSZKY ALÁN: Veszprém, JANÓ ÁKOS: Fejezetek a szanki és mórícigáti tanyásgazdálkodás múltjából. – Kiss Attila munkája, amely a honfoglaláskori corpus első köteteként jelent meg, akadémiai díjban részesült.

A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött korona és koronázási jelvényekkel kapcsolatos tevékenység részeként az Iparművészeti Múzeum és intézményünk szakemberei jól szervezett színvonalas munkával elkészítették a *koronázási palást* minden részletre kiterjedő állapot felmérését. A becses műtárgy állagvédelmének jövőbeni feladatait előkészítő rajzokkal és fény-

képekkel dokumentált munka eredményét időszaki kiállításon mutattuk be az érdeklődőknek. Itt is szót érdemel: a közeli hetekben *Insignia Regni Hungariae I. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn* címmel megjelent a koronával és koronázási jelvényekkel foglalkozó, 1981-ben Budapesten rendezett nemzetközi tudományos ülészak előadásait magában foglaló kötet (Szerk.: Fülep F., Lovag Zs. Kovács É.)

Azt a tevékenységünket, amelyet a történeti kiállítás újbóli megnyitása kapcsán annak biztonsága és zavartalan működtetése érdekében megkezdtünk, a novemberi képrablás után a belső rendelkezések egészének felülvizsgálatára terjesztettük ki, s az ebben illetékes szervekkel történt együttműködéssel az új szabályozást elkészítettük.

I. VEZETÉS, IRÁNYÍTÁS, MUNKASZERVEZÉS, SZEMÉLYI HELYZET

Alighanem akkor vagyunk reálisak, ha függetlenül a jelen részre a minisztérium által meghatározott tematikus sorrendtől, beszámolónk e fejezetét azzal kezdjük, amely a legmarkánsabban veti fel a jelen múzeumirányítás igazi nehézségét, azaz: a bérszínvonallal. Még akkor is, ha ennek korrekciója a jelenlegi gazdasági helyzetben feltehetőleg még várat magára. Továbbá arról sem szabad megfeledkezni, hogy meg kell kell olyan anomáliákkal is, amely a múzeumban foglalkoztatható szakemberek számszerű túlképzéséből fakadó társadalmi feszültség és a múzeumban elengedhetetlenül szükséges gazdasági képzettségű, iparos és adminisztratív személyzet országos bérszintje és a múzeum által biztosítható – nem egyszer így is nehézségek árán kifizetett –, számukra alacsony fizetés, mint neuralgikus pont létrehoz. Más szavakkal: mind nehezebb biztosítani az intézmény valójában történetileg kialakított, ma hivatalosan megkövetelt és a múzeum kollektívája által célként kitűzött optimális működést, mert a társadalom pillanatnyi nehézségei általában a kulturális intézményekben – s talán különösen a nemzeti értékeket gyűjtő, őrző, bemutató múzeumokban – az "átlagosnál" sokszor markánsabban jelentkeznek. Mindezek nem mentenek fel bennünket és felettesünket sem a vállalt felelősségtől, de aligha nevezhető hosszú távon megnyugtatónak, hogy a múzeum teremőri állománya hajlott korú, gazdasági osztályunkon nem tudjuk megszüntetni a fluktuációt, s ha nem is mindig, de az esetek többségében

meg kell alkudnunk adminisztratív vagy szakiparosi állások betöltésénél, az adott bérhez keresve az állástvállalót. S ebből fakad a vezetés egyik komoly nehézsége intézményünkben is, amikor nem tud fizetésben igazán differenciálni a folyamatosan illetve igazán kiemelkedőt produkálók és az átlagosan vagy gyengén dolgozók között. Ugy tűnik – sokak számára – ennek nagyobb értéke lenne, mint a körütekintéssel kiosztott jutalmaknak és egyéb kedvezményeknek. Másoknál, gondolva elsősorban a pályakezdő fiatalokra, szinte létkérdés lenne a megfelelő bér biztosítása.

Ugy tűnik, a nyugdíjazások nyomán kialakuló fluktuáció várható nehézségeit a múzeumnak sikerült minimálisra csökkenteni azzal, hogy a bérmegtakarítás terhére néhány munkatársunk részfoglalkozásuként továbbra is ellát szakmai feladatokat. Nem mondható el ez minden GYES-en levő esetben. Örömről szolgál, hogy a tervszerűen végrehajtott nyugdíjazásokkal 1983-ban is több, eddig szerződéssel alkalmazott, arra érdemes szakember véglegesítését sikerült megoldani.

Az intézmény középszintű vezetésében változást jelentett, hogy Kralovánszky Alán lett a Régészeti Adattár új osztályvezetője, Bánkuti Imre, az Ujkori Osztály volt vezetője pedig távozott és a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatóhelyettese lett. A szeptember 1-el megüresedett osztályvezetői állást 1984 első negyedében töltjük be. Az év folyamán előkészítettük a visegrádi Mátyás Király Múzeum élén 1984-ben várható személyi változást.

1983-ban 22 fő távozott intézményünkől, belépett 26 fő; nyugdíjba vonult Vigh Károly történész, Szoboszlai Mária főigazgatóági előadó, Görgényi Miklósné hivatalsegéd és Hanke Lajos portás.

Az intézmény szervezeti korszerűsítése és belső munkájának javítása érdekében megteremtettük a Régészeti Adattár új szervezeti rendjét, itt és a Központi Régészeti Könyvtárban elkészítettük az új munkaköri leírásokat. Kialakítottuk a minősítések évekre lebontott rendjét 1985-ig. Ez évben elsősorban a még hiányzó alapminősítéseket készítettük el.

Az osztályvezetői értekezleteket a munkatervben rögzített tematika szerint tartottuk meg. Egy témánk az osztályvezető huzamosabb betegsége (a Régészeti Adattár tevékenysége), egy pedig (Az MNM kiadványpolitikája) tématorlódás miatt maradt el, ugyanis terven kívül foglalkoztunk a kiállításaink működtetését, ill. biztonságos őrzését szabályozó anyaggal.

A jövőt célzó tapasztalatunk: közép és felső szinten is gyakoribbá és konkrétábbá kell tennünk a belső ellenőrzést, különösen ami a témákra, személyekre lebontott összegek időarányos felhasználását illeti.

A Magyar Nemzeti Múzeum személyi állománya 1983. december 31-én:

– főfoglalkozású	111
– időszaki főfoglalkozású	30
– részfoglalkozású	26
összesen:	167 fő

II. TUDOMÁNYOS MUNKA

A. Gyűjteményfejlesztés

Ásatások

E tevékenység nagyságrendjét jelzi, hogy régészeink – a helyszíni szemléket is beleszámítva – mintegy 750 napot töltöttek el terepen. Munkatársaink a feltárások nem csekély részét más intézmények szakembereivel együttműködve végzik. Ebből következően az új leletanyag nagy százalékban nem intézményünkbe került. Nem a szakmailag feltétlen indokolt munkálatok idő előtt történő megszakítására gondolva, de a múzeum vezetőségének már most napirenden tartott célkitűzése annak biztosítása, hogy a következő tervidőszakban nagyobb figyelmet fordít az olyan feltárások megkezdésére, amelyek gyűjteményeink számára a szükséges, hiányt pótló forrásanyagot biztosítják. Az 1983-ban folyt fontosabb ásatások:

- Tiszaluc, rézkori telep – Patay Pál
- Pilismarót, paleolit telep – Dobosi Viola
- Fehérvárcsurgó, koravaskori tumulus – Kovács Tibor
- Heténypuszta, rómaikori erőd – Tóth Endre
- Nagyharsány, rómaikori település – Fülep Ferenc
- Kölked, koraközépkori telep és temető – Kiss Attila
- Zalavár, koraközépkori telep – Cs. Sós Ágnes
- Hajdúdorog, X–XI. századi temető – Fodor István
- Sály, kora-Árpád-kori telep – Mesterházy Károly
- Doboz, kora-Árpád-kori falu – Kovalovszki Júlia
- Lászlófalva, későközépkori telep, Pálóczi Horváth András
- Esztergom, bencés apácakolostor – Lovag Zsuzsa
- Bánokszentgyörgy, későközépkori falu – Parádi Nándor
- Veszprém, vár – Kralovszky Alán

Itt utalunk arra, hogy a korábbi évekhez viszonyítva az idén nagyobb számban gyarapítottuk régészeti gyűjteményeinket újonnan előkerült, vagy eddig magánkézben levő tárgyak megszerzésével. Közülük jelentősebbek a következők: korai bronzkori harcicsákány, bronzkori arany hajkarikák, koravaskori bronzszobrocska, szkíta vastőr, kelta vaskard és lánc, római kori bronz Amor szobor, későrómai kori vaskard, IV. századi arany fibula, Baldenheim típusú népvándorláskori sisak.

Történeti és művészettörténeti gyűjtemények

Miután szakembereink folyamatosan résztvesznek a műtárgy ill. nemesfémkereskedelemmel foglalkozó állami vállalatoknál folyó szemléken, vásárlásaink egy része, mint korábban is, ehhez a tevékenységhez kötődött 1983-ban is. Numizmatikai gyűjteményeink gyarapításánál éltünk ismét a duplumanyag cseréjéből adódó lehetőségekkel, míg a történeti osztály gyűjteményei esetében különös figyelmet fordítottunk azokra a műtárgyakra, amelyek nemzeti történetünket bemutató kiállításunk jövőbeni kiegészítésekor hézagpótló szerepet is betölthetnek. A jelenleg rendelkezésre álló összegből a történeti tárgyak értékmentő és szakmai szempontokat is előtérbe állító megszerzése csak messze az optimum alatt teljesíthető, s kielégítően – különösen ha a legújabbkori emlékekre gondolunk – egyszerűen nem oldható meg. Az e célra felhasznált összeg a múlt évinél lényegesen kisebb volt, mert az idén külön támogatást nem tudtunk kapni, de közel van ahhoz a maximumhoz, amit az intézmény saját költségvetéséből erre biztosíthat. Csupán néhány a jelentősebb műtárgyak közül:

- Diocletianus arany quinár,
- IV. Béla pecsétje,
- János Zsigmond 10 dukátusa,
- XVIII. századi, M. Donner által készített aranyérem,
- Aranygyapjas Rend miniatűr,
- 240 gr súlyú arany UNESCO érem,
- három egykorú német röplap Érsekújvár visszafoglalásáról,
- V. Katzler: Petőfi búcsúja a szülői háztól c. litográfia,
- Petőfi ifjú feleségével Koltón, olajnyomat,
- László Fülöp: Apponyi Albert, olajfestmény,
- Benczur Gyula: Goldberger Leó, olajfestmény,
- plasztikus és figurális díszű XVII. századi magyar kelengyeláda,
- két hegedű Amati modell ill. Nemessányi mesterhegedű,
- 81 darabból álló kerámia kollekció a XIX. század első feléből,

- 1860 körül készült férfi díszruha,
- Veres Pálné főkötője,
- rendőrcsalád tárgy- és dokumentumanyaga a két világháború közötti időből,
- paraszt-polgár család viseleti anyaga, 1892–1950,
- ebédlőgarnitúra két darabja Faragó és Gróf műhelyéből Kozma stílusában 1934–1936-ból.

B. Nyilvántartás

Annak ellenére, hogy a múzeum egyes osztályain a munkatársak idejének nagy részét a történeti kiállítás felújításával kapcsolatos teendők kötötték le, a betervezett nyilvántartási feladatok gyakorlatilag maradéktalanul megvalósultak. Többek között – az előírásoknak megfelelően – a felújított kiállításba újonnan bekerült műtárgyakról ill. a kiállítási vitrinekről új fotók elkészítése. Kisebb volumenű raktári revízió folyt a népvándorláskori gyűjteményben, és kartonrevízió a Képcsarnok grafikai gyűjteményében. A régészeti raktárban elkészült az 1961–1969 között beletárolt őskori anyag átrendezése; komoly előrelépés történt a bútoraryag végleges elhelyezésének ügyében: befejeződött az eddig több helyen tárolt bútorok kiszállítása a törökbálinti raktárba, amelynek polcrendszerét – plusz támogatással – az év végére sikerült véglegesen kialakítani. A végleges raktári rend kialakítása 1984 elején valósul meg. A folyamatosan végzett egyéb nyilvántartási alapmunkák 1983. évi teljesítésének tévyszámai az alábbiak:

Leltározott tárgyak száma:

régészet	4381
term. tudomány	1146
képzőművészet	108
iparművészet	5630
numizmatika	1011
történet	891
	18797

Az MNM műtárgyállománya 1983. XII. 31-én 1 001 533 darab.

C. Tudományos feldolgozás

A Magyar Nemzeti Múzeum több országos hatáskörű tudományos téma koordináló irányítója. Különösen fontos szerepet vállal az évtizedeket

áthidaló corpusmunkálatok szervezésében. Így a magyarországi kelta, avar- és honfoglaláskori forrásanyag feldolgozását célzó kötetek tudományos előkészítésében, külön anyagi támogatással, a Kulturális és történelmi hagyományaink feltárása, nyilvántartása és közreadása c. MTA–MM tárcaközi főirány keretében. Ide kapcsolódik a IV–II. évezredbeli teltek újabb feltárásaiból származó anyag közreadásának előkészítése, továbbá országos adatgyűjtésre épül A polgári átalakulás kiemelkedő személyeinek tárgyi emlékei a magyar múzeumokban téma is. Intézményünkben folyik a Prähistorische Bronzefunde nemzetközi kiadványsorozat magyarországi köteteinek szervezése. Ugyanakkor munkatársaink résztvesznek számos nagy tudományos vállalkozásban, így pl. a Magyarország történetét, továbbá művészettörténetét feldolgozó kötetek írásában. Szakembereink itthon és külföldön 22 tudományos előadást tartottak.

A múzeum munkatársai 1983-ban elkészítettek 129 és megjelentettek 64 tudományos feldolgozást. Miután utóbbiakat az Appendix-ben részletezzük, itt csak a megjelenésre váró önálló kötetek, tanulmányok közül soroljuk fel a nagyobb lélegzetűeket:

- Vértesszőlős, módszerek és eredmények (Dobosi V.)
- Felsőpaleolit telep Pilismarót-Pálréten (Dobosi V.)
- A későrézkor Közép- és Kelet-Európában. Tudományok doktora disszertáció. (Korek J.)
- A budakalászi rézkori temető (Korek J.–Soproni S.)
- Badeni és korabronzkori település Szigetcsép-Tangazdaság lelőhelyen (Korek J.)
- Die Füzesabony-Kultur. Die Vátya-Kultur. Dir Hortfunde vom Koszider-Typ. In: Die Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und des Nordbalkans (Kovács T.)
- Die Schwerter in Ungarn. Teil I. Prähistorische Bronzefunde (Kemenczei T.)
- Európa ősrégészeti címszavak az akadémiai nagy lexikon számára, L–Z betűk (Kemenczei T.)
- A zombai császárkori bronzlelet (Bónis É.)
- Dacia, római provincia, In: Erdély története (Tóth E.)
- Ein Goldring mit Iulisch-Claudischen Protratgemmen (Germanicus), In: Erna Dietz Festschrift (Tóth E.)
- Collezioni epigrafiche in Ungheria, In: AIEGL, Bologna (Soproni S.)
- Amphora findings from Savaria (Bezeczky T.)

- Roman amphora finds from Zalalövő (Bezeczky T.)
- Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium-Altinum. CSIR (Sz. Burger A.)
- A balácai éremlelet (Bíró Tiborné–Palágyi Szilvia)
- Spätawarzeitliche Goldgegenstände in der Völkerwanderungszeitlichen Sammlung des UNM (Garam É.)
- Egy Baldenheim-i típusú sisak a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Gyűjteményében (Kiss A.)
- Numizmatikai adatok az itáliai keletigót királyság (489/493–552) kiterjesztéséhez (Kiss A.)
- Tausirozott övveretek avarkori sírokból (Cs. Sós Á.–Salamon Á.)
- A sámánok szerepe a Kárpátokig (Dienes I.)
- Tárgyi megjegyzések "sarló" szavunk eredetéhez (Fodor I.)
- Kazárok, bolgárok, magyarok – széljegyzeteket P.B. Golden könyvéhez – (Fodor I.)
- Veszprém és Székesfehérvár középkori településtörténete (Kralovánszky A.)
- Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des romanischen Kirchentypen in Ungarn (Kralovánszky A.)
- A Hermann Ottó Múzeum éremgyűjteménye (Gedai I.)
- Adatok a XIII. századi veretlen ezüst fogalmához (Gedai I.)
- Fémművesség, Művészettörténeti Kézikönyv III. (Lovag Zs.)
- Ötvösemlékek 1470–1500. Ékszerlelet 1470–1630, Művészettörténeti Kézikönyv III. (Kolba J.)
- Csataképek a felszabadító háborúk korából, nagydoktori disszertáció (Rózsa Gy.)
- A történeti ikonográfia. A történeti segédtudományok kézikönyv fejezete (Cennerné)
- A Magyar Nemzeti Múzeum ősgalériái (Cennerné)
- Győr visszafoglalásának érmei (Héri V.)
- Adalékok a Magyar Fegyvergyár történetéhez IV. (Temesváry F.)
- Mária királyné és II. Lajos ruhái (F. Dózsa K.)
- Hegyaljai mezővárosok és a török (Németh G.)
- Pulszky Ferenc levelezéséből (Vigh K.)
- Zongorakészítők Pest-Budán 1817–1842. (Gát E.)
- Magyarországi szabadkőművesség tárgyi emlékei II. (Mesterlevelek) (Aczél E.)

- Rüdiger cári tábornok segédtszjtjének visszaemlékezése az 1849-es magyarországi hadjáratra (Rosonczy I.)
- Egy római kori bronztál restaurálása a felszínbe simuló aláápolás módszerével (Báthy G.)
- A szekszárdi szarkofág két kancsójának újra restaurálása (Bruder K.)
- Címzavak a Kulturális Lexikon részére (Fülep F.)
- Régészeti kutatások Magyarországon (francia, 1,5 ív) (Fülep F.)

III. SEGÉDGYŰJTEMÉNYEK TEVÉKENYSÉGE

A. Restaurálás

Bár az idevonatkozó munka már 1982-ben is folyt, műhelyeink számára komoly lekötöttséget jelentett a történeti kiállítás anyagának újra konzerválása és restaurálása. Emellett restaurátoraink összességében több mint 400 napot fordítottak a kiállítás kivitelezésére. Az év első felében mindezekkel egyidőben majd öt hónapon át folyt a központi műhely felújítása. A munkálatok elhúzódása miatt több tervfeladat csak 1984-ben valósítható meg. Egészében restaurátoraink ez évben kiemelkedő mennyiségű és színvonalú munkát végeztek. A korábbi gyakorlatnak megfelelően ez évben is folyt a monoki és a sárospataki múzeum egyes anyagrészeinek konzerválása és a vértesszőlősi bemutatóhely karbantartása. Központi intézkedés hiányában saját erőből megoldottuk a már évek óta a dokumentációs bizottság által elfogadott új munkanaplók tervezését, nyomdai és kötézeti kivitelezését. Műtárgyvédelmi tevékenységünk a statisztikai adatok tükrében:

	tisztított	konzervált	restaurált
		tárgyak száma	
régészet	2082	569	745
képzőművészet		311	4
iparművészet	63	1276	61
numizmatika	726	110	
történet	704	609	301
összesen:	3575	2875	1111

B. Központi régészeti könyvtár

Miután az elmúlt két évben évközi kiegészítő céltámogatást a könyvtár fejlesztésére nem tudtunk kapni, költségvetés átcsoportosítással megemeltük a vásárlási keretet, amely megközelítette a fél millió forintot. Továbbra is nehézséget okoz, újabb devizaigényes rendeléseinket az illetékes vállalat nem fogadja el, ami – ha tartóssá válik – egyértelműen a központi szakkönyvtár nemzetközi állományának valószínűleg pótolhatatlan károkat okoz. Nemzetközi cserénk bonyolításában, az 1982. évi, személyi okokból bekövetkező elmaradást pótoltuk, s új kiadványok belépésével (ComArchHung, Dunai Közlemények) a beérkező cserepéldányok révén minden korábbinál jelentősebb mértékű devizakimélést értünk el (462 000 Ft). Akadozik a fejlődő országokkal kiépített cserekapcsolat – többnyire gazdasági, ill. politikai okokból –, bár lehetőség szerint – egyelőre – az egyoldalú kapcsolatokat is ápoljuk. (1983-ban mindössze két kötetet kaptunk partnereinktől.) A legjellemzőbb számszerű adatok:

Állománygyarapítás		
vétél	481	
leltározott csere	802	
ajándék	102	Összesen: 1385
Feldolgozás		
leltározás	1233 tétel	1385 darab
helyszám	618 tétel	
katalóguskarton	9570 darab	
Könyvkötés: 361 mű		

1983 folyamán az alábbi kiadványaink jelentek meg:

Folia Archaeologica 33, 1983

Folia Historica 10, 1982

Régészeti Füzetek Ser. I, 36, 1983

A koronázási palást közelről (kiállítási ismertető)

Régészeti Továbbképző Füzetek 1, 1982

C. Adattár

Az intézmény nyilvántartási rendszerében központi feladatokat el látó Régészeti Adattár belső átszervezése ill. helyiségeinek felújítása után

jelentős átrendezés valósult meg, amely részeként megtörtént az egyenmű anyagegységek konkrét elkülönítése és végleges elhelyezése, így – többek között – a múzeumtörténeti dokumentumok kiválasztása. Megvalósult a sajtófigyelő 1957–1982 közötti anyagának és az 1963–1981-ből származó meghívók rendezése, továbbá az irattári anyag (1956–1974), a régészeti szemlék dokumentumainak (1962–1970, 1973–1974) ellenőrzése, valamint a múzeumtörténeti anyag rendezése. Az Adattár koordinálásával folyó nyilvántartási munkák ill. az Adattárhoz tartozó egységek teljesítésének tény-számai az alábbiak:

1983-ban 11 600 tárgy leírókartonja készült el.

A dokumentációs anyag tárgyévi gyarapodása:

általános történeti	226 egység
adattári	300 egység

Fotónegatív száma: 3365 darab.

A fotóműhelyben elkészült 6841 felvétel és 11 956 nagyítás, míg főállású rajzolóknak 249 dokumentációs ill. tárgyrajzot készített el.

IV. KIÁLLÍTÁSOK

A Magyar Nemzeti Múzeum 1978 óta, köztudottan, nem rendelkezik megfelelő nagyságú térrel időszakos kiállítások rendezéséhez. A kupola terem adottságaihoz tervezett programunkat is meg kellett változtatni a bolgár numizmatikai kiállítás lemondása miatt ill. azért, hogy helyet tudjunk adni a Babits emlékkiállításnak. Bemutatóink az alábbiak szerint valósultak meg:

Vadászfegyverek	1982. november 30–1983. április 17.
A koronázási palást közelről	1983. július 1–szeptember 15.
Babits emlékkiállítás	1983 október–1984. január 31.
A kispesti aranyleletek	1983. május 18.

A magyar napok keretében Innsbruckban került bemutatásra a "Tiroler Taler in Ungarn" c. numizmatikai kiállításunk, amelyhez német nyelvű katalógus is készült. Munkatársaink időszakos kiállításokat készítettek más múzeumok számára is: Szolnokon és Salgótarjában numizmatikai anyag került bemutatásra (Gedai I.), míg Kecskeméten a Szentkirály népei c. kiállítás (Pálóczi Horváth András). Az MNM műtárgyakkal és szakembereinek

közreműködésével az alábbi külföldi és hazai kiállítások létrehozását segítette elő:

Spätantike (Frankfurt), Die Türken vor Wien (Bécs), Kaiserin Elisabeth (Linz), Ján Sobieski és a bécsi csata (Krakkó), Wien und die ungarische Kunstgeschichte (Bécs), Luther (Berlin) – Mátyás és a reneszánsz (MNG), Mátyás és a Hunyadiak a képzőművészetben (BTM), Luther (Szépművészeti Múzeum), Fekete kerámia (Néprajzi Múzeum), Babits a képzőművészetben (Szekszárd), "Katerina Ivanovic" (Székesfehérvár).

Intézményeink látogató száma:

Magyar Nemzeti Múzeum	657 285
Rákóczi Múzeum, Sárospatak	159 021
Mátyás király Múzeum, Visegrád	243 616
Kossuth Múzeum, Monok	19 604
Vértesszőlősi Bemutatóhely	52 127
Károlyi Emlékszobák (egész évben zárva)	
Összesen:	1 131 653

V. KÖZMŰVELŐDÉSI TEVÉKENYSÉG

Az intézmény – ma már nyugodtan így is mondhatjuk – hagyományos elemekre épülő közművelődési munkáját ez évben is sikerült új próbálkozásokkal színesíteni. Megkezdődött a gimnáziumok történelem fakultációs csoportjai számára a múzeumi programok szervezése. A szervezeti tapasztalatok alapján a jövőben növekvő igényvel kell majd számolni. Kaposulatheténypusztai római kori ásatáson sikerrel működött – a Budapesti Művelődési Központtal és a Budapesti Természetbarát Szövetséggel együtt szervezett –, Rómer Flórisról elnevezett régésztábor. A történeti kiállítás megnyitásával egyidejűleg kidolgoztuk – a régészeti kiállításához hasonlóan – a kiállítás teljes tematikáját feldolgozó játéklapot, elsősorban a vidéki iskolások számára. Sikeres kísérleti programunk volt a Kirándulás a múltba című kirándulás-sorozat, amelynek során főváros környéki régészeti és történeti emlékeket kerestek fel a résztvevők (244 fő) szakvezetéssel.

Megnyugtató, hogy a múzeum stabilizálódott Közművelődési gárdája, szükség szerint a muzeológusok aktív közreműködésével, biztosítani tudta ismeretterjesztő munkánk folyamatosságát, s hozzátehetjük: jó szín-

vonalát. Mindezt természetesen csak részben illusztrálhatja alábbi, főleg számadatokra épülő tételes áttekintésünk.

<i>Ifjúsági foglalkozások:</i>	csoport	fő
Feladatlapos órák	53	1590
Múzeumi történelem órák	58	1646
Iskolai szervezésű szabadidős foglalkozás	59	1578
Nyári napközis foglalkozás	9 alkalommal	1185

Hagyományosan nagy az érdeklődés a tudománybarát köri rendezvényeken (6 szakkör, 89 foglalkozás). A múzeum ún. szabadidős programjai közül a Múzeumi délelőtti 11 foglalkozáson 281 felnőtt és 443 gyerek részvételével, míg 6 Játsonapon a program 1900 gyerek és 620 szülő részvételével került megrendezésre.

Felnőttek számára hirdetett programok

A 14 fővárosi múzeum által meghirdetett Múzeumról múzeum akció keretében 67 csoport látogatta meg a Magyar Nemzeti Múzeumot. A TIT Budapesti Klubjával közösen TKM klubot működtetünk. Programjain – a kirándulások mellett – egy-egy új fővárosi kiállítás megismerése szerepel. A TIT szabadegyetemi sorozatunk keretében szép sikerrel (75 beiratkozott hallgatóval) került megrendezésre A magyar őstörténet – honfoglalás című előadásorozat. A témától függően 30–60 résztvevővel, gyakorta élénk vitákkal folynak a História klub összejövetelei. Jó színvonalon, érdeklődő és hálás közönség részvételével zajlanak a vakok és csökkentlátók részére tartott előadások, tárgyi anyag felhasználásával. Végül: a magyarnyelvű tárlatvezetések 171 csoportban 4771, az angol ill. német nyelvűeken 12 csoportban 155 fő vett részt. Sikert aratnak a Múzeumkertben a Józsefvárosi Művelődési házzal közösen rendezett hangversenyek ill. a múzeumi játékkal színesített gyermekműsorok.

Az intézmény munkatársai az év folyamán összesen 158 ismeretterjesztő előadást tartottak.

VI. NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

A korábbi gyakorlatnak megfelelően – miután erről az intézmény külön részletes jelentést készített a főhatóság számára – itt csak néhány összesítő adat felsorolására szorítkozunk.

1983-ban intézményünket 238 olyan külföldi kereste fel (225 napot töltöttek nálunk), akik kiállításaink meglátogatása mellett tanulmányozták gyűjteményeinket és konzultáltak szakembereinkkel.

A múzeum 26 munkatársa összesen 380 napot tartózkodott külföldön (ösztöndíj, tanulmányút, konferencia, kiállításrendezés, műtárgykísérés): *Bulgária* (Fülep F.), *Csehszlovákia* (Fodor I., Dobosi V., Garam É., Mesterházy K., Rózsa Gy., Stanczik I.), *Lengyelország* (Fehér G., Cennerné, Gereles I.), *Német Demokratikus Köztársaság* (Kolba J., Gát E., Kemenczei T., Kovács T.), *Ausztria* (Cennerné, Fehér G., Gedai I., Héri V., Kiss A., Kralovánszky A., Rózsa Gy., Tóth E., Sós Á.), *Belgium* (Bónis É.), *Anglia* (Fülep F., Gedai I.), *Görögország* (Patay P.), *Jugoszlávia* (Fodor I., Kiss A., Mesterházy K.), *Német Szövetségi Köztársaság* (Bezeckzy T., Biróné, Bónis É., Fülep F., Garam É., Rózsa Gy., Soproni S., Sós Á.), *Olaszország* (Dózsa K., Gedai I., Soproni S.), *Svájc* (Gedai I.)

VII. TOVÁBBKÉPZÉS

Országos programként a MM Múzeumi Osztály és a Móra Ferenc Múzeummal közösen megszerveztük a "Középkori régészetünk újabb eredményei" témájú szakmai továbbképzést. A szegedi szakkonferencián elhangzott előadások sajtó alá rendezése megtörtént, és az anyag önálló kötetben, minisztériumi céltámogatással 1984-ben fog megjelenni (szerkesztők: Fodor István, Selmeczi László).

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum és intézményünk közös előadásorozatát rendezett a falukutatásról. Ezen a Középkori Osztály négy munkatársa tartott előadást.

Belső szakmai továbbképzésünk keretében hat régészeti, történeti, művészettörténeti tudományos beszámoló t t t t napirendre, amelyeken kutatóink részvétele kötelező jellegű.

Munkatársaink közül egyetemi tanulmányokat egy, főiskolait három folytat. Szilágyi Tibor és Kralovánszky Mária sikerrel fejezte be a középfokú szakosító restaurátori tanfolyamot, Eszenyi Ágnes pedig alsófokún vett részt. Kétéves tűzrendészeti továbbképzés részese Papp János, Losits Ferenc pedig munkavédelmi továbbképzésen vett részt.

Figyelemre méltó, hogy ez évben, két ún. nagydoktori értekezés kézírata készült el (Korek József: A későrézkor Közép- és Kelet-Európában, Rózsa György: Csataképek a felszabadító háborúk korából). Át nem gondolt időpont meghatározás, váratlan-egyéni problémák ill. egyéb irányú lekötöttség miatt sajnos 1983-ban sem készültek el a betervezett kisdoktori ill. kandidátusi disszertációk. Ezek befejezését az intézmény vezetősége 1984-ben határozottan megköveteli.

VIII. BELSŐ ELLENŐRZÉS

A jelenlegi bérceretéből az intézmény függetlenített belső ellenőrt alkalmazni nem tud. Ide vonatkozó tevékenységünk részben a folyamatba épített belső ellenőrzésre, részben tematikus vizsgálatokra épül.

1983-ban az érvényben levő belső biztonsági szabályzat felülvizsgálata, és sokodalú előmunkálatok után, megújítása volt. Az év folyamán – a kiállítási tér felújítását követően – kiadtuk a kiállítási bontási anyag további felhasználását szabályozó intézkedést. A múzeum egészére kiterjedő tűzrendészeti szemlét tartottunk az előírásoknak megfelelően. Két-két alkalommal ellenőrzést tartottunk a Rákóczi és a Mátyás Király Múzeumban.

IX. GAZDASÁGI MUNKA

A gazdálkodás rendjének és rendszerének változása miatt az 1983. gazdasági év a korábbiaknál nagyobb terhet ró apparátusunkra. Bizonyos intézkedések, így pl. "a számlakeret" jóváhagyása, késtek. Az év eleji irányítási bizonytalanságok miatt csak késve indulhatott meg a könyvelés. A szemléleti és gyakorlati változás igénye az a tény is, hogy fiók intézményeink költségvetése beépült az intézmény költségvetésébe. Ugy tűnik, az egyes tételeken szereplő összegek felhasználásának nyomkövetésére kialakított kartonrendszer perspektívikusan jó megoldás lesz, de kétségtelen, az idén folyamatos évi ellenőrzésüknél még zökkenők voltak tapasztalhatók.

A Magyar Nemzeti Múzeum 1983-ban 22 455 400 Ft + 1 200 000 célhitellel (volt ún. TKFA) gazdálkodott. Az előző évihez viszonyítva a költségvetés növekedése közel 7%-os, a felhasználás 99,7%-os volt.

A felhasználás néhány fontosabb mutatószáma:

Munkabér	8 047 214
Nyilvántartás	106 465
Közművelődés	298 394
"B" téma	58 075
Gyűjteménygyarapítás	1 869 403
Restaurálás	139 575
Restaurátor műhelyek anyag- és fogyóeszköz költsége	416 930
Ásatás "TKFA"	1 114 312
Ingatlanfenntartás	4 955 078
Vállati takarítás	799 834

A Történeti kiállítás felújítása mellett a 14/8 rovat terhére – saját kivitelezésben – az alábbi jelentősebb munkák készültek el:

- az Adattár, a Központi Restauratori Osztály és a Főigazgatóság teljes felújítása;
- a központi fűtés hálózat részleges felújítása és karbantartása;
- a padlás világítás teljes és a Bútorrestaurátor műhely elektromos felújítása;
- A Kupolaterem bevilágító üvegtető és a világítás teljes felújítása;
- az előcsarnok és a lépcsőházak festés-mázolása;
- gépkocsivezetői szoba kialakítása.

X. HAZAI KAPCSOLATOK, TUDOMÁNSZERVEZÉS

A Magyar Nemzeti Múzeum mind régészeti, mind történeti profilját tekintve széleskörű kapcsolatot tart fenn a társmúzeumokkal, tudományos szakintézetekkel és a kulturális intézményekkel. Ennek egyik megnyilvánulási formája, hogy jelentős számú tárgyi és dokumentatív anyag kölcsönzésével, másolatok ill. fényképek készítésével segítjük elő a budapesti és vidéki múzeumok kiállító tevékenységét, fényképek biztosításával pedig a kiadók munkáját.

Az intézmény munkatársai közül számosan vesznek részt szakmai testületek, szervezetek munkájában: *ICOM Magyar Nemzeti Bizottság* (Fülep Ferenc – elnök –, Korek József, Kovács Tibor), *Magyar UNESCO Bizottság* Kulturális Albizottsága (Fülep Ferenc, Kovács Tibor) *INQUA Nemzeti Bizottsága* (Vörös István), *Országos Múzeumi Tanács* ill. szakbizottságai (Fülep Ferenc társelnök –, Korek József, Kovács Tibor, Kralovánszky Alán, Fodor István), *MTA Régészeti Bizottság* ill. *albizottságai* (Fülep Ferenc, Korek József, Kemenczei Tibor, Garam Éva, Dienes István, Fodor István, Bónis Éva, Soproni Sándor), *MTA Művészettörténeti Bizottság* (Rózsa György), *MTA Numizmatikai Albizottság* (Bíró Tiborné), *MTA Tudományos Minősítő Bizottság* (Fülep Ferenc, Rózsa György), *Ásatási Bizottság* (Fodor István – titkár –, Kralovánszky Alán), *Korona Bizottság* (Fülep Ferenc – elnök –, Kovács Tibor, Lovag Zsuzsa), *TIT Történelmi Választmány* (Vigh Károly), *MTA Régészeti és Művészettörténeti Társulat* (elnök: Fülep Ferenc, főtitkár: Soproni Sándor, titkár: Kovács Tibor). *Kulturális és történelmi hagyományaink. . . Koordináló Tanács* (Kovács Tibor, titkár).

Nem saját kiadású folyóiratoknál szerkesztői, szerkesztőbizottsági feladatokat az alábbiak látnak el: *Archaeológiai Értesítő*: Fülep Ferenc, Korek József, Bónis Éva, *Communicationes Archaeologiae Hungariae* (Kovács Tibor, Fodor István, Garam Éva), *Numizmatikai Közlöny*: Bíró Tiborné, *Numismatic Literature*: Gedai István, *Acta Historiae Artium*: Rózsa György.

Egyetemi, főiskolai oktatásban közreműködnek: Bónis Éva, Garam Éva, Gedai István, Fodor István, Kemenczei Tibor, Kolba Judit, Korak József, Kovács Tibor, Kovalovszki Júlia, Lovag Zsuzsa, Rózsa György, Soproni Sándor.

Rákóczi Múzeum, Sárospatak

Az év kiemelt, kettős feladata volt a vár műemléki együttesének védelme, a folyamatos helyreállítás, karbantartás biztosítása, valamint a múzeumlátogatások, az idegenforgalom magasabb szintű lebonyolítása. Előbbi feladat intézményen kívüli okokból csak részben valósult meg. Az OMF részéről ez évben sem kaptuk meg azt a kivitelezői kapacitást, amely a betervezett munkák ellátásához és a rendelkezésre álló pénzügyi fedezet teljes felhasználásához szükséges lett volna. Majdnem teljesen elkészült a volt bejárati híd alapjainak részbeni helyreállítása, a romok konzerválása és a Perényi-szárny hármaskörének átvezetése. Nem készült el az Olaszbástya kazamata boltozatának javítása, a lőrések fa táblákkal való elzárása, a bejárati

ajtok felszerelése. A nem OMF munkák közül elmaradt a tető bádogozás festése, javítása. Az épület fenntartás és műemlékvédelmi ügyben a Magyar Nemzeti Múzeum Főigazgatósága széles körű tárgyalást kezdeményezett a munkák meggyorsítása érdekében. Nehézséget okoz – különösen szombaton és vasárnap a tárlatvezetői létszám szűkössége.

I. A belső ügyvitel, a hivatali és munkafegyelem megfelelő volt; a belső munkák a korábban kialakult formák és rend szerint folytak.

II. a) Jelentősebb gyarapodás (473 db) a néprajzi gyűjteményben volt, amely főként Mezey Tamás magángyűjteményének megvásárlásából származott.

b) A régészeti gyűjteményben 597, a történetiben 73, a numizmatikában 37, a néprajziban pedig 473 db leltározása történt meg.

c) Folyamatos tudományos feldolgozó tevékenység során, mások mellett elkészült a Kendermunkák és társasélet Szatmárban c. könyv kézírata (Janó Á.) és megírásra került a Rákóczi Múzeum új vezetője.

III. A nyilvántartásban elmaradást nincs; a legjelentősebb a fotóműhely gyarapodása (1433 db).

IV. Kisebb átrendezésekkel, felújításokkal fejlesztettük az állandó kiállításokat. Az év folyamán két időszak kiállítás került megrendezésre:

– Cs. Kiss Ernő fafaragó művész kiállítása,

– Bodroközi szőttesek.

V. A közművelődési munka statisztikai adatai:

Iskolai csoportok	1530	76 401 fő
Egyéb csoportok	1216	47 630 fő
Egyéni látogató		32 290 fő

A tárlatvezetések száma: 1813

VI. Váradi László befejezte a farestaurátori szaktanfolyamot, Dankó Katalin a műemléki szakmérnöki tanfolyam II–III. évét végezte el, Plósz Bertalanné felsőfokú államháztartási számviteli tanfolyamon vett részt.

A korábbi évekhez hasonlóan a múzeum helyet ad társadalmi események, összejövetelek, találkozók részére. Kapcsolatot tartunk különböző társadalmi szervekkel és fogadjuk a városba érkező és a múzeumot látogató társadalmi, politikai küldöttségeket.

Kossuth Múzeum, Monok

Sajnálatos módon nem sikerült befejezni az 1977-ben megkezdett belső felújítást. Az ún előadóterem és a vezetői szoba felszerelése nem perpektuálódott.

A Kossuth Gyűjtemény a tárgyévben 100 darabbal gyarapodott; jelenlegi számszerű adatai:

– tárgyi gyűjtemény	756
– adattár	3224
– fényképtár	1486
– könyvtár	1712

A múzeum összlátogatóinak száma (19 604) mintegy kétezer fővel kevesebb a tavalyinál. A közművelődési tevékenység további statisztikai adatai:

Iskolai csoport	319	11 948 fő
Felnőtt csoport	163	5 797 fő
Egyéni látogató		1 859 fő

Vértesszőlősi bemutatóhely

Ez évben elkészült a tetőszerkezet rekonstrukciója, és a teljes idényben funkcionált a létesítmény. Ennek eredményeképpen meglehetősen magas ismét a látogatószám: 52 127 fő.

Károlyi Emlékszobák

1983-ban a – KMI segítségével – megtörtént a kiállítás padlózatának és a kiállítási installációk szükség szerinti felújítása.

Mátyás Király Múzeum, Visegrád

A korábbi évek nehézsége után számottevő előrelépés történt a múzeumegyüttes beruházási programjában. A KMI megrendelése alapján a LAKÓTERV és az ÁÉTV elkészítette a módosított beruházási programot, amelynek I–II. ütemét a tárca jóváhagyta. A munkálatok bonyolítására KOMBER kapta meg. Elkészült a Fő u. 39–41. tereprendezési és kertészeti terve, a kivitelezés 1984-ben várható. A LAKÓTERV elkészítette a fogadó épület tervét (Fő u. 29.), amelyet időközben a múzeum kiürített és a munkák megkezdése céljából a kivitelezőnek átadott. Az év folyamán lebontásra

került a 31a, 35a–b sz. épület és a KOMBER megrendelte a Fő u. 23–41. sz. terület kerítés-, ill. tereprendezési tervét. Ugy tűnik, hogy a beruházások megvalósítására fordított ill. az elkészült tervek kivitelezéséhez szükséges pénzügyi felhasználás a tervezettnél nagyobb összeget igényel.

A bontásra került ill. átépítés előtt álló épületek kiürítése, a muzeális értékek megfelelő elhelyezése komoly elfoglaltságot jelentett az intézmény munkatársainak, akik ennek ellenére számottevő nyilvántartási és tudományos feladatot oldottak meg 1983-ban.

Fontosabb leletmentő ásatások:

- Lepence-Csemetekert, kora vaskori település (Gróh D.);
- Fellegvár, tereprendezési réteg megfigyelése (Szőke M.);
- Királyi palota: a recens épületek szanálása során előkerült középkori falak, kőfaragványok dokumentálása (Héjj M., Berkes P., Gróf P., Gaál P.);
- Várkert dűlő, X–XI. századi templom feltárása (Kovalovszki J.)

Az év folyamán 2715 db egyedi régészeti tárgy beletárolása és 88 416 szekrénykataszter szerű számbavétele történt meg.

A korábbinál nagyobb előrelépés történt a visegrádi topográfiai kötet előmunkálataiban, de a kézirat – a betervezett határidőre – még nem készült el. Egyéb befejezett feldolgozások:

- Előzetes jelentés a Visegrád-Csemetekerti koravaskori telep feltárásáról (Gróh Dániel);
- Ujabb adatok a középkori Visegrád város topográfiájához (Szőke M.);
- A visegrádi Királyi palota az új kutatások tükrében (Héjj M.).

A raktári anyag ideiglenes helyre történő áthelyezése mellett, megkezdődött a segédgyűjtemények revíziója (könyvtár, fotótár). A műtárgyvédelmi tevékenység 1983. évi számszerű mutatói: 24 db tárgy restaurálása, 1993 db konzerválása és 3737 db tisztítása történt meg.

Az 1983. évi új időszaki kiállítás Nadler István festőművész tárlata volt a "Visegrádról indultunk" sorozat keretében. Sikeres rendezvények: "Gyertek játszani Visegrádra 1983", "Múzeum Mozi". A múzeum kiállításait 243 616 látogató tekintette meg; 1085 alkalommal volt tárlatvezetés.

Grósz Zsuzsanna alapfokú restaurátori tanfolyamot végzett, főiskolai tanulmányokat folytat Konczné Szőke Éva. Az év folyamán nyugállományba vonult Koncz Miklósné gazdasági főelőadó. Berkes Péter régész megvált az intézménytől, helyére Gróf Péter került.

APPENDIX

A Magyar Nemzeti Múzeum munkatársainak 1983-ban megjelent tudományos publikációi

(A bibliográfiai adatokat megközelítő kronológiai rendben soroljuk föl.)

DOBOSI VIOLA

- Foreign finds in the Paleolithic Collection. *FolArch* 33. 1982. 7–41.
- Die Knochenartefakte von Vértesszőlős. *Etn-Arch. Zeitschrift* 24. 1983. 349–362.

KOREK JÓZSEF

- Adatok a Tiszahát neolitikumához. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 18–20. 1983. 8–60.

PATAY PÁL

- "Gesellschaftliche Fragen der Kupferzeit der Ungarischen Tiefebene aufgrund der Analysen der Gräberfelder". *Thracia Praehistorica. Supplementum Pulpudeva* 3. Sofia 1982. 86–97.

STANCIK ILONA – R. CSÁNYI MARIETTA

- Előzetes jelentés a Tiszaug-Keménytetői tell telep ásatásáról. *ArchÉrt* 109. 1982. 239–254.

SZATHMÁRI ILDIKÓ

- Újabb aranyleletek a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében. *FolArch* 33. 1982. 97–115.

KEMENCZEI TIBOR

- Die Siedlungsfunde der Gáva-Kultur aus Nagykálló. *FolArch* 33. 1982. 73–95.

- Die Chronologie der spätbronzezeitlichen Hortfunde im Lichte der südlichen Kontakte. *Savaria* 16. 1982. 39–44.
- Nordostungen in der Spätbronzezeit. *Praehistorische Archaeologie in Südosteuropa*. Band 1. Südosteuropa Zwischen 1600 und 1000. Berlin 1982. 305–320.

KOVÁCS TIBOR

- Askos mit menschlichem Gesicht von Tiszafüred und seine südöstlichen Beziehungen. *Symposia Thracica* 1982. 275–288.
- A mezőkomáromi és tiszafüredi nyéltaréjos bronzcsákányok. *ComArchHung* 1982. 31–46.
- Latènezeitliches Gürtelblech südlicher Herkunft in Ungarn. *Savaria* 16. 1982. 145–159.
- Neuere bronzezeitliche Goldfunde im Ungarn. *Thracica Praehistorica. Supplementum Pulpudeva* 3. Sofia 1982. 320–328.

VÖRÖS ISTVÁN

- Faunal remains from the Gravettian reindeerhunter' campsite at Ságvár. *FolArch* 33. 1982. 43–71.
- A balatonlellei későrézkori gödör állatcsontleletei. *ComArchHung* 1982. 27–28.
- Vorbereicht über die Spätkeltischen und römerzeitlichen Tierknochenreste von Szakály. *MittArchInst.* 10–11. 1980–81. 101–107.
- Abdallah-Nirqi 1964. Animal remains of the Christian times from Nubian Expedition.
- Archeozoological investigations of subfossil red deer populations in Hungary. In: *Archeozoology*. Vol. I. ed. M. Kubasiewicz, Szczecin 1979. 637–642.

VÖRÖS ISTVÁN–KROLOPP ENDRE

- Macro-Mamalia és Mollusca maradványok a Mezőlak-Szépmezőpusztai tőzegteleről. *Folia Mus.Hist.Nat. Bakonyiensis* 1 1982. 39–64.

BÁCSKAY ERZSÉBET

- Ujabb ásatások a Sümeg-Mogyorósdombi őskori kovabányában. *Veszprém megyei Múz.Közl.* 15. 1980. 7–47.

GARAM ÉVA

- Der Fund von Vörösmart im archäologischen Nachlass der Awarenzeit. *FolArch* 33. 1982. 187–213.
- Rómaikori rézüstök koraavar sírokban. Römerzeitliche Kupferkessel im frühawarischen Gräbern. *ArchÉrt* 109. 1982. 73–88.

KISS ATTILA

- Magyarország honfoglaláskori és koraárpádkori temetőinek leletanyaga. I. kötet. Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest 1983.
- Die goldbeschlegenen Schallen der Fürstengäber von Szeged-Nagyszéksós und Apahida I–II. *FolArch* 33. 1982. 163–185.

BÓNIS ÉVA

- Das kaiserzeitliche "Wagengrab" nr. 3 von Környe. *FolArch* 33. 1982. 117–161.
- Spuren italischer Grabsitte am Raabfluss. *Savaria* 16. 1982. 291–308.

TÓTH ENDRE

- Tetrarchia-kori Iovia-Herculia helynévadás Pannóniában. *ArchÉrt* 109. 1982. 55–72.
- Contra Acinco et Bononia. *Arheoloski Vestnik* 33. 1982. 68–78.

TÓTH ENDRE–CSERMÉNYI VAJK

- Der Abschnitt der Bernsteinstrasse in Ungarn. *Savaria* 16. 1982. 238–291.

SOPRONI SÁNDOR

- Angaben zur späten Geschichte der Bernsteinstrasse. *Savaria* 16. 1982. 347–353.
- Neuere römische Meilensteine aus Százhalombatta. *FolArch* 34. 1983. 73–91.

BIRÓ TIBORNÉ

- Roman die from the civilian city of Aquincum. *Studia Paulo Haster. Oblata I. Numismatica Antiqua Leuven* 1982. 199–204.
- IV. századi centenionalis lelet Takácsiból. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 15. 1980. 87–96.

BIRÓ TIBORNÉ–LÁNYI VERA

- Fundmünzbereich 1978. ActaArch 33. 1981. 347–361.

GEDAI ISTVÁN

- Adatok a bécsi denárok korrendjéhez. NumKözl 80–81. 1981–1982. 65–69.
- Numizmatikai kérdések a Kárpát-medencében a magyar honfoglalást megelőző időben. A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. 1981. 83–84.
- Éremleletek. NumKözl 80–81. 1981–1982. 149–155

FODOR ISTVÁN

- Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez. In: Népi kultúra – népi társadalom. XIII. Budapest 1983. 81–118.
- A magyarság baltikumai és skandináv kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján). Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. 1981. 85–89.
- Iz isztorii izucsenyija bolgarszkoj archeologii v Vengrii. In: Universzitetszki iszszledovaniya i prepodavaniya na balgarszkata isztorija u nasz i v csusz-bina. Mezsdunaroden szimpozium. Pamporovo 1981. Szófia 1982. 305–315.

KRALOVÁNSZKY ALÁN

- Ujabb adatok a veszprémi Gizella kápolna középkori és újkori építéstörténetéhez. Építés-Építészettudomány. 15. 1983. 273–281.

LOVAG ZSUZSA

- Die Einflüsse der byzantinischen Pektoralkreuze auf die Bronzekunst Ungarns im 11/12. Jh. in. Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter. Hrs. Arne Effenberg. Berlin 1982. 159–165.

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS

- Régészeti adatok a kunok viseletéhez. ArchÉrt 109. 1982. 89–107.

PARÁDI NÁNDOR

- Der mittelalterliche Wohnturm von Kovács. ActaArchHung. 34. 1982. 131–149.

FEHÉR GÉZA

- Macaristanda Türk etnografya ve folklor konularına bağlı bazı araştırma ve davalar. II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. I. Ankara 1982. 99–104.
- Aus dem 16. Jahrhundert stammende türkische Darstellungen der ungarischen Geschichte. Bemerkungen zur Forschung der osmanischen Malerei. in. 1. Martin Luther Universität. Halle-Wittenberg. Wissenschaftliche Beiträge. 22. 1982. I. 16. in. 2. "Mittelalterliche Malerei im Orient". Halle (Saale) 1982. 71–80.
- Questions iconographiques des miniatures Ottomanes des chroniques sur les campagnes de Hongrie. Tarih Enstitüsü Dergisi XII. 1981–1982. İstanbul 1982. 837–840.
- Osmani minyatürlerin trihi kaynak değeri ve önemündeki davalar. Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata. Instituto Universitario Orientale. Seminario di Studia Asiatici. Series Minor XIX. Napoli 1982. 181–185.
- "Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau 1683". Wien 1983. 341–343.

RÓZSA GYÖRGY

- Ungarn und Siebenbürgen in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts in. Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau 1683. Wien 1983. 35–36., 40–44, 242–244, 248, 250, 356.
- A Magyar Tudományos Akadémia palotája. Budapest 1982.
- Chodowiecki, Oeser und Ferenc Kazinczy. ActaHistArt 28. 1982. 61–66.

CENNER GYULÁNE

- Uj portréműfajok a 18. századi magyarországi festészetben. Ars Hungarica 1982/2. 167–177.
- Rudolf Eitelberger und die Wandmalereien im Ungarischen Nationalmuseum. In: Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule. (Wien 1983) 29–32.
- Feind oder zukünftiger Bervündeter? Zur Beurteilung der politischen Rolle des Emerikus Thököly in den grafischen Blättern seiner Zeit. In: Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Band 10. Wien 1983. 54–62.
- Batthyány Lajos ikonográfiája. FolHist 10. 1982. 21–45.

BASICS BEATRIX

- A magyar történelemábrázolás problémái (1848–1867). *FolHist* 10. 1982. 45–82.

GÁT ESZTER

- The Manufacture of Ivory Cometti. *Galpin Society Journal* 1983. 29–36.

NÉMETH GÁBOR

- Szikszó mezőváros autonómiája a XVII–XVIII. sz-ban. *TörtSzle* 25. 1982–83. 534–549.

BÁNKUTI IMRE

- Cseri Mihály erdélyi históriája. 1661–1711. Bp. 1983.

TEMESVÁRY FERENC

- Fegyverkincsek, díszfegyverek. Bp. 1983. (angol nyelven)

F. DÓZSA KATALIN

- A női divat változása 1896–1914. *FolHist* 10. 1982. 189–220.

ACZÉL ESZTER

- A magyarországi szabadkőművesség tárgyi elmékei I. rész. Fényképek. *FolHist* 10. 1982. 133–187.

SZILÁGYI TIBOR

- A bártfai stallum restaurálása. *FolHist* 10. 1982. 221–229.

Ismeretterjesztő és egyéb tematikájú írások

BENKŐ MIHÁLY

- Uj törvény Spártában. Bp. 1983.
- Virágvasárnap, húsvét. *Utazási Magazin* 1983. 3. 4.
- Timur Lenk "túristautja" Konstantinápolyba. *Utazási Magazin* 1983. 3. 25.

BIRÓ TIBORNÉ

- Zsámboky János az éremgyűjtő. *NumKözl.* 80–81. 1981–1982. 57–63.
- Mithologia és a pénzek. *Az Érem* 1982. 2. 1–3.
- A római pénzforgalom feldolgozásának problémái – Brigetio pénzforgalma. *Pénzügyi Szemle* 26. 1983. 7. és 545–548.

DIENES ISTVÁN

- A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. In: Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk. Szombathy Viktor. Bp. 1983. 2. kiad. 170–233.

DOBOSI VIOLA

- Őskori és római bányászat a Kárpát-medencében. Bányászat 116. 1983. 586–596.
- Néhány megjegyzés a tudományos együttműködésről. Régészeti Továbbképző Füzetek 1. 1982. 7–12.

F. DÓZSA KATALIN

- Régi viseletek. In: Régiségek könyve. Bp. 1983. 348–365.
- Utazás, nyaralás, sport és viselet. História 1983. 3. 16–18.

FODOR ISTVÁN

- Őstörténeti tévutak és történelmi tudatunk torzulásai. Múzközl 1982. 1. 116–135.
- Utószó. In: G.A. Fjodorov–Davodov: Az Aranyhorda földjén. Bp. 1983. 123–132.
- Bolgárok a honfoglalás kori Magyarországon. Honismeret 11. 1983. 5. 19–23.
- Emlékkönyv László Gyula hetvenedik születésnapjára. Békési Élet 17. 1982. 519–521.
- Grafika és régészet. Bánó Attila kiállítása elé. Szabolcs-Szatmári Szemle 18. 1983. 1. 103–108.

GEDAI ISTVÁN

- Magyarország XI–XIII. századi kereskedelmi kapcsolatai az éremleletek alapján. Pénzügyi Szemle 27. 1983. 8–9. 658–663.
- A magyar középkor pénzverése. In: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből. I. Miskolc 1982. 49–66.

GEDAI ISTVÁN–HÉRI VERA

- Tiroler Taler in Ungarn. Innsbruck 1983. 1–12.

HAIDER EDIT

- Fonal-játék, avagy macska-bölcső. Játék 1983. 6.
- A Nemes avagy a királyi libajáték. Játék 1983. 7.

HÉRI VERA

- Az éremművész Mladonyiczky Béla. In: Mladonyiczky Béla. Békéscsaba 1983. 43–48.

H. KOLBA JUDIT

- Szent Borbála kehely. *Művészet* 24. 1983. 4. 14–17.

KOREK JÓZSEF

- Megloptam a szegedi hidat. Somogyi-Könyvtári Műhely 1983. 2–3. 108–110.
- Pali bácsi kalapja. *Népművelés* 1983. 6.
- L. Kovrig Ilona köszöntése. *ArchÉrt* 109. 1982. 286–287.

KOVÁCS TIBOR

- Az újabb hazai régészeti feltárásokról – Őskor. *Honismeret* 11. 1983. 6. 18–22.
- Beszámoló a Magyar Nemzeti Múzeum 1981. évi munkájáról. *FolHist* 10. 1982. 245–262.

KRALOVÁNSZKY ALÁN

- Veszprém. Bp. 1983.
- Bakony, Balaton-Felvidék. Bp. 1983.
- Zirc, Árpád-kori központ. Veszprém 1982.

LOVAG ZSUZSA

- Középkori ötvösség és zománcművesség. Bronzművesség. In: *Régiségek könyve*. Bp. 1983. 181–194, 217–226, 229–243.

MOSKOVSZKY ÉVA

- Board games of the 19th century. Interpress Grafik 1983. 1. 12–15. (angol és német nyelven)
- The magic lamp and the magic pinwheele. Interpress Grafik 1983. 1. 28–29. (angol és német nyelven)

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS–TAKÁCS ISTVÁN

- Szentkirály népei. Ásatások Lászlófalván. 1969–1983. Kecskemét 1983.

RÓZSA GYÖRGY

- Csatkai Endre és a képzőművészetek. Utószó. Bp. 1983. 77–86.

SOPRONI SÁNDOR

- Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1980–81. évi működéséről. ArchÉrt 109. 1982. 291–292.

TEMESVÁRY FERENC

- Batthyány és az aradi 13. Bp. 1983.

TORBÁGYI MELINDA

- Görög pénzforgalom a Kárpát-medencében. Pénzügyi Szemle 27. 1983. 3. 387–390.

VIGH KÁROLY

- Masaryk és a magyarok. Tiszatáj 1983. 7.
- Kéri Kálmán dossziéiból. Mozgó Világ. 1983. 9.

E számunk szerzői:

Németh Mária, a Budapesti Történeli Múzeum muzeológusa

F. Dózsa Katalin, a Magyar Nemzeti Múzeum textilgyűjteményének vezetője

Basics Beatrix, a Magyar Nemzeti Múzeum muzeológusa

Héri Vera, a Magyar Nemzeti Múzeum muzeológusa

Temesváry Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa

Rózsa György, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetője

Kovács Tibor, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató helyettese

Műzsák Közművelődési Kiadó, Budapest
Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Megjelent: 13,5 A/5 ív terjedelemben. 10343/84
Készült a Műzsák Közművelődési Kiadó nyomdájában

